

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

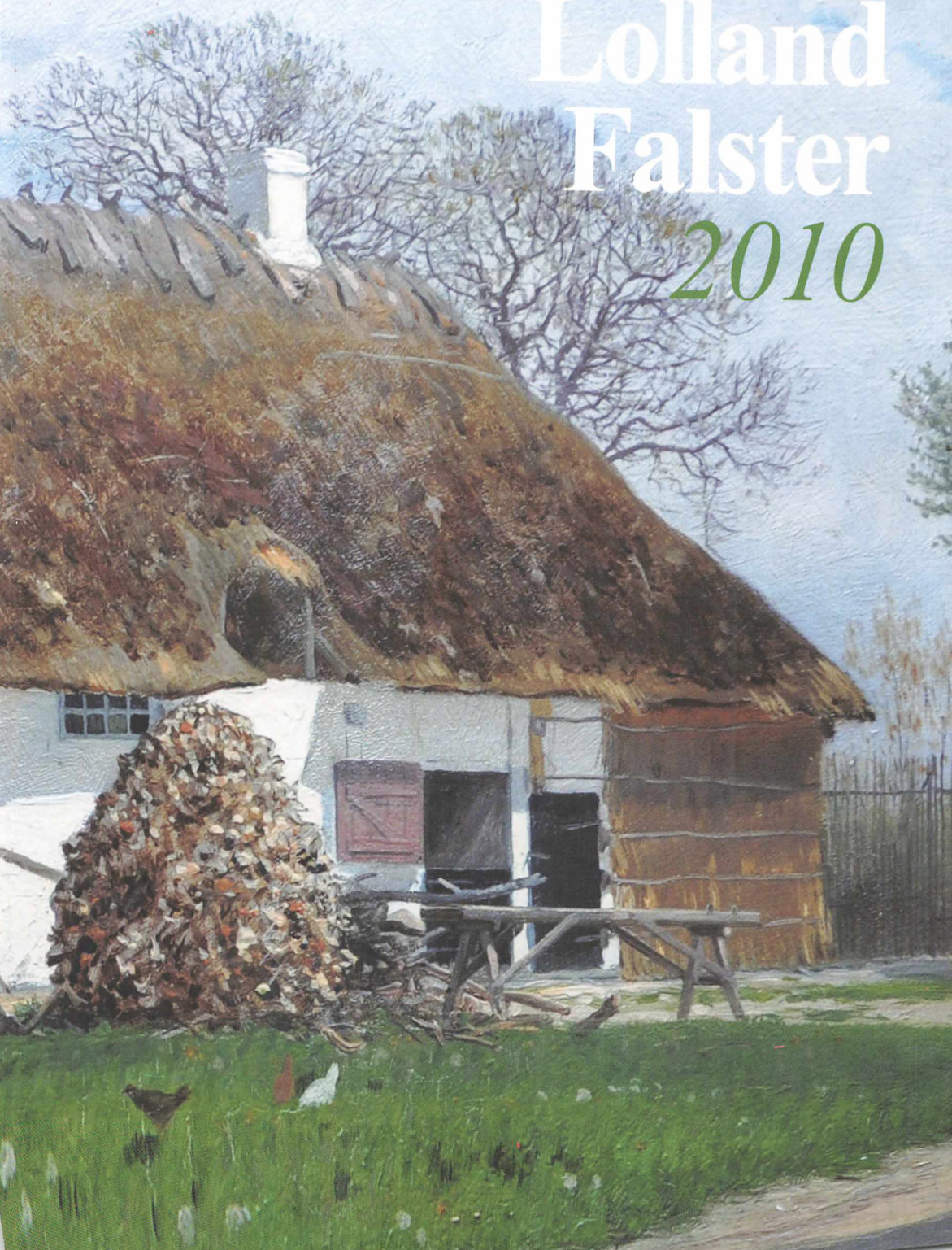
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Lolland Falster *2010*

LOLLAND-FALSTERS HISTORISKE SAMFUND

Årbog 2010 – 98. årgang

Indholdsfortegnelse

<i>Jacob T. Johansen</i> Bavnehøj og Bavnehøj Lolland-Falsters højeste fællesnævner	5	<i>Brian Westen</i> Rensdyrjægerens bopladser – Betydningen af topografisk placering Metodiske overvejelser over pladsernes topografiske beliggenhed på Lolland	97
<i>Bjørn Westerbeek Dahl</i> Nakskov som fæstning i 1600-tallet .	18	<i>Henrik Steen Jensen</i> Mediehøsten – bibliografi over lokalhistoriske udgivelser om Lolland Falster-egnen i 2009	109
<i>Arne Heyn</i> Nykøbing Falster – mit Korsbæk . . .	43	<i>Ole A. Munksgaard</i> Årsberetning 2010.	123
<i>Henning Bender</i> Fra Lolland til Wisconsin i 1847 Den første danske selskabsrejse til USA.	62	Lolland-Falsters Historiske Samfund	124
<i>Alan Hjort Rasmussen</i> Bønned Slot.	75	Love for Lolland-Falsters Historiske Samfund.	125
<i>Terkel Jakobsen</i> Min morfar var fattiggårdsbestyrer i Maribo	84	Person- og stedregister	126

Bavnehøj og Bavnehøj Lolland-Falsters højeste fællesnævner

Af Jacob T. Johansen

Man hører ind imellem folk beklage sig over betegnelsen "Lolland-Falster". Det er jo to forskellige, adskilte øer – så hvorfor bruge sådan en fællesbetegnelse, lyder det.

Jeg har aldrig rigtig forstået diskussionen. Godt nok er jeg sjællænder. Altså en udenforstående, der helt sikkert ikke har samme indsigt i de små nuancer som de lokale beboere. Jeg er muligvis endda en kende fordomsfuld.

Men hvis man prøver at se lidt objektivt på tingene, så er der mere end en tunnel, et par broer og en enkelt bindestreg, som knytter Lolland og Falster sammen. En klar fællesnævner er i hvert fald ikke til at komme uden om. En fællesnævner, der åbenbarer sig kort efter, at man har krydset en af de faste forbindelser fra Sydsjælland:

Her er fladt.

Ikke bare fladt i den betydning, man møder, når de fjeldvante nordmænd skal beskrive Danmark. Ikke bare fladt, sådan som man eksempelvis oplever det på Sjælland, hvor bakkerne heller ikke just står på nakken af hinanden.

Lolland-Falster er flad som en pandekage.

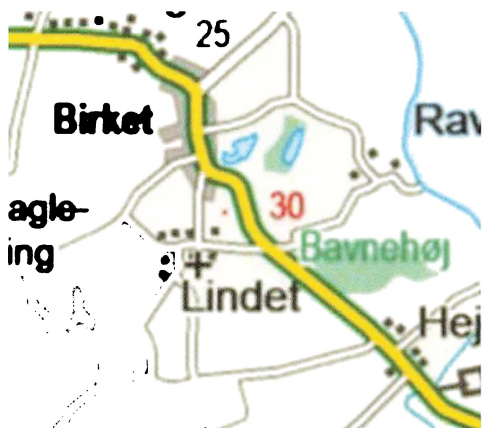
Mange ferierende østdanskere har prøvet turen mod færgen ad Gedser Landevej. Den er præcis så lige, som den er flad. Selv en erfaren gulvlægger ville ikke kunne have gjort arbejdet meget bedre.

Eller tag strækningen mellem Nakskov og Søllested. Når man kigger på et topografisk kort med størrelsesforholdet 1:100.000, finder man ikke én eneste højdekurve på det ca. 7 kilometer lange stykke hovedvej. Asfalten ligger nemlig på hele strækningen mellem 1 og 4 meter over havet. Det er så jævnt, at man som bilist næppe kan registrere hverken op- eller nedture undervejs. En cyklist kan måske. Men lur mig, om det ikke snarere er modvinden, der giver tunge pedaler.

To høje navnebrødre

Som bekendt er der ingen regel uden undtagelser. Det gælder også for terrænet på Lolland og Falster. Der er steder, hvor pandekagedejen har klumpet sig sammen. Hvor det flade brydes af noget, der er knapt så fladt. På disse steder finder man yderligere et par af de topografiske fællesnævner, der rækker på tværs af Guldborgsund.

De hedder: Bavnehøj og Bavnehøj.

Bavnehøj på Lolland.

Bavnehøj på Lolland – sydøst for Birket – er øens højeste jordpunkt. Det fulde navn er Birket Bavnehøj. Når man står på denne høj, befinder skosålerne sig 30 meter over havet. Det er 8818 meter lavere end toppen af verdens højeste bjerg, Mount Everest. Men samtidig over 20 meter højere end det gennemsnitlige terræn på Lolland.

Falsters Bavnehøj ligger syd for Nørre Vedby. Den lader ikke sin navnebror på naboeøen noget tilbage. Bavnehøj er Falsters tag og endda en hårdere konkurrent til Mount Everest, da toppen rækker hele 44 meter i vejret, altså 14 meter mere end Lollands Bavnehøj. Men lad os nu ikke gøre dette til en duel på højde og drøjde. Alt er jo relativt, og ud fra såvel en falstersk som en lollandsk synsvinkel er både Bavnehøj og Falsters anelige forhøjninger i landskabet.

At de så alligevel ikke er helt så høje, som de giver sig ud for at være, skal vi kigge nærmere på om lidt. Sagen er nemlig den, at de begge har pyntet sig med lånte fjer – eller rettere: med tilført muld.

Men først hopper vi lige omtrent 15.000 år tilbage i tiden for at se på, hvordan grunden blev lagt til Bavnehøj og Falsters.

Bavnehøj på Falster.

Istiden som landskabsarkitekt

Det er bidende koldt – og vinter året rundt. Spurven sidder ikke stum bag kvist, for her findes hverken spurve eller kviste. Hovedparten af Danmark er dækket af is. Og gletsjere, der måler flere hundrede meter i tykkelse, møver sig frem og tilbage gennem det gølge landskab. De bevæger sig umådeligt langsomt – få meter om dagen -, men med umådelig stor kraft. Alt, hvad der ligger i vejen – sten, grus og ler -, bliver gravet løs og skubbet afsted foran isfronten. Eller det bliver hængende i gletsjernes yderste lag og på den måde transporteret over ofte store afstande.

Når isen begynder at smelte, bliver dette materiale, som i geologien kaldes moræne, liggende tilbage. Derved opstår der nye landskabsformer. I Danmark er det bundmorænelandskabet, der er det mest almindelige. Det består af moræne, der er båret frem på undersiden af gletsjerne. Da dette landskab altså er formet bag den fremmadværende gletsjerfront, er det tromlet temmelig meget ned og jævnet ud. Hvor jævnt det er, afhænger af, hvordan terrænet så ud, før de sidste gletsjerne kom. På det meste af

Lolland-Falster har der tilsyneladende ligget en flad slette. Så her er morænejorden (primært ler) blevet afsat som en helt glat og regelmæssig flade.

Men de smeltende gletsjere efterlod sig også andre typer spor. Blandt de mest iøjnefaldende er isrands- og dødislandskaber.

Isrande er resultatet af, at en gletsjer har skubbet morænejord frem foran sig og efterladt det ved afsmeltningen. Det kan blive til kilometerlange bakkekammer, som nogle steder i Danmark – f.eks. i Odsherred og på Mols – når op i over 100 meters højde. Men også på det lave Falster kan man møde gamle israndsdannelse. Én i syd og én i nord.

Før inddæmningen af Bøtø Nor bestod det sydlige Falster faktisk kun af den isrand, der går op langs den vestlige kyst og gennem Væggerløse. Der er tale om en stribe beskedne forhøjninger i landskabet – ikke mere end 20 meter over havet rækker de. Og oppe på Midtfalster fortøner de sig helt.

Længere nordpå finder man den anden israndsdannelse. Den starter helt ude ved Pomlenakke i øst og fortsætter mod nordvest. Man skal godt nok ikke være alt for nærsynet, hvis man skal følge linjen i landskabet. Men især i den nordvestlige ende er skråningen synlig. Og det er her, vi har Bavnehøj liggende. På den øverste del af en rand af jord, som blev efterladt af en gletsjer.

I øvrigt er selve landsbyen Nørre Vedby, der ligger cirka en kilometer nord for Bavnehøj, også placeret på den gamle isrand. Det vil man få at mærke, hvis man eksempelvis kommer kørende på cykel vestfra ad landsbyens hovedgade, Vigvej. Hvis der er noget på Lolland-Falster, der minder om Alpe d’Huez, så er det Vigvej. Der er ganske vist ingen hårnålesving. Men med 23 højdemeter fra bund til top, er vejstrækningen helt unik for landsdelen. Og hvis du kører op ad den blot et halvt hundrede gange, har du

overvundet en lige så stor højdeforskel som den, der er på Alpe d’Huez-stigningen.

Nå, tilbage til istiden. Og til det lidt dystert klingende begreb: dødis.

Dødis er et stykke af en gletsjer, som er gået i opløsning. Denne is bevæger sig ikke længere – den er “død” –, men den kan kaste spændende landskabsformer af sig, når den smelter. Det skyldes, at den kommer til at ligge som en ofte meget stor klump mellem en masse sand og grus. Når dødisklumpen til sidst er helt væk, står sandet og gruset tilbage – lidt på samme måde, som når man fjerner støbeformen fra størknet gips.

Dødislandskaber kan tage sig meget forskelligt ud, men ét af de mest markante eksempler i Danmark er landskabet ved Birket på Lolland. I Ravnsby Bakker, som det hedder, er terrænet mere puklet end noget andet sted på Lolland-Falster. Mest iøjnefaldende er Møllelung. På dette sted har engang ligget en klump dødis, som er blevet omkranset af stadigt voksende mængder sand, bragt dertil af smeltevand. Sandet er blevet liggende, mens isen svandt, og i dag ses en særpræget “gryde”: en oval fordybning, der måler 600 meter på den ene led og 300 meter på den anden. Siderne er op til 15 meter høje og ganske stejle. “Gryden” må endda oprindeligt have været endnu dybere, for siden istiden er der skyllet meget sand og jord ned fra kanterne, og desuden er bunden blevet dækket af mose.

Bavnehøj ligger blot et par hundrede meter sydvest for Møllelung og er således en del af dette unikke lollandske dødislandskab.

Det højeste punkt er ikke det højeste

Bavnehøj på Lolland og Bavnehøj på Falster kan altså begge takke istiden for deres ophøjede status. Og kigger man på topo-

grafiske kort og i diverse opslagsværker, synes sagen klar: De kan – med hhv. 30 og 44 meter over havet – bryste sig af at være rekordholdere på Lolland og Falster. De er simpelthen øernes højeste punkter. Hedder det sig.

Nu er der rokket ved disse ellers urokkelige kendsgerninger. Det er sket som en udløber af en strid – i Jylland!

Striden handlede om det område, der hedder Ejer Bjerger, og som ligger vest for Skanderborg. Her finder man Danmarks højest beliggende landskab. Det når op i en højde af lidt over 170 meter over havet. Der er dog ikke tale om markante bakketoppe, men om et plateau, hvor den ene top ikke overgår den anden med meget mere, end hvad der svarer til et par skovfulde muldjord.

Nogle har ment, at Yding Skovhøj skulle betegnes som Danmarks højeste punkt. På toppen af denne høj er der nemlig 173 meter ned til havets overflade. Det er to meter mere end på det stykke jord, hvor man har placeret udsigtstårnet på Ejer Bavnehøj. De to meters forskel blev kendt, da man systematisk opmålte Danmarks terræn i slutningen af 1800-tallet. Og siden har de topografiske kort ikke efterladt nogen tvivl: Yding Skovhøjs øverste jordoverflade er vitterligt højere placeret end Ejer Bavnehøjs.

Men det gør ikke Yding Skovhøj til Danmarks højeste punkt – har man påpeget i den anden lejr. På Yding Skovhøj ligger nemlig en gravhøj. Og højden af sådan en gravhøj skal trækkes fra, når man skal definere toppunkter, lyder synspunktet. Ellers ville sammenligningsgrundlaget være urimeligt. Så kunne et hvilket som helst menneskeskabt anlæg tælles med: et tårn, et hus, en dyngestein! Den eneste objektive måde at finde frem til de højeste punkter på,

er ved at fastslå stedernes naturlige højde. Altså den højde, som underlaget har fået ene og alene gennem geologiske processer.

At denne tilgang er den mest rimelige, blev faktisk slået fast af Geodætisk Institut tilbage i 1952. Alligevel kunne man i de efterfølgende årtier se både Ejer Bavnehøj og Yding Skovhøj udråbt som Danmarks højeste punkt. Indtil 2004, hvor et hold topografiske eksperter gik ind i sagen. De slog fast, at Yding Skovhøj minus gravhøj ikke var Danmarks højeste naturlige punkt. Men heller ikke Ejer Bavnehøj var høj nok til førstepladsen, idet udsigtstårnet er bygget oven på en kunstig forhøjning, som ligeledes skulle trækkes fra i regnskabet. I stedet løb en helt tredje høj, Møllehøj, af med sejren. Møllehøj måler 170,86 meter over havet. Og det er helt naturligt.

Sagen fra Jylland vakte en del opmærksomhed i medierne – selvfølgelig ikke mindst fordi der er noget spøjst ved at diskutere højder i et land, der trods alt ligger så lavt. Men den gav også anledning til, at andre toppunkter kunne kigges efter i sømmene ud fra de samme principper. Det skete således på Sjælland, hvor Danmarks Radio i samarbejde med et hold geologer undersøgte toppene Gyldenløveshøj og Kobanke. Det viste sig, at Gyldenløveshøj kun er blevet omtalt som Sjællands højeste punkt, fordi der i 1600-tallet er anlagt en høj på stedet. Geologerne målte sig frem til, at det efter de gældende principper er Kobanke ved Rønnede, der med 122,9 meter over havet er det højeste punkt på Sjælland.

Men hvordan ser det så ud med de to gange Bavnehøj på Lolland-Falster?

Det fandt jeg relevant at kigge nærmere på, da jeg til min hjemmeside Danskebjerg.dk skulle udarbejde en række lister over de højeste punkter i de forskellige danske landsdele.

Birket Bavnehøj, her set fra syd, er 7 meter høj og har en diameter på 35 meter.

En dødgod udsigt

Som vi har været inde på, har Bavnehøj og Bavneshøj flere ting til fælles. De er de højeste jordpunkter på hver deres ø, de ligger begge på højdedrag skabt af istiden, og ja, så har de samme navn. Men når man bestiger dem, kommer endnu flere ligheder til syne.

For det første får man begge steder øje på et stykke granit. På Lollands Bavnehøj stikker den rektangulære, tilhuggede sten stolt i vejret, mens den på Falsters Bavnehøj har lidt et knæk, men dog stadig står med en stump i sit hul. Disse granitsten kaldes postamenter. De er rester fra den tidligere nævnte opmåling af Danmark, som primært fandt sted sidst i 1800-tallet. Postamenterne stod under et højt, langbenet instrument, som med ganske stor nøjagtighed kunne fastslå højden af forskellige punkter i terrænet. De måler ca. 1 meter i højden og er i øvrigt fredede. Langt de fleste af de over 300 opsatte postamenter står endnu i dag

tilbage i det danske landskab, oftest på bakketoppe.

En anden ting, man ikke kan undlade at bemærke på de to Bavnehøje, er, at de sidste meter op mod toppene er temmelig krævende for ben og åndedræt. Især Bavnehøj på Lolland er noget af en sejtrækker. Hele 7 meter i højden skal bestiges på det sidste stykke. Men Bavnehøj på Falster er også godt med og har nær toppen en stejl opstigning på godt 4½ meter (opmålt af Nationalmuseet).

Kunne det være istidens gletsjere, der havde været på spil igen?

Nej. I hvert fald siden 1800-tallet har man vidst, at store forhøjninger som disse ikke var skabt af naturen, men af mennesker. Højene blev anlagt i oldtiden som begravelsespladser. De ældste er fra bondestenalderen og er op til 5.500 år gamle. I den periode lagde man den døde i et kammer omgivet af store sten, og omkring dette kammer opbyggede man så en høj af jord. Senere sparede

man sig besværet med at lave stenkamre og “nøjedes” med jordhøje. Men i vikingetiden fik de avancerede gravhøje en sidste opblomstring. I den midtjyske by Jelling finder man således to enorme høje, hvor der i den ene er bygget et stort gravkammer af egetræsbjælker – sandsynligvis beregnet til vikingekongen Gorm den Gamle.

Om der ligger en gammel konge inde i Lollands eller Falsters Bavnehøj, vides ikke. De er nemlig aldrig blevet udgravet af arkæologer. Bavnehøj på Lolland kunne faktisk godt gemme på noget interessant, for med sine 7 meter i højden er den en af Danmarks større gravhøje. Stor nok til at være hvilested for en magtfuld høvding eller præst. Det fortælles da også, at der i højen står en guldkaret forspændt med fire heste. Det er godt nok bare et lokalt sagn. Men der er plads nok derinde til både køretøj og heste – og til fantasien.

Om Bavnehøj på Falster har man lidt mere sikker viden. Her er adskillige mennesker blevet stedt til hvile gennem tiden. Tilbage i 1886 indrapporterer nogle privatpersoner således, at de har fundet mange urner i den øverste del af højen. Der er tale om såkaldte brandgrave, hvor liget er brændt og knoglerne anbragt i en urne, som så er gravet ned i gravhøjen. Denne praksis var typisk i bronzealderen, og derfor mener man, at Bavnehøj kan stamme fra den tid. Men den kan også være endnu ældre. Det er muligt, at gravhøjen blev anlagt som gravplads for en høvding el.lign. i sidste del af stenalderen – for så at blive genanvendt i senere tider.

Det er forståeligt nok, at datidens befolkning tyede til lidt genbrug i ny og næ. For hvilket arbejde har det ikke været at bygge disse store høje! Man har regnet ud, at der alene til byggeriet af Hohøj ved Mariager – Danmarks største gravhøj – er blevet

brugt græstørv svarende til opgravningen af 37 fodboldbaner. Et gravearbejde, der vel at mærke foregik med næverne eller med primitive redskaber af træ. Dertil kom transporten – man måtte selv bære tørv i favnen eller få en hest eller ko til at slæbe den (en grav-ko havde unægteligt været et mere effektivt “husdyr” i den situation...) .

Det var nu heller ikke sådan, at oldtidens danskere ligefrem gjorde slæbearbejdet nemt for sig selv. For ikke nok med, at gravhøjene skulle være meterhøje og ofte endda udstyres med tunge sten. De skulle også placeres på lokaliteter, som – igennem hele menneskets historie – er blevet betragtet som attraktive byggegrunde. Nemlig på højt beliggende steder. Og gerne på bakketoppe.

Herfra kunne den afdøde nyde udsigten ud over de marker, han engang betrådte. Og de levende kunne se gravhøjen selv fra stor afstand. Og derved enten mindes en afholdt person. Eller fundere over livet og døden. Eller måske bare nyde et bygningsværk, som var – og er – en imponerende menneskelig bedrift.

En ny rangorden

Muligvis har Generalstabens opmålere også været imponerede, da de i det 19. århundrede placerede deres instrumenter på en stor del af de danske gravhøje. Men deres opgave var klar og kontant: De skulle kortlægge Danmark. Hvilket man gjorde bedst fra de højeste steder i terrænet. I den sammenhæng var det underordnet, hvor den jord, de stod på, stammede fra. Men det betød samtidig, at der blev dannet grobund for mere end hundrede års unøjagtigheder. For målingerne har siden indgået i utallige beskrivelser af danske lokaliteter. Uden hensyntagen til, om det var målinger på en pløjemark eller på en gravhøj. Det har som nævnt givet forvirring i Jylland og på Sjæl-

land. En forvirring, som der først i de senere år er blevet rettet op på. Og nu er turen kommet til Lolland og Falster.

Over alt, hvor man læser om de to Bavnehøje, får man at vide, at de er de højeste punkter på de respektive øer. Men med lidt simpel matematik og en granskning af forskelligt kortmateriale kan man fastslå, at disse oplysninger er forkerte. I hvert fald ud fra et geologisk perspektiv. Og det er vel det geologiske perspektiv, der er mest relevant, når det gælder vores landskab.

Er dette et stort tab for videnssamfundet? En skandaløs vildledning af befolkningen? Ingen af delene. Men det er tankevækkende. Og sjovt. Og jeg finder det grundlæggende fascinerende, når dét, der anses for urokkelige kendsgerninger, alligevel kan rokkes. Også selvom det kun er nogle streger på en tommestok, der gør forskellen.

Bavnehøj på Lolland er to meter fra at være Lollands højeste naturlige punkt. Det når vi frem til ved først at trække gravhøjens 7 meter fra i regnestykket. Så er vi nede på 23 meter over havet. Dernæst lader vi øjet glide hen over de topografiske landkort over Lolland. Er der punkter, der ligger højere? Ja. Faktisk hele tre: Et punkt ved Svinsbjerg Lunder nær Horslunde og to punkter nordøst for Herritslev (altså i den modsatte ende af øen). Alle tre ligger i en højde af 25 meter over havet, fortæller kortene os. De slår dermed Bavnehøj eftertrykkeligt af pinden. To meter er nemlig en del efter lollandsk målestok.

Hvilket af de tre punkter, der så reelt ligger højest, må geologerne afgøre ved lejlighed. De kan måle højder med centimeters præcision nu om dage. Og alligevel bliver det ikke helt nemt. På det ene af punkterne ved Herritslev befinder der sig nemlig en grav-

høj. Toppen af den ligger 27 meter over havet, og det er ved at trække gravhøjens omtrentlige højde fra i regnskabet (den måler ca. 2 meter), at man når frem til de 25. Der er altså flere variable, der skal være styr på, før Lollands rigtige højeste punkt kan kåres. Vi venter i spænding på afgørelsen.

På Falster er dramaet endnu større. Det viser sig nemlig, at øens højeste naturlige punkt - er forsvundet!

Det forsvundne bjerg

I første omgang kan vi slå fast, at Falsters Bavnehøj kun har en naturlig højde af ca. 39,5 meter over havet. Det får vi ved at trække gravhøjens højde – ca. 4½ meter – fra de 44 meter over havet, der er Bavnehøjs absolutte toppunkt.

Når man så ser på et aktuelt topografisk kort over Nordfalster, kan man konstatere, at et punkt én kilometer øst for Bavnehøj ligger på eller lidt over den højdekurve, der markerer 40 meter over havet. Punktets beliggenhed er altså højere end Bavnehøjs naturlige højde. Og selvom myndighederne tilsyneladende ikke har udført en officiel måling på lokaliteten, må vi indtil videre regne dette sted for at være Falsters egentlige toppunkt. Stedet er både navnløst og noget anonymt i sin fremtoning, men sådan er dét. Man kan ikke justere på kendsgerningerne, efter om de passer ind i en turistbrochure. Et højdepunkt kan der ikke pilles ved.

Og dog.

For hvis man studerer ældre kort (og det er ikke så svært, som det lyder, for Kort- og Matrikelstyrelsen har flere af dem liggende på sin hjemmeside), åbenbares et landskab på adskillige hektar, som ikke findes på nyere kort. Det er pist væk, gone forever. Falsters svar på Atlantis. Næsten.

Området er ikke sunket i havet. Det er derimod blevet gravet op. I årtier har der nemlig ligget en grusgrav på stedet. Det materiale, som den sidste gletsjer efterlod for flere årtusinder siden, er rigt på sand og grus. Og sand og grus er noget, der i den grad kan gøre nytte, når man skal bygge. Så læs efter læs er i enorme mængder blevet gravet op og kørt bort fra Nordfalster. Eksempelvis har man brugt grus fra denne grusgrav til etableringen af motorvejen fra Saksøbing til Rødbyhavn.

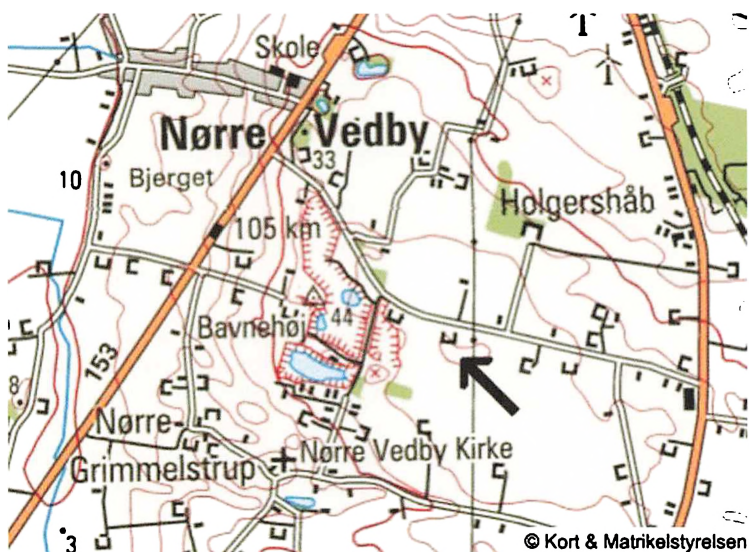
Og graveriet foregår endnu i dag, hvilket man kan få syn for ved at besøge grusgraven. De ubevoksede, næsten lodrette gruskrænter vidner om, at der jævnligt skæres friske lunser af terrænet, og nedenfor skrænterne har store gule gravemaskiner travlt med at gøre det afgravede materiale klar til at blive sendt videre ud i verden.

Hvis man så igen vender blikket mod de topografiske kort, kan man f.eks. på det kort, der er dateret 1928-1940, se en lokalitet, der

hedder Ulbjerg. Det befinder sig i åbent terræn omkring en halv kilometer sydøst for Bavnehøj. Det er egentlig et ret uanseligt sted, og selv på Falster er det sikkert ukendt for de fleste. Alligevel udmærker Ulbjerg sig. For på sin egen stille måde er Ulbjerg et bjerg. Det ligger nemlig – fortæller kortet – 43 meter over havet. Dermed er det ikke blot højere beliggende end Bavnehøj. Det ligger også højere end det unavngivne punkt, vi for lidt siden udråbte som Falsters højeste naturlige punkt. Ulbjerg er altså det ægte toppunkt på Falster, ja, faktisk på hele Lolland-Falster.

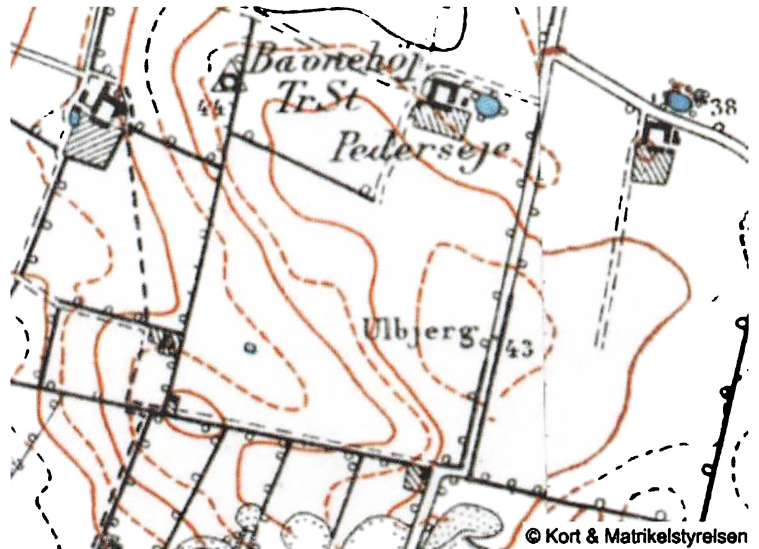
Eller rettere: var. For Ulbjerg er ikke mere.

I 1999 fik entreprenørvirksomheden NCC tilladelse til at udvide grusgravningen i østlig retning. Det indebærer, at det meste af den lille vej, der hedder Bauehøjen, måtte lade livet. Og samtidig forsvandt Ulbjerg, som lå lige ved denne vej. Bauehøjens nuværende udformning illustrerer brutalt Ulbjergs endeligt: Vejen er skåret midt over nær en mindre bebyggelse ved grusgravens

Topografisk kort over terrænet omkring Bavnehøj på Falster. De røde linjer er højdekurver. Det lille område, som den sorte pil peger på, ligger inden for den højdekurve, der markerer en højde på 40 meter over havet.

Målebordsblad, tegnet i perioden 1928-1940. Bortset fra nogle små udgravninger, der ses nederst i kortudsnittet, er terrænet omkring Bavnehøj endnu intakt. Som det fremgår, ligger Ulbjergs toppunkt på 43 meter over havet lige på den nu bortgravede vej.

sydlige ende. Den slutter i dag blindt ved et bredt rødt og hvidt skilt, og bag skiltet møder man afgrunden – Ulbjergs Waterloo. Ulbjerg er i dag et hul i jorden. Den værste tænkelige skæbne for et bjerg.

Ar i landskabet

Var det så okay, at det gik sådan? Var Ulbjerg værd at bevare?

Hvis Ulbjerg havde været et kendt sted, ville sagen nok have set anderledes ud. Så ville stedet måske have været fredet, og så var der måske endda chance for, at der i opslagsværkerne ville komme til at stå, at Ulbjerg er Falsters højeste naturlige punkt!

Andre steder i landet er der faktisk en del eksempler på grusgrave, hvor man på den ene side tager godt for sig af retterne, men samtidig skåner de mest markante bakketoppe, således at landskabets “skyline” bevares. Når man ikke har gjort det på Nordfalster, hænger det givetvis sammen med, at Ulbjerg netop ikke var nogen markant bakketop, men blot en svag forhøjning. In-

gen ville for alvor savne den. Der var da heller ikke den store lokale modstand mod bortgravningen, da den blev projekteret. En dag var Ulbjerg bare væk. Ofret til gavn for samfundsudviklingen. Måske med rette.

Men uanset hvilken holdning man har: Når man står ved grusgraven i dag, så er det en voldsom visuel påvirkning, som enen har været udsat for. Grusgraven falder på ingen måde naturligt ind i landskabet. De stejle skrænter samt sandet og grusets særlige farver skiller sig i høj grad ud fra det jævne landbrugsland og de små landsbymiljøer, og tager man eksempelvis den lyserøde Nørre Vedby Kirke, så har den ikke ligefrem vundet i charme ved at få en grusgrav som nabo. Det samme gælder den gamle gravhøj Bavnehøj, der kun står et stenkast fra randen af grusgraven.

Faktisk var selveste Bavnehøjs eksistens en overgang truet af grusgravningen. Gravemaskinerne var så sultne efter grus, at de havde ædt sig helt hen til foden af gravhøjen.

Nørre Vedby Grusgrav set fra øst. I horisonten troner Bavnehøj. Masten i forgrunden står tæt på det sted, hvor Ulbjerg – Falsters oprindeligt højeste naturlige punkt – befandt sig.

En besigtigelse afslørede, at højen risikerede at styrte ned, og det daværende Storstrøms Amt pålagde den ansvarlige entreprenør at erstatte det bortgravede materiale med ny jord. Katastrofen blev afværget, og Bavnehøj undgik at lide samme skæbne som Ulbjerg.

Fortidens synder og gode gerninger

Det var i 1800-tallet, at danskerne for alvor begyndte at kaste sig over de ressourcer, naturen omgav dem med. Hvis man opdagede, at jorden under ens fødder gemte på noget af værdi, gravede man den konsekvent op. Og omvendt: Hvis terrænet var til ulempe, blev det fjernet. Gravhøje passede ikke altid ind i landmændenes kram, og utallige fortidsminder blev på den konto pløjet godt og grundigt væk.

Men 1800-tallet havde også en anden side. For det var samtidig et århundrede, hvor man i stigende grad interesserede sig for Danmarks historie. Adam Oehlenschläger slog tonen an i sit berømte digt “Guldhornene”, udgivet i 1803: “De higer og søger i gamle bøger, i oplukte høje, med spejdende øje.”

I praksis betød det, at man dels registrerede, hvilke fortidsminder der fandtes, og dels søgte at sikre dem for eftertiden gennem fredninger. Den mest omfattende del af dette projekt var de såkaldte Herredsberejninger, som foregik i perioden 1873-1930. Berejningerne bestod i, at medarbejdere fra Nationalmuseet rejste ud i landet og besøgte de mest interessante lokaliteter. Gravhøje og andre fortidsminder blev opmålt og beskrevet, og så blev der ikke mindst ban-

ket på døre hos de nærmeste beboere. Langt de fleste fortidsminder befandt sig nemlig på privat jord, og kun ved at komme i dialog med lodsejerne ville museumsfolkene kunne opnå en fredning af stederne.

En af de første gravhøje, der blev besøgt af Nationalmuseet, var Bavnehøj på Lolland. Og det må have været en god oplevelse for museets udsendte, C. Engelhardt. I hvert fald var Ole Hansen (med tilnavnet "Kjep"), der var nabo til Bavnehøj og ejer af den jord, som højen lå på, så imødekommende over for Engelhardt, at denne efterfølgende kunne notere: "Eieren (...) skjænkede denne Høi til Staten i Juli Maaned 1876." Som tak fik Ole Hansen et såkaldt erkendtlighedstegn: et stort sølvbæger med fornem indgravering. Det var en værdsat gave, og hans oldbarn, folkepensionist Edel Kristoffersen, opbevarer stadig bægeret i sit hjem.

Adskillige andre gårdejere kunne sætte lignende "pokaler" op på deres hylde i de følgende årtier. Fredningstanken vandt generelt frem, og da den store runde Herredsberejninger var ovre, var der gennemført henved 7.500 private fredninger af danske fortidsminder. Blandt dem også Bavnehøj på Falster, der fik besøg af Nationalmuseet i 1914.

Tiltrækkende top

I dag har Bavnehøj på Lolland og Bavnehøj på Falster hver deres etablerede plads på mange landkort. Store turistattraktioner? Næppe. Og dog har navnlig Lollands Bavnehøj en del besøgende. Libuse Müller, der har højen liggende i sin baghave på Bandholmvej 120, oplever næsten dagligt, at folk gør holdt ved stedet – særligt i godt vejr selvfølgelig.

Mange lokale snupper sig en bid mad i frokostpausen der. Det sker også, at unge piger hen mod aften sætter sig op på toppen og nyder solnedgangen. Om vinteren er hø-

jen en populær kælkebakke. Om sommeren en yndet kulisser for brudepar, der skal have taget billeder.

Og Libuse Müller føler sig ikke generet af højens besøgende. Tværtimod er hun glad for det liv, den skaber, siger hun.

Når man kommer som gæst, virker Bavnehøj da også lidt mere indbydende end andre gravhøje. Der er indgang ude fra landevejen gennem en låge. Der er opsat bord og bænk ved foden af højen. Og lidt usædvanligt er der en stentrappe op ad en del af gravhøjen – op til et lille rundt bord omkranset af en halvcirkelformet mur. (Anlægget på højen er en facilitet, der er kommet til, efter at stedet blev fredet – så man har altså ikke taget fredningen mere bogstaveligt end som så.)

Det mest tillokkende er og bliver dog det kig ud i horisonten, man får, hvis man går

Det fine "Erkjendtlighedstegn", der blev tildelt Ole Hansen i Birket i 1876.

Birket Bavnehøj er forsynet med sit eget lille haveanlæg med hæk og stentrappe. For enden af trappen ses "terrassen" med det runde stenbord. Om foråret lyser højen gult af påskeliljer.

hele vejen op til toppen. Så kan man stå og nyde udsigten ved siden af den flagstang, som gravhøjen såmænd også er blevet forsynet med på et tidspunkt.

Det er Lolland Kommune, der sørger for plejen og vedligeholdelsen af Bavnehøj, og det er Libuse Müller glad for. Men hun kunne dog godt ønske sig lidt bedre parkeringsforhold. Som det er nu, må højens gæster parkere bilen i siden af landevejen, og det er ikke så praktisk.

Et andet minus ved omgivelserne er grusgravningen. For ja, ligesom ved Bavnehøj på Falster har istiden her efterladt sig

store mængder sand og grus. Og dét er som bekendt eftertragtede råstoffer. Igenem mindst ét århundrede har vekslende entreprenørfirmaer udnyttet forekomsterne og gradvist udvidet grusgraven. Det ses i landskabet, og derfor har der været store lokale protester mod graveriet. I 1975 lykkedes det at få vedtaget en fredning, som bremsede visse udvidelser. Men siden har firmaerne igen søgt om lov til at grave i de såkaldte yderzoner, bl.a. tæt på Bavnehøj. I de senere år er der nærmest blevet kæmpet om hver eneste meter i terrænet. De ihærdige borgere afholder stormøder og kontakter myndigheder i forsøget på at beskytte egnens landskabsformer og fortidsminder. Og

foreløbig er det i hvert fald lykkedes dem at holde gravemaskinerne væk fra Bavnehøjs allernærmeste omgivelser.

Bavnehøje som bindemidler

Vi mangler at redegøre for én fællesnævner mere, der knytter Bavnehøj og Bavnehøj sammen. Det er deres navne. Navnene fortæller, at de begge har fungeret som bålsteder. Det har mange danske gravhøje gjort: Ejer Bavnehøj, Frøbjerg Bavnehøj og Agri Bavnehøj, for blot at nævne nogle af de mest kendte. Over 80 stednavne i Danmark har forstavelsen "Bavn-", og fælles for dem er, at stederne ligger på forhøjninger i landskabet, der kan ses viden om. Den højest beliggende er førnævnte Ejer Bavnehøj (på hvilken der dog som tidligere nævnt er anbragt et udsigtstårn), mens Danmarks laveste Bavnehøj ikke overraskende befinder sig på Lolland-Falster: Toppen af Bavnehøj ved Stavreby på Syd Falster når kun 16 meter op over havets overflade.

I vore dage forbinder vi bål med noget hyggeligt. Man kan bage snobrød eller bare lune sig ved dem til Sankt Hans. Men tidligere var de blodigt alvor. Når fjenden angreb, blev der tændt bål på bavnehøjene, så man kunne alarmere ligesindede i omegnen. Det var for så vidt ikke nogen særlig nuanceret kommunikationsform. Men havde man tør brænde, og var man dygtig til at få gang i en flamme, kom beskeden betragteligt hurtigere frem, end hvis der blev sendt en mand af sted til fods, til hest eller i båd.

Man ved, at bavnehøjene har indgået i det danske forsvar tilbage i vikingetiden. Og helt frem til midten af 1800-tallet, hvor telegrafene blev indført, var bavnene på bavnehøjene i funktion i krigssituationer.

Der findes kun sparsomme oplysninger om, hvordan de konkret blev anvendt. Har folk i Birket f.eks. kunnet signalere direkte til folk

i Nørre Vedby ved at tænde bål på gravhøjen – og omvendt? Umiddelbart synes Askø at ligge en smule i vejen for "øjeblikkelig kontakt". Men måske har der eksisteret andre bålpladser, hvorfra man har kunnet videreformidle de brændende beskeder. Det er i hvert fald sandsynligt, at de to Bavnehøje har indgået i et sammenhængende kommunikationssystem, der har virket på tværs af Guldborgsund.

På den måde er Bavnehøj på Lolland og Bavnehøj på Falster ikke blot to steder, som har en masse lighedspunkter. Det er også steder, der har fungeret som bindeled mellem Lolland og Falster. Og dét længe før, at der blev bygget bro og tunnel hen over sundet.

Om forfatteren: 36 år. Journalist. Bor i Næstved. Oprettede i 2007 hjemmesiden Danskebjerg.dk. Her kan man bl.a. læse nyheder om bakker og få tip til spændende kuperede steder at dyrke motion og nyde udsigter. Der er tillige adskillige oversigter over de højeste punkter rundt omkring i Danmark.

jt@danskebjerg.dk

Kilder:

Johannes Krüger m.fl.: "Geoviden – Geologi og Geografi 2", 2005

Fortidsmindeguide.dk

Kort- og Matrikelstyrelsens kortdatabase

Kulturarvsstyrelsens database "Fund og Fortidsminder"

Alan Hjort Rasmussen: Folkeminder i Lollands Nørreherred. Ravnsborg kommune, 1976 s. 48.

Tak til:

Frank V. Nielsen, Nr. Alslev

Bjarne Hansen, Birket

Edel Kristoffersen, Birket

Fotos: Jacob T. Johansen

Nakskov som fæstning i 1600-tallet

Af Bjørn Westerbeek Dahl

I foråret 1648 opholdt den unge svenske konduktør Erik Dahlberg sig i Demmin i Svensk Pommern, hvor han stod i lære som fæstningsingeniør hos generalkvartermester Conrad von Mardefeldt, der var overingeniør over de svenske fæstninger i Tyskland. Som et led i uddannelsen af sin håbefulde elev, lod Mardefeldt Dahlberg aftegne, hvad der fandtes i embedsarkivet af fæstningstegninger. Det blev til 77 kopier af kort, som Mardefeldt lod indbinde og sende til den store svenske feltherre Lenart Torstensson¹.

I denne sammenhæng er Dahlbergs kortværk særligt interessant, fordi det indeholder et af de ældste kort over Nakskov fæstning, der tilmed er en kopi af et tyve år ældre kort, som indeholdt en plan til en udvidelse af byens befæstning.

Dahlberg oplyser desværre ikke, hvorledes kortet var havnet i tegningsarkivet i Demmin. Men det er muligt, at det er kommet dertil ved den svenske erobring af Haderslevhus i 1644: På et af de andre kort i Dahlbergs samling står der udtrykkeligt, at det var "bekommit uthÿ Hadersläven uthaff Fienden, Anno 1644". Man må forestille sig, at flere af de øvrige kort, herunder også Nakskovkortet, stammer fra den kortsam-

ling, der åbenbart fandtes på Haderslevhus, og som blev beslaglagt af svenskerne ved erobringen af slottet.

Dahlbergs eget kortbind kom siden i privateje, men det blev senere købt tilbage af Erik Dahlberg selv, da han var blevet chef for det svenske fortifikationskorps. Med en bister påskrift i bindet fortalte han eftertiden, at andre havde tjent penge på arbejde, som han med stor møje havde udført. Siden da har kortet ligget i det svenske Krigsarkiv i Stockholm.

Er kortenes historie interessant i sig selv, så er deres indhold det ikke mindre. Det gælder i særlig grad de danske kort, der alle beror på tabte danske forlæg, og ikke mindst Nakskovkortet, som var en kopi af et kort, hvor "Konungen i Danmarck havde skrivitt på Originalen medh Egen Handh... den 13. april 1629". Det er dermed det eneste vidnesbyrd i kortform om de danske planer for en udbygning af Nakskov i årene omkring Kejserkrigen (1626-29).

Befæstningen i 1620'erne og 1630'erne

Dahlbergs kort over Nakskov koncentrerer sig først og fremmest om fæstningsværkerne, og den civile byplan er desværre ikke

blot antydet. Selvom byen er fremstillet lidt sammentrykket, kan man dog tydeligt se de gamle fæstningsværker fra Christian den 3.s tid, som endnu lå omkring byen. De bestod af volde, mure og grave med tre små rundeller og tre firkantede portbygninger, der fungerede som flankeringstårne: I øst var det Sønderport og Tilegades Port, i vest Vejlegades Port. Befæstningen var også styrket med mindre værker i flankerne: Mod øst i Boel Findens Kat og i vest Ølkarret, der begge dækkede den åbne side ud mod fjorden og Byfogedsøen.

Disse små anlæg blev hurtigt forældede, og de kunne efter blot få årtier ikke have været meget værd. Det var for så vidt ligegyldigt, så længe byen og landet ikke var truet. Men under Christian den 4.s ulyksalige indblanding i 30-årskrigen blev spørgsmålet om en fornyelse af fæstningsværkerne aktuelt igen.

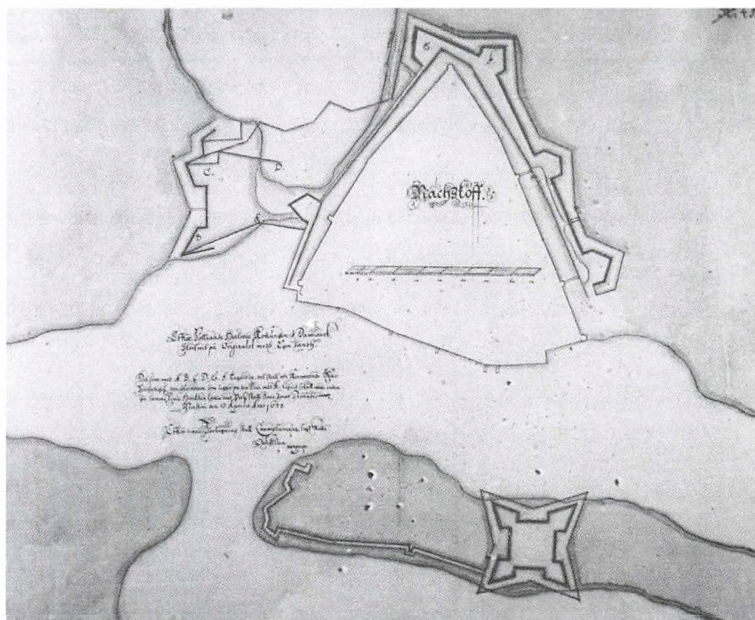
Første gang problemet omtales er i et brev fra Christian den 4. skrevet i Wolfen-

büttel den 28. juni 1626. Her gav kongen sin uforbeholdne mening til kende om, hvorledes man skulle sikre Danmark med fæstninger². Han anbefalede, at Nakskov blev befæstet, men hvorledes det nærmere skulle ske henviste han til undersøgelser ved Rigrådet og prins Christian, der fungerede i kongens sted, mens denne opholdt sig i Tyskland.

Der skete dog næppe noget i den første tid, men den 24. februar 1628 fik rådsrådsmedlemmet Christoffer Steensen til Grimsted (nuværende Frederiksdal) ordre til at lade 1000 udskrevne bondesoldater mødes i Nakskov en 3-4 dage senere, hver forsynet med skovl og spade. Dem, der ikke selv kunne møde op skulle stille en anden i sit sted³. Samme dag fik lensmanden i Vordingborg Palle Rosenkrantz besked om at levere 500 spader og 500 skovle samt 30-40 hakker til Nakskov⁴.

Der var altså tydeligvis tale om arbejde på befæstningen af Nakskov, og godt 14

Erik Dahlbergs kort over Nakskov fra hans bind med kopier af kort og planer i det svenske militærarkiv i Demmin. Selvom det er tegnet i 1648, viser teksten, at forlægget var et dansk kort fra 1629 (Krigsarkivet, Stockholm).

dage senere skulle Christoffer Urne fordele “det afstukne værk” mellem de lollandske herreder og sogne, så enhver kunne vide, hvor de præcist skulle arbejde. Han blev tillige bedt om at holde dem til at arbejde “med flid”, og han skulle sørge for at Laurids Grubbe, der var lensmand på Halsted Kloster, lod bønderne i sit len “flittigt” forfærdige deres part af befæstningen⁵. Også kommissæren Borchart Rud skulle sikre, at arbejdet blev udført “til gavns”, som det var afstukket, og at “konduktøren” anlagde det “med flid”⁶.

I maj forlyder det, at også borgerne i købstæderne skulle medvirke ved fæstningens opførelse, og det nævnes, at det skulle være færdigt Mikkelsdag⁷.

Det hed i den sidstnævnte ordre, at ingen skulle “arbejde over evne”, men om det var årsagen til, at kongen den 9. marts 1629 undrede sig over, at fæstningen ikke var færdig, får stå hen. Men han bad dem om med al flid at få den færdig.

Dahlbergs kort viser netop situationen i foråret 1629: Det ses her, at den ny befæstning ganske utraditionelt var lagt uden for voldgraven for de ældre anlæg. Den adskilte sig markant ved at være opbygget som et bastionært rids og havde en foranliggende voldgrav, og volden var her i 1620'erne helt moderne.

Efter Dahlbergs kort at dømme var man i foråret 1629 så vidt, at man havde de to sydligste bastioner færdige (Søndergades Bastion og Tilegades Bastion); og rimeligvis var også arbejdet med de to broer over den gamle voldgrav og den ene ydre broforbindelse ud i forlandet afsluttet.

Dahlbergs tegning synes at vise, at der ud for Vejlegades port på byens vestlige side var blevet bygget en bastion, og selv om den gamle befæstning her lå beskyttet af Byfogedsøen var det naturligvis også meningen, at også disse dele af fæstningen skulle moderniseres. Dahlbergs tegning vi-

ser tilstanden netop som man stod i begreb med denne udvidelse:

Dahlberg gengiver originalkortets text, at “Det som med A. B. C. D. E. F. Tegnid er, det skall udi Nerwerende Aar Förferdigiss, den Steendam, som ligger på den Lini med A. tegnid skall were inden för samme Linie Hwilken Lynie med Peele skall slaes Imod Stranden. Naskou den 13 Aprilis Anno 1629. Efter denne Förtegnning skall Comissarierne sigh Rette Christian Man. prop:”.

Heldigvis kan tegningen bruges til at forstå teksten: A, B, C og D er et hornværk, der skulle placeres uden for Vejlegades Port med A som flanke ud mod Nakskov Fjord, hvor der altså skulle bygges en dæmning af sten. E er en bastion nordvestligst i byen, og F den tilsvarende bastion nordøstligst i fæstningen. Både E og F udgjorde en fortsættelse af den ydre bastionære front, der lå på østsiden af byen og som var opført det foregående år. De to nye bastioner kom senere til at hedde Maribo Bastion og – på nordvestsiden af byen – bastionen Høje Kat. Det mærkelige navn på den sidstnævnte bastion var en populær betegnelse for den forhøjede kanonstilling på en bastion, der i fæstningsterminologien kaldes en kat.

Tegningen viser også en forsvarslinie fra hornværkets nordlige halvbastion frem mod Høje Kat, der ville krydse Byfogedsøen. Linien er ikke nævnt i Christian den 4.s bemærkninger til kortet, og den har måske ikke hørt til det projekt, der blev godkendt af kongen. Måske hørte det til en alternativ plan, eller også er der blot været tale om et projekt til en pælespærring gennem søen, som kongen ikke har ofret megen opmærksomhed.

Mærkeligt er det, at det isolerede kastel eller fort midt på Færgelandet, der også ses på Dahlbergs tegning, ikke er nævnt i Christian den 4.s godkendelse af fæstningsbyggeriet. Dette fort ses som et helt regel-

mæssigt anlæg med fire store bastioner, beliggende på Færgelandets østlige del, men således at enhver passage ind mod Nakskov fra denne side effektivt blev hindret. Den del af Færgelandet, der lå nærmest Nakskov skulle desuden sikres ved opførelsen af en let befæstet linie (et retranchement).

Selvom der således i 1629 blev udfærdiget en plan til en fortsættelse af arbejderne i Nakskov, der tilmed blev godkendt og underskrevet af Christian den 4., er der kun ganske få spor af, hvad der blev udført i de følgende år, men det kan skyldes, at de skriftlige kilder for denne periode ikke er særligt oplysende: I et brev fra 1630 nævnes en passant kontributioner til befæstningsarbejder i Nakskov, og den 29. december det følgende år oplyses det, at rigsrådsmedlemmet Claus Daa havde haft udlæg på 2.300 rdlr. bl.a. til Nakskovs befæstning.⁸ I 1632 indvilgede adelen i at yde bidrag til arbejdet i de efterfølgende tre år, og derfor også ønskede, at øens gejstlighed og købstæder bidrog⁹. I Halsted Kloster Lens ekstraskattemandtaller for 1633-36 findes en kvittering for en indtægt på 1.230½ sletdaler. til brug for Nakskovs befæstning, som følge af et skattepålæg på 2 mark. pr. bonde¹⁰. Sammenlignes ses det, at borgmesterenken Lisbet Karstens Grund på Færgelandet blev fritaget for kornskatter som følge af skader på grund af skansearbejde¹¹. Det var rimeligvis i forbindelse med de fortsatte arbejder, at ingeniøren Axel Urup den 22. april 1633 blev beordret til Nakskov for sammen med Palle Rosenkrantz at gøre en "anordning" om bygningen af Nakskov befæstning¹².

Det oplyses intetsteds, hvad der blev udrettet, men det er fristende at forestille sig, at de to bastioner og hornværket blev opført som kongen havde ønsket det i 1629, for på kort, der viser tilstanden efter arbejderne i 1640'erne, optræder disse elementer i byens befæstning. Det mindre forværk foran Vejlegades Port, der på Dahlbergs kort er

vist som en bastion, blev tilsyneladende først opført i 1650'erne, hvorimod linien gennem Byfogedsøen næppe blev udført. Det antyder, at man efter 1629 har opgivet at bygge en Vestervold i stil med Østervolds bastionære linie.

Arbejdet blev i 1630'erne ledet af voldemesteren Poul Bysser, hvis enke i maj 1639 blev bedt om at gøre afregning for de penge, som hendes mand havde fået til "Nakskov fortifikations bygning"¹³. Oplysningen kunne tyde på, at Bysser var død umiddelbart forinden, og at arbejdet i så fald har strakt sig op gennem hele tiåret. Det er desværre alt, vi ved om byggeriet i disse år.

Et ukendt projekt fra 1639

At man i hvert fald ikke nåede et helt tilfredsstillende resultat, antydes af en notits i et brev fra prins Christian fra 1645, da svenskernes angreb på Danmark igen gjorde effektive fæstningsværker nødvendige. I brevet fortæller prinsen, at kongen – altså stadig Christian den 4. – seks år tidligere, og det må så være i 1639, havde underskrevet et projekt til en befæstning og palisadering af Nakskov¹⁴. Projektet var angiveligt udført af ingeniøren Hans Jacobsen Schiørt, og det udelukker, at man i 1645 har forvexlet årstallene 1629 og 1639: For Schiørt blev netop i 1629 sendt til Nederlandene for at uddanne sig til ingeniør, og først ti år senere kom han hjem igen¹⁵.

Der har således været tale om et nyt projekt, eller et projekt med modifikationer af de eksisterende planer, og dets fremkomst hænger sammen med den truende krig mod Nederlandene, som Christian den 4.s ukloge Sundtoldspolitik var ved at drage landet ind i. Faren drog dog hurtigt over.

Prinsen nævner her i 1645 udtrykkeligt, at den seks år gamle plan ikke var blevet realiseret. Tilmed får vi den oplysning, at der heller ikke var arbejdet videre på Nakskov i den mellemliggende periode. Eller med an-

dre ord: Trods planer om videreudbygning, ophørte arbejdet med Nakskovs fæstningsværker ved Poul Byssers død i 1639.

Torstenssonkrigen

I 1645 stod prins Christian helt i samme situation som sin far under Kejserkrigen i 1620'erne: I december 1643 havde svenske tropper under Lennart Torstensson overskredet grænsen til det danske monarki ved Elben, og hurtigt var hele Jylland blevet besat. Samtidigt rykkede en svensk hær ned i Skåne og besatte de danske provinser øst for Øresund. I denne helt umulige situation måtte man på de danske øer sikre kysterne. Særligt Lolland-Falster lå udsat som følge af svenskernes besættelse af Holsten og Fehmarn, og helt frem til sommeren 1645, da fredsforhandlinger endeligt blev indledt i Kristianopol i Blekinge, var øerne truet af en svensk invasion. Krigens afsluttedes først med freden i Brømsebro i august 1645.

I hele 1644 og den første halvdel af det følgende år blev der derfor arbejdet utrætteligt på at udbedre Nakskovs fæstningsværker. I modsætning til tidligere er der bevaret regnskaber og en del korrespondance, der viser, at fæstningen i 1644 på ingen måde var forberedt på en krig, endsiige var bygget færdig, så den kunne holdes mod en fjende uden en øjeblikkelig udbedring.

Det kan ikke overraske, at arbejdet først koncentrerede sig om en forstrækning og udbedring af Nakskovs bys egen befæstning, som fortrinsvis foregik i 1644, og at man først derefter begyndte at befæste Færgelandet yderligere. Her anlagde man i 1645 et hornværk på den vestlige del af øen.

Forstærkningerne omkring byen

Straks efter det svenske overfald i december 1643 forberedtes en forstærkning af Nakskov, da lensmanden i Ålholm Len Jost Frederik von Papenheim den 24. januar måtte forstrække Erik Rosenkrantz med

615 rdlr. 1 mk.¹⁶ Tilskuddet fra Ålholm var blot en mindre del af den samlede udgift, hvoraf den større del blev udredt af Nakskov by. Uheldigvis er byens regnskaber fra denne periode ikke bevaret, men byens andel synes at have omfattet betaling af løn til daglejere og arbejdsfolk, hvor afregningen for Ålholms Len omfatter betalinger til specialhåndværkere og deres medhjælpere. Den giver dog et pænt indtryk af, hvad der blev udført: Allerede fra begyndelsen af januar 1644 havde arbejdet været i gang ved slusen ved Vejlegades Port og "Bastionen ved bommen" udenfor porten sammesteds. Byens to vindebroer over voldgravene blev også fornyet, den ene kunne dog repareres, men den anden omtales som nyopført. Der blev taget jord til "Bastionen ved bommen" fra "stranden", hvor der til gengæld blev opsat et bolværk af tømmer.

Det er noget uklart, hvad der menes med "Bastionen ved Bommen" og "Værket ved Slusen", der måske nok har været veldefineret for de involverede, men som ikke umiddelbart lader sig entydigt identificere for udenforstående i vore dage. Da "bommen" velsagtens henviser til den havnespærring, der lå mellem Vestervold og Stensø, må "Bastionen ved Bommen" være Ølkarret, der lå som afslutningen ud mod vandet, og som netop havde karakter af en bastion.

Det turde imidlertid være nødvendigt at have en sluse mellem voldgraven foran den gamle befæstning og havnen – og altså i den lille dæmning, der adskilte voldgraven fra havnen, og slusen har derfor ligget ved byens sydvestlige hjørne ud for Ølkarret.

Til det ny værk "ved Bommen" blev der i juli leveret 31.000 tørv af en vis Knud Poulsen, til den gamle vold ved Vejlegades Port leveredes 25.000 tørv og til selve bastionen ved bommen yderligere 10.000 tørv. Tørvesætningen var det sidste led i et voldarbejde, hvad enten der var tale om en nyopførelse eller en renovering.

Også ved Sønderport blev der arbejdet: Her blev der opført et brystværn i volden over portåbningen, som man har opfattet som et særligt svagt punkt. I maj 1645 blev der lagt 13.000 tørv på volden herfra ned til havnen. Også ved den yderste bastion ud mod vandet blev der sat palisader. Voldstrækningen her og hornværket uden for Vejlegades Port blev desuden forstærket med tømmer og skansekurve fra ikke mindre end 86 egetræer.

Der nævnes intet om bestykningen af voldene, men der blev forfærdiget batterier af tømmer, som fungerede som underlag for kanoner og andet skyts.

Heller ingen steder i regnskabet nævnes det, hvem der havde ansvaret for disse anlæg. Som gennemgående personer optræder en vis "Mathias graver" i samarbejde med "Niels graver". De kan ikke nærmere identificeres, men graverfunktionen svarer til voldmesterens – eller konduktørens – og muligvis er "Matthias graver" identisk med den Matthias Meier, der nævnes som konduktør ved voldarbejdet i København i årene efter 1647¹⁷.

I vinteren og det tidlige forår 1644/45 synes man at have fortsat udbedringen af fæstningsværkerne omkring Nakskov by med dens porte og broer. Desuden fik man nedsat palisader langs strandlinien. Meningen var, at Nakskov skulle fungere som "retirade" for ikke blot prinsen og hans lille hof, der ellers holdt til på Nykøbing Slot, men også for store dele af Lollands befolkning. Men allerede den 21. februar advarede der mod at bruge Nakskov hertil¹⁸: Advarslen kom fra landkommissærerne, der var repræsentanter for den lokale adel, og som bestyrede de såkaldte landekister, der skulle bruges til provinsens forsvar. Institutionen var grundlagt i 1638 som en indrømmelse fra Christian den 4. til Rigsrådet, og den fik i de følgende år en vis positiv betydning for det lokale forsvar.

Landkommissærerne hævdede, at der ikke blot var for langt for indbyggerne i Fuglse og Musse herredet til at de kunne nå at komme inden for voldene ved et svenske angreb, men de pegede også på, at prinsen ikke ville være sikker i byen. Ja, de erklærede rent ud, at de var ikke overbevidst om, at fæstningen i det hele taget kunne holde stand mod en fjende, selv hvis man foretog en udbygning af den! Dette synspunkt blev gentaget i breve til prinsen fra 25. februar 1645 og igen 2. marts¹⁹.

Hertil kom efter landkommissærernes mening problemer med at få jord til de nye værker og tømmer i tilstrækkelige mængder til palisader, skansekurve og arbejdsredskaber i form af hjulbøre, skovle og spader m.v. Hvad det sidste angik, så henviste man dog de folk, der skulle arbejde ved fæstningen, til selv at medbringe deres redskaber. Og så håbede man at få tømmer fra Nakskov by, hvor borgmesteren havde lovet at skaffe så meget til veje, som det var muligt.

Da var arbejdet allerede ved at gå i gang: Den 3. marts havde Erik Rosenkrantz fået ordre til at lade bønderne i de nærmeste 4 sogne møde i Nakskov²⁰. De skulle arbejde på skift, således at hvert sogn arbejdede 4 dage, og de skulle derefter afløse hinanden, indtil man var færdig.

Det synes dog at have været forbundet med visse vanskeligheder at få bønderne til at møde op, og allerede den 5. marts fik major Hans Nielsen ordre til at lade to af sine fire kompagnier møde i deres sted²¹. De to kompagnier skulle arbejde i fire dage, hvorefter Nielsens to friske kompagnier skulle træde til og arbejde i fire dage, og så fremdeles skiftevis.

Også borgerne i Nakskov kom i sving: Den 5. marts viste det sig, at de tørv, der året før var lagt på byens volde, var blevet lagt i fugtig jord og derfor var faldet ned²². Borgerne fik otte dage til at reparere disse skader. Samtidigt fik de ordre til at sætte

en "god stærk" portfløj i Søndergades Port, og de fik besked om, at vindebroen mellem den gamle og den nye vold skulle gøres færdig. Som hjælp til disse arbejder, fik de lov til at rekvirere 50 mand af landfolkene.

I maj blev der arbejdet ved Søndergades Port og ved Tilegades Port²³. Her havde alle købstæderne på Lolland måttet sende mandskab, men arbejdet var hæmmet af mangel på egnet jord: Voldgravens vand stod imidlertid kun i en højde af to alen, så man anviste folkene til at tage jorden herfra. Om dette er lykkedes, vides ikke, men i februar 1651 stod vandet i hvert fald så højt, at Bagge Bagers karl Erik kunne drukne i voldgraven uden for Søndergades Port²⁴.

I ordren om gravearbejdet nævnes det, at Saxkøbing endnu ikke havde sendt folk til voldarbejdet, og landkommisærerne Borkvard Rud og Erik Rosenkrantz bad derfor prinsen om at få bystyret her til straks at gøre deres arbejde færdigt²⁵.

Arbejder på Færgelandet

Hen over vinteren 1644/45 har reparations- og udbygningsarbejderne omkring Nakskovs befæstning været ved at slutte, men det er et stort spørgsmål om selv disse arbejder var tilstrækkelige. I hvert fald måtte man sikre den åbne flanke ud mod vandet ved en befæstning på Færgelandet. Det havde været forberedt siden 1620'erne, hvor Dahlbergs tegning fra Demminarkivet viser et lille regelmæssigt kastel med fire bastioner samt et retranchement langs kysterne på den vestlige del af øen. Retranchementet synes allerede at være påbegyndt i 1630'erne, men det har næppe stået færdigt i 1644.

Men med svenskerne stående i Holsten og på Fehmarn kom der nu skred i sagen: Den 19. december behandlede et adelsmøde i Maribo et forslag fra prins Christian, hvor han pegede på nødvendigheden af at lægge et værk på Færgelandet, hvis Nak-

skov skulle kunne forsvare sig²⁶: Mødets deltagere svarede prinsen, at øen ikke tilhørte kronen, men derimod fru Øllegaard Pentz til Rudbjerggaard, enke efter Hartvig von Passow. Med datidens respekt for ejendomsretten skulle man altså enten have hendes tilladelse til at bruge området eller afkøbe hende arealet. Problemet løstes ved et mageskifte, således, at Øllegaard Pentz afstod Færgelandet til kronen mod i stedet at få patronatsretten til Tillitse Kirke og birkeretten til Rudbjerggård²⁷.

Men så gik det også stærkt: Den 8. marts bad landkommisærerne om nærmere oplysninger om, hvor der skulle arbejdes, og hvor palisaderne skulle sættes²⁸. Hertil skulle "ingeniøren" lave en afridsning, så man kunne sætte dem rigtigt. De udbad sig samtidigt et grundrids og en profil "på papir" af de værker, der skulle lægges på Færgelandet, forsynet med dennes egenhændige underskrift.

"Ingeniøren" er utvivlsomt Hans Jacobsen Schiørt, der netop i februar og marts 1645 opholdt sig sammen med prinsen i Nakskov for at planlægge arbejdet: Prinsen hindrede den 2. marts kongens ønske om at få trukket Schiørt til Køge, og Schiørt fik lov til at forblive på Lolland en tid endnu²⁹.

Det var næppe meningen, at Schiørt skulle forestå selve arbejderne, for i brevet fra landkommisærerne af 8. marts udbad de sig også en konduktør, der kunne føre tilsyn med, om alt gik rigtigt for sig.

Den 10. marts viste det sig imidlertid, at Hans Jacobsen Schiørt måtte videre til andre opgaver, før han kunne nå at udføre de ønskede tegninger og profiler³⁰. Han havde i stedet foretaget en afstikning med pæle, hvor værkerne skulle ligge, og da prinsen heller ikke kunne få fat i en konduktør, måtte arbejderne overlades til major Hans Nielsen og hans "fændrikker".

Folkene fra købstæderne arbejdede dog også på Færgelandet. Således nævnes det i

september 1645, at Maribo Klosters bønder ikke var helt efterrettelige: De havde kun i få dage arbejdet på Færgelandet, hvor det var blevet anvist dem, og de fik naturligvis straks besked om at fuldføre deres part³¹.

Med henvisning til, at fæstningsarbejdet var af afgørende vigtighed for hele Lolland, mente adelen på et møde i februar 1645, at alle stænder skulle bidrage til udgifterne, men arbejdet kunne dog først påbegyndes det følgende forår.

Som kortene viser, bestod værkerne på Færgelandet af en let forskansning langs kysterne mod syd, vest og nord og et hornværk med foranliggende voldgrav mod Trædøen i øst, og det var særligt dette hornværk, der blev bygget på i 1645.

Midt i kurtinen mellem de to bastioner blev der lagt en port med en foranliggende bro over voldgraven. Porten skulle være 20 alen lang, 5½ alen bred og 4½ alen høj, og bygges af svære egeplanker og forsynes med en portfløj. Foran porten skulle Rasmus lægge en bro på 8 alens bredde og 24 alens længde med en vindebro på midten og en svingel (svingbom) ved den yderste ende. For arbejdet skulle tømmermanden have 80 sletdaler i arbejds løn. Tømmeret til broen skulle landkommissærerne anvise ham³².

I et brev fra 17. marts 1645 omtaler landkommissærerne planerne om en forbindelse mellem Færgelandet og Nakskov, der jo vil være livsvigtig for forsvaret af byen³³: De frarådede, at den blev bygget ved at sænke skrog af udtjente skibe, som man åbenbart har haft planer om. Derimod burde den efter deres mening bygges forsvarligt af stenkister, d.v.s. store trækasser fyldt med sten, der blev sænket ned i "dybet" som fundament for selve træbroen. Sådan blev det da også. Broen kostede 1.400 rdlr. at opføre, og dens færdiggørelse kom venteligt til at trække ud. Endnu i 1649 manglede man for 400 rdlr. Bygmester var Oluf Steenwinkel, der i 1659 blev henrettet af svenskerne for

sin deltagelse i sammensværgelsen om generobring af Kronborg, men da var Langebro forlængst blevet færdig³⁴.

Arbejdet afsluttes

Endnu i september 1645 arbejdes der på fæstningsværkerne omkring Nakskov: Der skulle fældes et eller to gamle ege, hvis træ kunne bruges til en lønport³⁵; men ellers synes arbejdet at ebbe langsomt ud. Det var ikke usædvanligt at afslutte jordarbejder i løbet af september-oktober, men det nævnes en passant i et brev fra prins Christian til kansleren Christen Thommesen Sehested fra den 15. oktober 1645, at befæstningen omkring Nakskov nu var "næsten fuldført"³⁶.

Det antydes også af et brev tidligere på måneden til Jost Fredrik von Papenheim³⁷: Han skulle den 3. oktober sørge for, at borgmestre og råd i Nakskov samt færgemanden på Færgelandet sikrede sig mod, at får, svin, heste og andet kvæg gik op på voldene. Skete dette, skulle dyret tages i forvaring og ejermanden straffes tilbørligt.

To år senere blev forbuddet gentaget på Nyborg Byting: Da havde prins Christian udstedt en forordning om, at de svin, der fandtes på Nakskovs volde og gader skulle konfiskeres til fordel for de fattige³⁸.

Som det sidste arbejde, der nævnes i forbindelse med befæstningsarbejderne her omkring Torstenssonkrigen, var nedramning af den pælespærring, der skulle lukke havnen af: Det var arbejde, der bedst lod sig udføre om vinteren, så man kunne sætte pælene ned gennem isen. Arbejdet blev ledet af kaptajn Christen Vendelboe fra Sjællandske Regiment Landfolk efter en afridsning, der viste, at spærringen skulle lægges mellem Ølkarret i fæstningens sydvesthjørne og Færgelandets yderste spids og i øvrigt forsynes med en bom eller en vandport, så skibe kunne sejle ind og ud gennem havnen³⁹. Denne pælespærring blev sat ned ved årsskriftet 1645-46.

Herefter må byggeriet betragtes som færdigt. Det sidste man hører til Nakskov fæstning i prins Christians breve er ganske betegnende en ordre til kansler Sehested om at finde en ordning, således at man kunne opretholde fæstningsværkerne, da de nu havde "kostet meget møje og store udgifter"⁴⁰.

Det har næppe været muligt for Sehested at finde midler til en løbende vedligeholdelse af den nyrenoverede fæstning, og værkerne er rimeligvis snart gået i forfald igen.

Nakskov i den videre planlægning

Nogen større interesse for den nyrenoverede fæstning på Lolland kan ikke spores fra centralt hold: Netop i årene efter Torstenssonkrigen fremkom en plan for et samlet net af fæstninger i Danmark, der skulle binde landet sammen på tværs af sunde og bæltter. Den var udarbejdet af Anders Bille, der som rigsmarsk havde ansvaret for hæren og forsvaret, i 1646 skitserede sine tanker i to betænkninger⁴¹. For Bille var det vigtigere at knytte Sjælland og Fyn sammen over Store Bælt ved Korsør og Nyborg (eller rettere mellem nye fæstninger på Halskov og Knudshovedhalvøerne) end at sikre Langelandsbæltet, og han nævner ikke Nakskov med ét ord.

Billes tanker fik stor betydning for placeringen af ressourcerne til de danske fæstninger i de følgende år, hvor København og Helsingborg blev udbygget og Frederikssode (Fredericia) grundlagt, men heller ikke i denne fase fandt man nogen anledning til at inddrage Nakskov i den samlede planlægning.

I 1655 skrev ingeniøren Georg Hoffmann en betænkning om det danske fæstningsforsvar⁴². Heller ikke han nævnte Nakskov, om end han en passant anbefalede at udbygge småfæstningerne, når ni vigtigere punkter i riget var sikret. Det turde være luftige fremtidsplaner.

Alligevel kan man spore arbejder i Nakskov: I 1647 fik Erik Rosenkrantz ordre

om, at adelen på Lolland skulle sende folk til Nakskov på samme vis som adelen på Sjælland sendte bønder til arbejde på Københavnens befæstning⁴³. Også købstæderne skulle sende folk til Nakskov, for fire år senere nævnes det i endnu et brev til Erik Rosenkrantz, at kongen – det var nu Frederik den 3. – havde erfaret, at købstæderne havde forsømt deres vedligeholdelse af Nakskovs befæstning, og hvis det fortsatte, skulle han lade arbejdet udføre og påligne udgifterne på købstæderne⁴⁴.

Ordre om bønderne på adelsgodset blev gentaget over for Frederik von Barnewitz, der i 1650 havde afløst von Pappenheim som lensmand i Ålholm len, og det nævnes tilmed, at kronens bønder nu også skulle arbejde på befæstningen⁴⁵.

Det hele synes dog at være reparations- og vedligeholdelsesarbejder, og desværre i et omfang, der ikke lader sig bestemme nærmere.

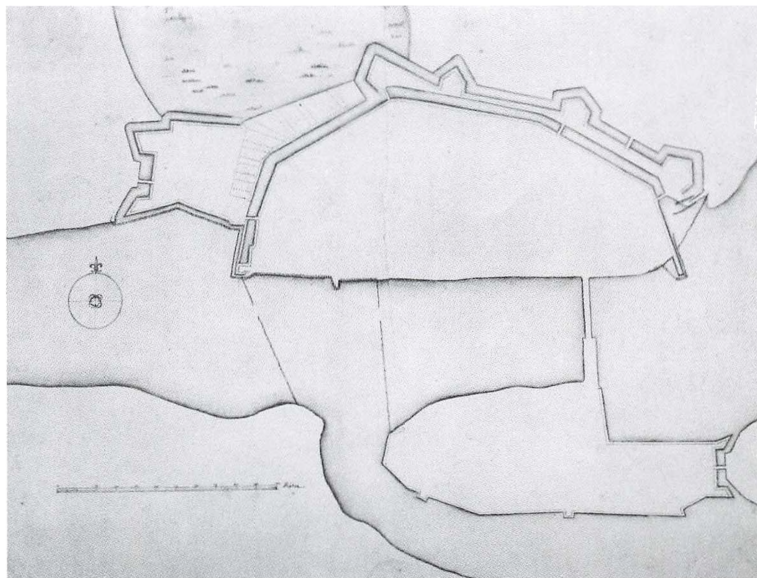
At Nakskov trods sin ydmyge placering i Anders Billes og Georg Hoffmanns betænkninger alligevel havde en vis betydning antydes af en kongelig ordre til Axel Urup fra november 1653 om at sende en ingeniør til byen for at gøre en "anordning om værkerens reparation". Desværre er der ingen oplysninger om, hvem der kom til byen.

Da havde købstæderne på Lolland i løbet af sommeren 1653 fået ordre til at arbejde ligeligt på Nakskovs befæstning. Hvad der blev udført, fortaber sig fuldkomment i historiens mørke⁴⁶. Hvad man havde gang i synes i maj 1657 at være nær sin færdiggørelse, da købstæderne nu fik besked om at afslutte deres arbejder i byen.

Gottfried Hoffmanns kort

Fra årene lige før 1657 findes et dansk kort over Nakskov, der sandsynligvis er tegnet af Gottfried Hoffmann, der var en yngre bror til den Georg Hoffmann, der som omtalt i 1655 havde skrevet en betænkning

Anonymt kort, der med stor sandsynlighed kan tilskrives militæringenjøren Gottfried Hoffmann, der i 1650'erne samlede en del planer over de danske fæstningsbyer (Håndskriftafdelingen, Det Kongelige Bibliotek).

om Danmarks fæstningsforsvar. Det vides, at Gottfried Hoffmann efter sin bestalling som ingeniør i 1653 rejste rundt i landet for at foretage opmålinger af fæstningerne⁴⁷. Hvor vidt disse rejser strakte sig, vides dog ikke: Om sommeren opholdt Hoffmann sig i Helsingborg, som han forsynede med en moderne bastionær befæstning, men resten af året kan han sagtens have rejst landet tyndt for at foretage sine opmålinger. Han kan således være den ingeniør, som Urup sendte til Nakskov, og der tegnet et kort. Men hvis det ikke er ham, så har Hoffmann rimeligvis haft en kortsamling af blandet beskaffenhed til rådighed, så hvad han ikke selv havde opmålt, kunne han uden problemer kopiere – eller lade andre kopiere for sig. Fra årtierne efter 1660 har Hoffmann tegnet hundredvis af kort til brug for den militære administration, og ved sin død i 1687 var han ikke blot leder af Fortifikationskorpset, datidens Ingeniørkorps, men også landets førende militærkartograf. Blandt hovedværkerne står en meget smuk

serie kort med motiver fra Skånske Krig (1675-79) i Rigsarkivet⁴⁸. Hans søn, Christoph Hoffmann, tegnede i 1692 et fremragende kort over Falster⁴⁹.

Fra 1650'erne findes en kortserie med fæstningerne i Danmark, Hertugdømmerne og Norge, udført i samme målestok og i ét ensartet udstyr. Blandt disse er også et kort over Nakskov⁵⁰. Det viser byen i en overraskende disproportionel form, hvor den karakteristiske trekantede form er fladtrykt. Men ellers ses de store bastioner i Østervold tydeligt, ligesom Høje Kat og hornværket ud for Vejlegades Port i Vestervold. Mærkeligt nok har han ikke tegnet forværket foran selve porten ind på kortet, selvom den svagt kan spores på en lille uregelmæssighed i hornværkets sydlige vold, der kun kan være et "aftryk" af det. Ud for Vestervold ses i øvrigt en udstykningsplan for grundarealer af forskellig størrelse lige uden for voldgraven ved Blegen. På Færgelandet ses retranchementet rundt om hele øen og det markante hornværk i øst.

Christoph Heer tegnede omkring 1660 en kortserie efter sin fætter Gottfried Hoffmanns serie af kort fra 1650'erne. De blev samlet i et smukt fløjlsbind og overdraget Frederik den 3. (Håndskriftafdelingen, Det Kongelige Bibliotek).

Christoph Heers kort

Et kort, der er næsten identisk med Gottfried Hoffmanns kort, ses i den serie fæstningsplaner, som konduktøren Christoph Heer udførte på grundlag af de samme forlæg som Gottfried Hoffmann tegnede sine kort efter. Hans kort findes i et smukt udstyret fløjlsbind på Det Kongelige Bibliotek⁵¹. Det er som de øvrige kort i bindet meget smukt udført med rene klare farver, og det er udstyret med en lille ornamental kartouche i gråtoner. Den er tegnet i en enkel barokstil og er i øvrigt kopieret fra nederlænderen Blaeus kort over hertugdømmerne Kleve og Ravenstein fra 1630⁵².

Overraskende er kortets titel ikke – som man kunne have ventet det – tegnet i hånden, men bogstaverne er trykt ind på papiret med løse typer i et håndstempel. Også bindets øvrige tekster er trykt ind på de pågældende kort, selvom kortene ellers var tegnet i hånden på helt traditionel vis.

Christoph Heer var født i Lauban i Schlesien i 1637 og opholdt sig fra ca. 1658 i Kø-

benhavn hos sine to fætre, brødrene Georg og Gottfried Hoffmann.

Særligt Georg Hoffmann var en mangesidig begavelse: Det er nævnt, at det var ham, der i 1655 udarbejdede en betænkning om Danmarks fæstningsforsvar, og han underviste en gruppe lærevillige elever i naturvidenskabelige og matematiske fag, herunder fæstningskunsten⁵³. Blandt eleverne var også Niels Steensen, der blandt de mange eksperimenter, som han præsenterede sine studenter for, også omtalte nogle kort, "med trykte typer", som han udtrykte det⁵⁴. Det har altså været kort, der i deres helt særegne udformning leder hen til Heers egne kortplaner fra 1660/61. I indhold er deres tilknytning til Gottfried Hoffmanns kortserie oplagte, og nogen selvstændig værdi i forhold til fæstningens udseende har det således ikke.

Gottfried Hoffmanns og Christoph Heers kort over Nakskov er imidlertid de eneste danske kort over byen og dens fæstningsværker fra årene før Karl Gustav-Krigene.

Karl-Gustav-Krigene

I 1657 erklærede Frederik den 3. Sverige krig i håbet om at Karl 10. Gustav var så optaget af sit igangværende felttog mod Polen, at man fra dansk side kunne få revanche for tabene under Torstensonkrigen. Det kom som bekendt til at gå anderledes: I sted for indledte Karl Gustav en lynkrig mod Danmark, og i løbet af få måneder var Jylland besat, og i løbet af de sidste dage i januar 1658 gik den svenske hær over Lille Bælts is og erobrede Fyn. I februar gæntog successen, da svenskekongen gik over Langelandsbæltet og erobrede Nakskov, der overgav sig uden kamp. Byen var her efter svensk besat frem til 11. marts.

I krigens første måneder var ingeniøren Lucas Frederik Lentel blevet beordret til Nakskov, og her ses han modtage sin sold i september og oktober, men han synes ikke selv at have været beskæftiget med en udbedring af Nakskovs befæstning⁵⁵. Den 17. oktober kvitterede han for et 14 dages ophold hos kroværten Georg Gottleber i Gedser, da han afstak en skanse her, og sandsynligvis har man fundet det vigtigere at sikre kysterne end at arbejde på Nakskov⁵⁶.

Som medhjælp i Nakskov havde Lentel en konduktør ved navn Herman Simonsen, der blev betalt for at have arbejdet 46 dage "ved den første fortifikation" og 14 dage ved den gamle vold ved Sønderport, så der blev foretaget visse udbedringsarbejder i Nakskov i krigens første måneder⁵⁷. Både Lentel og Simonsen er totalt ukendte, men de må have oplevet den forsmædelige overgivelse i februar 1658. Derimod var de begge væk, da svenskerne vendte tilbage til Nakskov året efter.

Lentel blev da afløst af ingeniøren Johannes Breckling, der den 30. juli fik kvarter i Nakskov⁵⁸. Det var få dage, før Karl Gustav den 7. august 1658 brød Roskildefreden fra februar samme år ved et angreb

på Sjælland. Øen blev besat og en belejring af København blev påbegyndt.

Breckling er også en ukendt person. Han synes at have været nyudnævnt, da han i 1658 kom til Nakskov, og om hans forhold vides intet⁵⁹.

I den faretruende situation forsøgte Breckling åbenbart at udbedre voldene omkring Nakskov. Den 19. august anklagede byfogeden i Nakskov en række rodemestre for ikke at have efterkommet bystyrets befaling om at yde karle og vogne til et befæstningsarbejde. Det fremgår, at vognene skulle age tørv, men det er stort set det eneste vi kender til disse arbejder, der sandsynligvis har været en forsinket vedligeholdelse af voldene⁶⁰.

Det varede forbløffende længe, før svenskerne begyndte at interessere sig for Lolland-Falster og Møn, men efter at de ved den mislykkede storm på København den 11. februar 1659 havde måtte erkende, at byen og landet ikke lod sig erobre så let som de havde håbet, blev de interesseret i at udvide det besatte område. Herved ville man ikke blot hindre tilførslerne til København, men også stå gunstigt i det diplomatiske spil, der måtte blive ende på krigen. Den 27. april 1659 landsattes svenske tropper på Falster og den følgende dag på Lolland. Nakskov blev indesluttet den 4. maj, og en 2½ måned lang belejring blev indledt. I disse måneder afskar svenskerne byen fra tilførsler ved at bygge en skanse på hver af de to øer, der lå på hver sin side af sejløbet (Barneholm og Kvideholm).

Fæstningen holdt ud, indtil forrådene var brugt op den 15. juli, og en ny lang besættelse fulgte. Først i juni 1660 evakuerede svenskerne Nakskov, der i den mellemliggende tid var at opfatte som en svensk fæstning.

Hvorledes fæstningen så ud under disse dramatiske begivenheder fremgår af et kort i det svenske Krigsarkiv i Stockholm⁶¹. Det

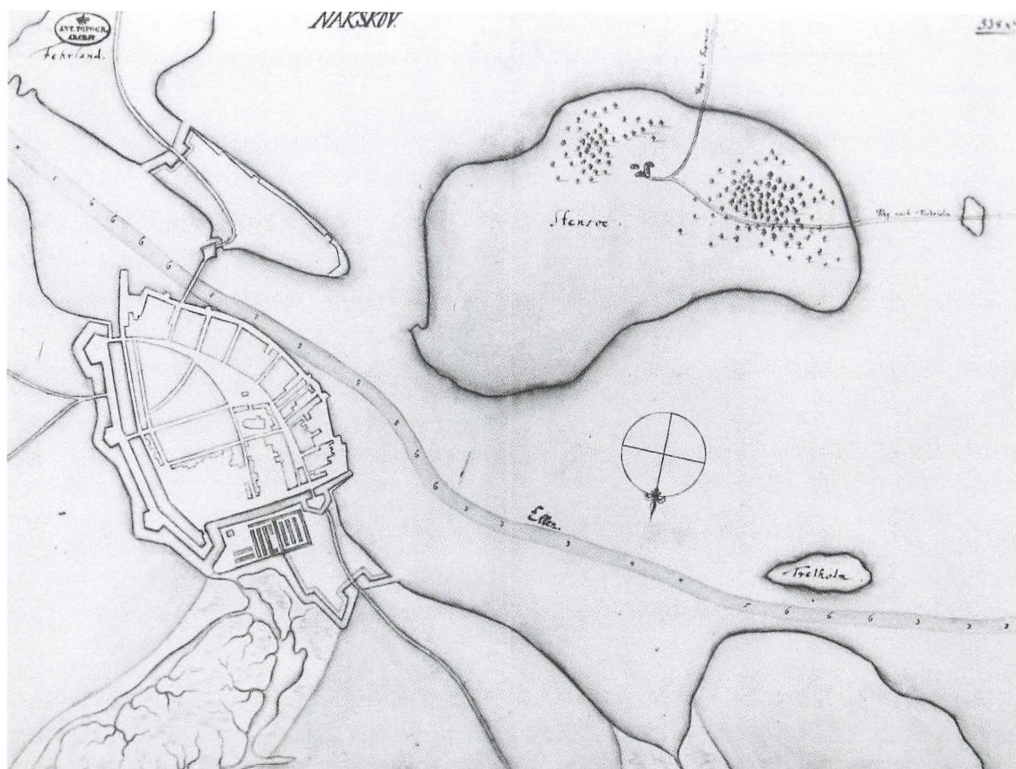
Anonymt kort over Nakskov i det svenske Krigsarkiv. Det bygger rimeligvis på en svensk opmåling fra 1659 og viser tillige de projekterede arbejder i øst og på Færgelandet (Krigsarkivet, Stockholm).

er interessant ved at vise byen i en mere korrekt form end de ældre tegninger, og tilmed er kortet udstyret med Nakskovs ældste gadeplan.

Hvem, der har udført kortet vides ikke, men det er som andre svenske kort over dansk-besatte byer fra tiden meget nøjagtigt med ind tegnede karréer og bygningskonturer. Fæstningsværkerne er også fint gengivet og viser tilstanden under den svenske besættelse med ravelinen foran Vejlegades Port, Hornværket videre mod vest og en lille redan på Færgelandets side af Langebro. Særligt redanen er interessant, da den er udformet med en ubrudt vold. Det medførte, at den vejforbindelse, som tradi-

tionelt ville have gennemskåret volden og være ført videre over voldgraven på en bro, er ført på en dæmning vestom redanen. Det er en højst utraditionel løsning og kan kun forklares ved, at redanen er opført i al hast, uden at man har haft mulighed for at opføre broen over den foranliggende voldgrav. Sandsynligvis er den opført af de danske forsvarere under belejringen, men nærmere oplysninger herom savnes fuldkomment.

Kortet er også bemærkelsesværdigt ved at der med stiplede linie er foreslået en mægtig udvidelse af fæstningsværkerne mod syd. Den tidligere åbne havnefront, der kun var beskyttet af retranchementet på Færgelandet, skulle nu erstattes af en voldbue, der

Med udgangspunkt i svenske opmålinger af Nakskov tegnede Gottfried Hoffmann et kort over Nakskov, der i kvalitet står langt over det kort, han i 1650'erne havde tegnet over byen. Også dette kort skulle bruges i den videre planlægning af byens forsvar (Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet).

strakte sig over hele Færgelandet og en del af Stensø. Linien udgik fra punkterne, hvor byens befæstning stødte til havnen (Boel Findens Kat og Ølkarret), og de gamle pælespærringer derfra over til henholdsvis Færgelandet og Stensø skulle – rimeligvis i forstærket form – fungere som flanker for de nye anlæg.

På Færgelandet skulle der lægges et kronværk, d.v.s. en bastionær linie bestående af to halve bastioner omkring en hel bastion, og linien fortsattes tværs over det smalle farvand mod Stensø, hvor der skulle lægges et hornværk (med to halve bastioner).

Også Østervold skulle efter planen forstærkes: Ud for Boel Findens Kat skulle der lægges en halvbastion som en forlængelse mod syd af den bastionære front uden for den middelalderlige voldgrav. Og tilmed skulle der uden for den ydre voldgrav mellem hver bastion lægges to mægtige raveliner, begge omgivet af vandfyldte voldgrave.

I nordvest var planerne mindre omfattende. Her ses blot planer for en halvbastion uden for Ølkarret, og her regnede svenskerne åbenbart hornværket uden for Vejlegades Port og Byfogedsøen som egnede hindringer mod en fjende.

I det svenske Krigsarkiv findes også et kort over Nakskov Fjord, der synes at være resultatet af en svensk rekognoscering i 1659. Selve kortet kan muligvis være en kopi fra 1700-tallet, men det der gør det interessant her, er den omstændighed, at der på Færgelandet er tegnet en bastionær linie med tre bastioner. Det er tydeligt, at den anonyme korttegner på en eller anden måde har kendt de svenske planer for en udbygning af fæstningsværker her, men desværre er måleforholdet for dårligt til at de kan opfattes som andet end en signatur⁶².

Gottfried Hoffmanns kort på Det Kongelige Bibliotek

En bemærkelsesværdig kopi efter Krigsarkivets kort befinder sig på Det Kongelige Bibliotek i København: Det viser byplanen i en lettere forenkling af Krigsarkivets kort, men der kan ikke være nogen tvivl om, at det bygger på samme opmåling af byen. Kortet viser dog et større geografisk område uden for Nakskov, og det medtager således hele Stensø og Trælholm mod nordvest. Mærkligt nok gengiver det ikke de svenske projekter til den store voldbue eller de andre forstærkninger, men blot de eksisterende forhold i og omkring fæstningen.

Bemærkelsesværdigt er den detalje, at vejen til Færgelandet er ført gennem redanens fæstningsvold og ikke uden om på en dæmning, som Krigsarkivets kort fremstiller situationen. Om dette hører til den forenkling, som også ses andetsteds på kortet, eller beror på forlæggert, kan ikke afgøres.

Til gengæld er det muligt at afdække kortets ophavsmand, der igen er Gottfried Hoffmann. Kortet hører til en gruppe kort, der kan føres tilbage til de gamle kongelige samlinger, ganske som hans tidligere nævnte kortserie fra 1650'erne, der dog nu er på Nationalmuseet. Det er klart Hoffmanns håndskrift, man kan genkende på kortets textoplysninger.

Men kortet her hænger så klart sammen med Krigsarkivets kort, at det må være tegnet med dette kort eller i det mindste et beslægtet kort som forlæg. For det sidste taler, at Hoffmanns kort jo omfatter et større topografisk område og i øvrigt har angivet lodskud i sejlrenden, der jo ikke optræder på Krigsarkivets kort.

Hvorledes Hoffmann har fået fat i sit forlæg får stå hen, men flere svenske ingeniører, herunder den svenske ingeniør i Køge, Staël von Holstein, lod sig under evakueringen i 1660 gerne betale for at aflevere kort og tegninger til danskerne, så det kan også være sket her.

Hoffmann havde været ingeniør under belejringen i København 1658-60 og stod frem til sommeren 1661 som landets førende ingeniør, og han har derfor næppe haft problemer med at få fat i et kort over Nakskov og omegn fra de bortdragende svenskere.

Der kendes dog intet til, at Hoffmann har ønsket at fortsætte de svenske befæstningsplaner i Nakskov, men som ingeniør og korttegner har han naturligvis haft en interesse i de svenske opmålinger.

Hellebergs kort

Hoffmanns kort findes i en næsten identisk udformning i det danske Rigsarkiv⁶³: Dog er dets topografiske afgrænsning lidt mindre, og igen er Stensø blevet skåret over. På den anden side omfatter det et større område, end Krigsarkivets kort. I forhold til Hoffmanns kort er der nogle forskelle: Påfaldende er dets elevering af volden, der vises med bærme, indre og ydre dossering, brystværn, voldkroene samt ramper og hvad der ellers hører til en bastionær fæstningsvold. Ved portene er kun gennemskæringen vist, men ikke portbygningen. Ravelinen foran Vejlegades Port er vist uden vejforbindelse til oplandet.

På Færgelandets side af Langebro er vejen ført i en stor bue vest omkring volden, altså ganske som på Krigsarkivets kort. Det

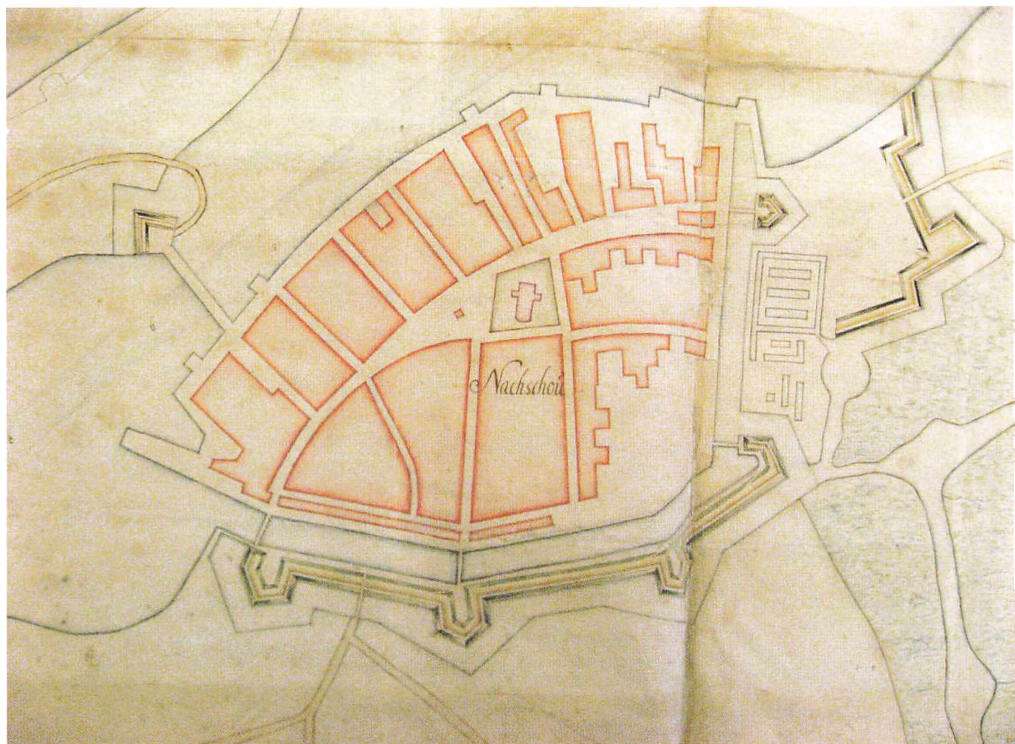
viser, at tegningen ikke er kopieret direkte efter Hoffmanns kort, men sandsynligvis efter dennes forlæg. I forhold til byplanen har korttegneren også foretaget en del forklringer af de detaljerede karré- og bebyggelsesforhold i byen. Flere steder på tegningen er der desuden indtegnet hjælpelinier, brugt ved kopieringen⁶⁴.

Kortet er ikke signeret, men på bagsiden fremgår det, at det er "No. 4 Nackskou af Ingenieur Capitain Helleberg". Det er skrevet med en typisk 1700-tals skrift, der også kendes fra andre af Ingeniørkorpsets ældre kort som en angivelse af, hvor man havde fået kortet fra.

Mogens Helleberg blev ansat som underkonduktør i København lige omkring

1680 og nævnes første gang i 1681. I 1687 avancerede han til overkonduktør, og han fik dermed rang af ingeniørkaptajn. Blandt hans opgaver var undervisning af lærlinge og konduktører i at tegne "rids og projekter", og i 1709 nævner han, at han også selv har "kopieret og tegnet kort"⁶⁵. Nogle år senere forhandlede han med Krigskancelliet om at undervise to kadetter i illumination og proportionskunst⁶⁶.

På trods af Hellebergs aktiviteter som korttegner og underviser, kendes ikke et eneste kort fra hans hånd, og det kan således ikke afgøres, om kortet over Nakskov vitterligt er tegnet af ham, eller om det er et elevarbejde, som han har indlemmet i sin kortsamling. Men under alle omstæn-

Mogens Hellebergs kort over Nakskov fra årene omkring 1700 bygger på samme forlæg som Gottfried Hoffmanns kort, der var en kopi af den svenske opmåling af byen i 1659 (Rigsarkivet).

digheder er kortet en kopi af et kort over Nakskov fra omkring 1659-60, som også Hoffmann har brugt som forlæg.

La Pointes stik

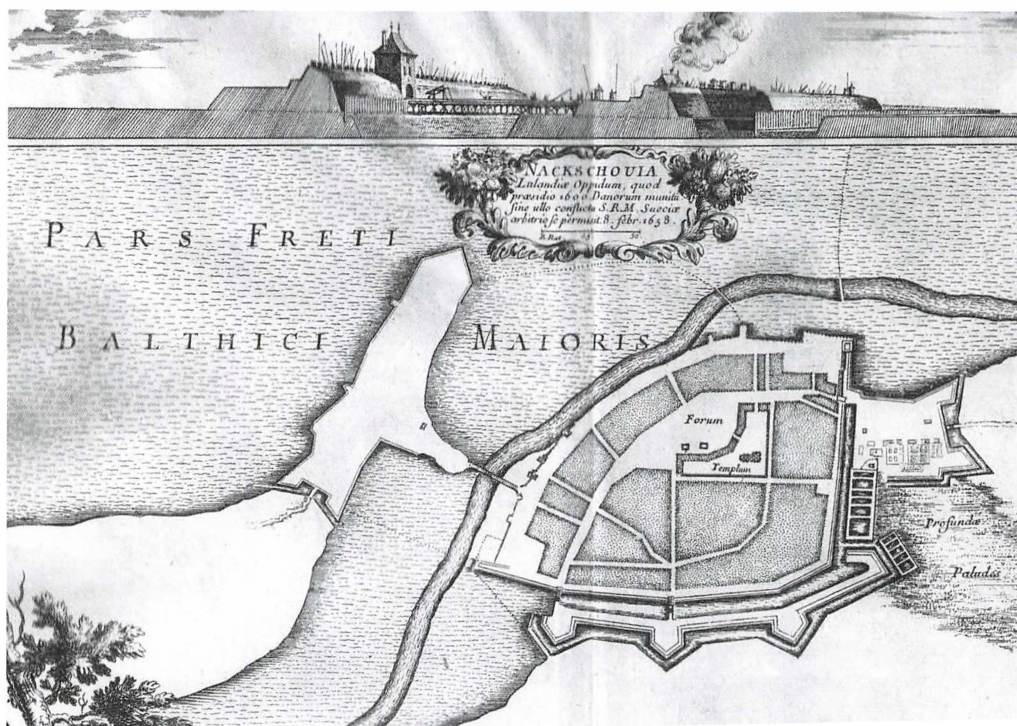
Den svenske opmåling i 1659 blev senere brugt som forlæg for et af de kendteste kort over Nakskov fra denne tid:

Der stammer fra Samuel von Pufendorfs store værk om Karl 10. Gustavs bedrifter, der blev udgivet i 1696, hvor det blev udgivet sammen med 113 andre billeder fra kongens krige, heraf 38 fra krigene mod Danmark⁶⁷. Arbejdet med billederne blev påbegyndt allerede under krigen af Erik Dahlberg, som efter sin tid i Demmin i

1647/48 var blevet udnævnt til ingeniør i 1648, og som op gennem 1650'erne havde erhvervet sig stor indflydelse i den svenske armé. Samtidigt havde han dyrket sine kunstneriske interesser og ved udbruddet af 1. Karl-Gustav-Krig sommeren i 1657 opholdt han sig i Rom for at videreudanne sig på disse felter.

Han hastede dog hjem, da han hørte om krigen og deltog aktivt i erobringen af Frederiksdode (Fredericia), og togtet over Lille og Store Bælts isbelagte overflader. Under den senere krig fungerede han som ingeniør omkring København og ved Kronborg.

Overalt hvor han kom frem, tegnede han, hvad han så, og efter krigen blev han sat

Den franske kobberstikker *La Pointe* udarbejdede i 1660'erne en lidt udvandet kopi af svenskernes opmåling af Nakskov fra 1659. Det blev udgivet i Samuel von Pufendorfs store værk om Karl 10. Gustavs krigshistorie i 1696 og blev dermed paradoksalt nok det mest kendte af 1600-tallets Nakskovkort (Nakskov Lokallhistoriske Arkiv).

I Samuel von Pufendorfs værk om Karl 10. Gustavs bedrifter fra 1696 optræder også et kort over Nakskovs omegn. Det blev stukket i kobber allerede i 1669 af Robert Cordier. Også dette kort stammer fra en svensk opmåling i 1659. Billedet er beskåret (Nakskov Lokalhistoriske Arkiv).

til at rentegne og redigere sine billeder, så de kunne bruges i en bog om krigerkongens bedrifter. Det kom som antydet til at trække ud, men en del af kobberstikkene forelå færdigtgraveret i slutningen af 1660'erne, og blandt disse tidligere kort var kortet over Nakskov. Det er stukket i Paris af franskmænden D. La Pointe.

Både Dahlberg selv og svenskerne foretog ofte selvstændige opmålinger af de steder, de ønskede at afbilde, ligesom de naturligvis også kunne have behov for gode kort til brug for deres omfattende fæstningsarbejder i det besatte Danmark. Således befæstede de Køge og herfra findes endnu flere kort i danske og svenske samlinger. Disse

steder må man gå ud fra, at svenskerne selv har foretaget opmålingerne. Det er på samme måde påvist for Nyborgs vedkommende⁶⁸.

Men det vides også, at svenskerne benyttede kort, som de fandt i de danske samlinger. Det gælder således Pufendorfværkets kort over København, der skal være en kopi af et kort, der angiveligt skulle være underskrevet af Frederik den 3. i 1649⁶⁹.

Nakskovkortet har stor lighed med det tidligere omtalte kort i Krigsarkivet, men det indeholder også en række forskelle, således en forgrovning af byplanen omkring torvet og i Havnegade, og overraskende nok også omkring befæstningen. Her

mangler broerne over voldgraven ud for landevejen mod øst. Ravelinen foran Vejlegades Port og redanen på Færgelandet er ikke markeret i detaljer, men de er tegnet sammen med de nærliggende anlæg på en lidet professionel måde.

Dette kunne tyde på, at der undervejs i processen med udarbejdelsen af forlæg, rentegning og måske også stikningen, er sket en forenkling, der har fjernet indholdet fra dets forlæg.

Her skal for fuldstændighedens skyld nævnes et andet kobberstik fra Pufendorfværket af interesse for Nakskov⁷⁰. Det viser den inderste del af Fjorden fra Store Vejlø og Læsø i øst til Søllested og Halsted Kloster i Vest. Det topografiske indhold er dog beskedent og begrænser sig til signaturer for landsbyerne og antydning af vejforløb. Områdets gengivelser og proportioner er heller ikke til at stole på.

Kobberstikkets interesse beror på en beskrivelse af de svenske løbegrave ind mod Nakskov under belejringen i maj-juli 1659, der berettiger til at tro, at der har foreligget svenske opmålinger og kort over området nærmest Nakskov. Omegnen kan så være rekonstrueret ved samme lejlighed.

Der kendes ikke forlæg for dette kort, der blev stukket i kobber af pariserkobberstikkeren Robert Cordier så tidligt som i 1669, men som først i 1696 blev publiceret i Samuel von Pufendorfs værk om Karl Gustavs bedrifter.

Med sit krigshistoriske indhold har det vakt interesse, og i danske samlinger ses to kopier, der med deres smukke farver og med kobberstikkens latinske tekst oversat til tysk har forledt en og anden til at opfatte dem som originalkort⁷¹.

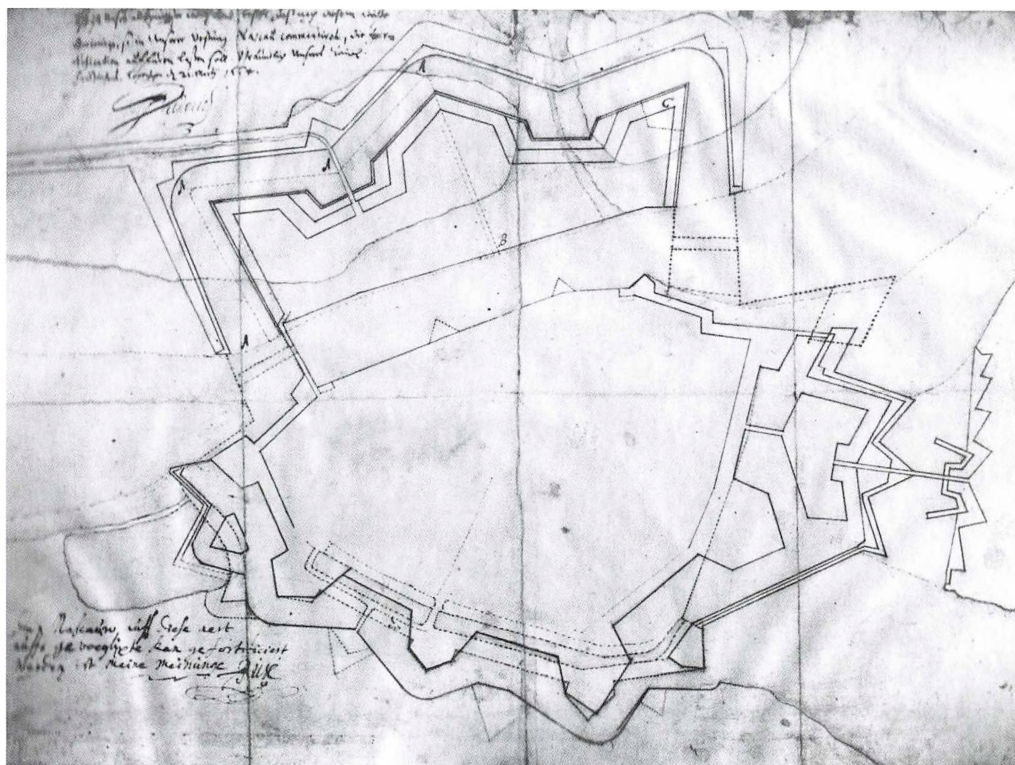
Efter krigen

Da Nakskov i juni igen fik en dansk besætning, blev Frederik von Ahlefeldt kommandant i byen. Han havde gjort sig fortjent un-

der Københavns belejring, og det antyder, hvor vigtig man anså Nakskov for at være her lige efter Karl-Gustav-krigene. Han begyndte med stor energi at arbejde på fæstningen: Den 15. august skrev han til Frederik den 3., at han 14 dage senere ville have den ene "nye" ravelin færdig. Derefter ville han gå i gang med det "påbegyndte hornværk", som dog forudsatte, at man kunne købe to vandsnegle, til at pumpe vandet bort med, og han bad derfor om at få 50-60 rdlr. til dette formål⁷².

Den 25. august ønskede han tømmer leveret til byen til brug for opsætning af nye palisader og udbedring af de ødelagte værker. Han bad desuden om, at adel og købstæder igen fik ordre til at sende folk til arbejde på fæstningsværkerne, og nævner her arbejder "ved Stranden" og på "kronværket", som det man skulle begynde med, samt arbejder ved "den ny kurtine" og "hornværket". 30. august udbad han sig en konduktør, fire tømrere og to smede beordret til byen. At han havde i sinde at arbejde i stor skala vises af hans ønske om også at få tilsendt 400 jernskovle, 200 spader, 300 kærre, 100 hakker og 100 øxer, samt brædder fra Norge. Der skulle tydeligvis arbejdes i eller ved vand, og han krævede desuden 100 "gydespande" fra Københavns Tøjhus og ordre til Nakskovs borgmestre og råd om at bygge to pramme til arbejdet⁷³.

Hans ønske om at få en konduktør til byen, viser, at Herman Simonsen var ude af billedet. Breckling var stadigvæk tilknyttet Nakskov, og fik den 1. juli en ny bestilling som ingeniør i byen, og han må derfor være ansvarlig for de nye anlæg, som Ahlefeldt omtalte i et brev fra 1. januar 1661⁷⁴. Her fortæller han, at byen er åben fra to sider, og at det gamle udenværk var raseret, men at man endnu ikke kunne se, hvorledes "det ny værk" vil komme til at se ud. Han mente, at det var nødvendigt at genoptage arbejdet i løbet af foråret, og udbad sig 4

Den entreprenante hollandske militæringenjører Hendrik Ruse foreslog i 1664 at udbygge Nakskovs fæstningsværker. Hans projekt tog udgangspunkt i svenskernes forslag fra 1659, men omfanget var så grandios, at der ikke var midler til en realisering (Rigsarkivet).

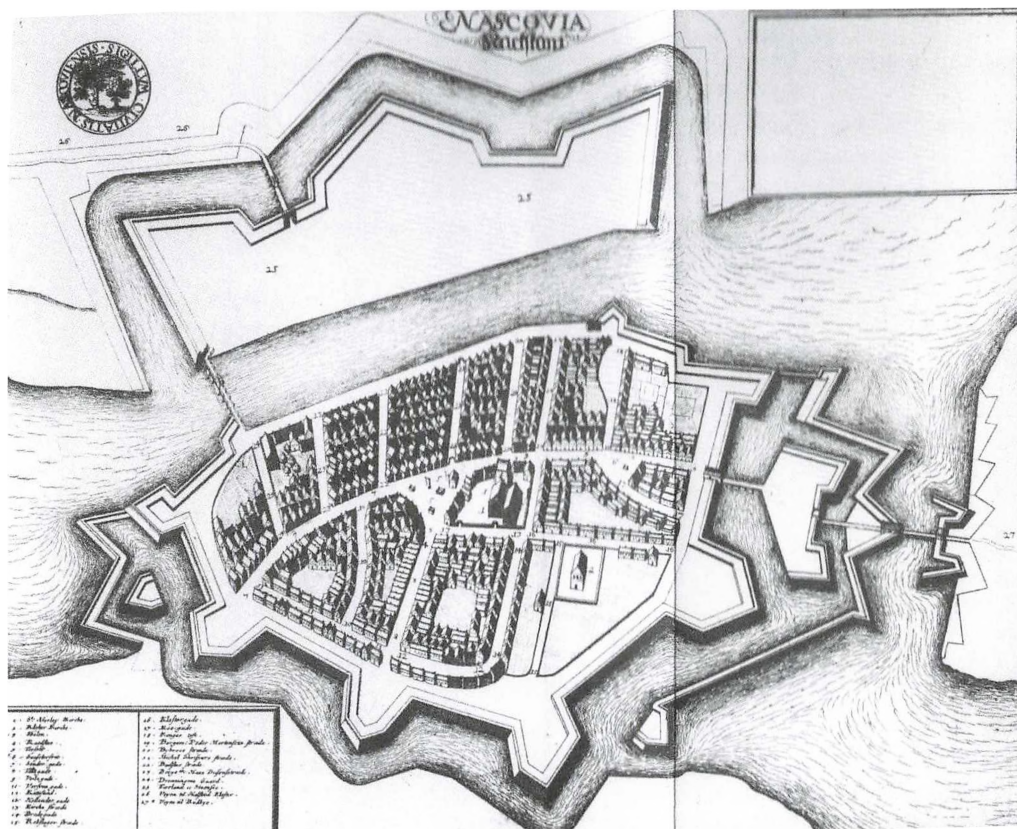
kompagnier og 1000 stærke skubkærrer, 1000 skovle, spader og hakker hertil⁷⁵. Der er dog intet, der tyder på, at han fik de ønskede redskaber, og man har derfor måttet tone arbejdsindsatsen noget ned.

Breckling var optaget af arbejder på “det gamle udenværk”, hvormed menes hornværket ud for Vejlegades port. Det var da også dette værk, der var blevet stærkt ødelagt under den svenske belejring af byen i 1659, og det har rimeligvis trængt til en gennemgribende fornyelse.

Når Ahlefeldt taler om arbejder på et kronværk, er der næppe planer om at realisere svenskernes store planer om et kronværk på

Færgelandet, men snarere udbedringer af de ydre voldanlæg fra 1620’erne foran Tilegades og Søndergades porte, der kan opfattes som et kronværk med tre bastioner. Her havde svenskerne fattet planer om at opføre to raveliner uden for den yderste voldgrav, og det er sandsynligt, at det er denne forstærkede vold, som han omtaler som kronværk.

I juni 1661 nævner Ahlefeldt, at Breckling var stærkt “indisponeret” som følge af vattersot, og udbad sig en extra konduktør til at varetage arbejdet i dennes sted. Ingeniøren var dog i live endnu i november, men forsvinder derefter sporløst ud af historien⁷⁶.

Peder Hansen Resen ønskede i 1670'erne at udstyre sin planlagte topografi over Danmark, Atlas Danicus, med grundrids over købstæderne. Som forlæg for kortet over Nakskov benyttede han Hendrik Ruses projekt som forlæg uden småligt hensyn til, at der ikke var taget noget skridt til at realisere Ruses plan (Rigsarkivet).

I maj 1661 kom den nederlandske ingeniør Hendrick Ruse til Danmark. Han nød Frederik den 3.s tillid i den grad, at han mente at kunne ændre planerne for Danmarks fæstningsforsvar, og han så opgaver mange steder, hvor der tidligere ikke havde været overvejelser om større arbejder.

Hendrick Ruse projekt

Hendrick Ruse tog afsæt i de svenske planer for at bygge en "Søndervold" på Færgelandet og Stensø og hans tegning fra 1664 viser en markant fornyelse af Nakskovs

fæstningsværker⁷⁷. Omkring byen ønskede han helt at fjerne de gamle fæstningsværker, som han vel har anset som forældede: Hele Østervold ville han helt ombygge til én samlet linie af vold og grav i stedet for det hidtidige dobbelte voldsystem fra slutningen af 1620'erne, og han ville lægge en stor bastion i Vestervold mellem Høje Kat og Ølkarret. Rundt om det hele skulle der anlægges en bred voldgrav ved store bortgravninger og en delvis fjernelse af hornværket ud for Vejlegades Port, hvoraf kun den yderste del ville stå tilbage.

Fæstningsudtryk

Bastion (A): Voldliniens fremspringende punkt hvorfra der kan afgives flankerende ild langs egne voldlinier. En bastion består af to flanker, der udgår fra hovedvolden (kurtinerne) og af to facer, der mødes i bastionens spids.

Ravelin (B): Mindre, ofte tilnærmelsesvis trekantet, forsvarsværk, beliggende i en voldgrav uden for kurtinerne i en bastionær vold. Raveliner ses ofte benyttet foran porte, i så fald tales om porttraveliner.

Hornværk (E): Udenværk, der består af to halvbastioner med en mellemliggende kurtine, og som er forbundet med hovedvolden ved to forbindelsesvolde, jf *Kronværk*.

Kronværk (F): Udenværk, der består af to eller flere hele bastioner, og som er forbundet med hovedvolden ved to forbindelsesvolde, jf *Hornværk*.

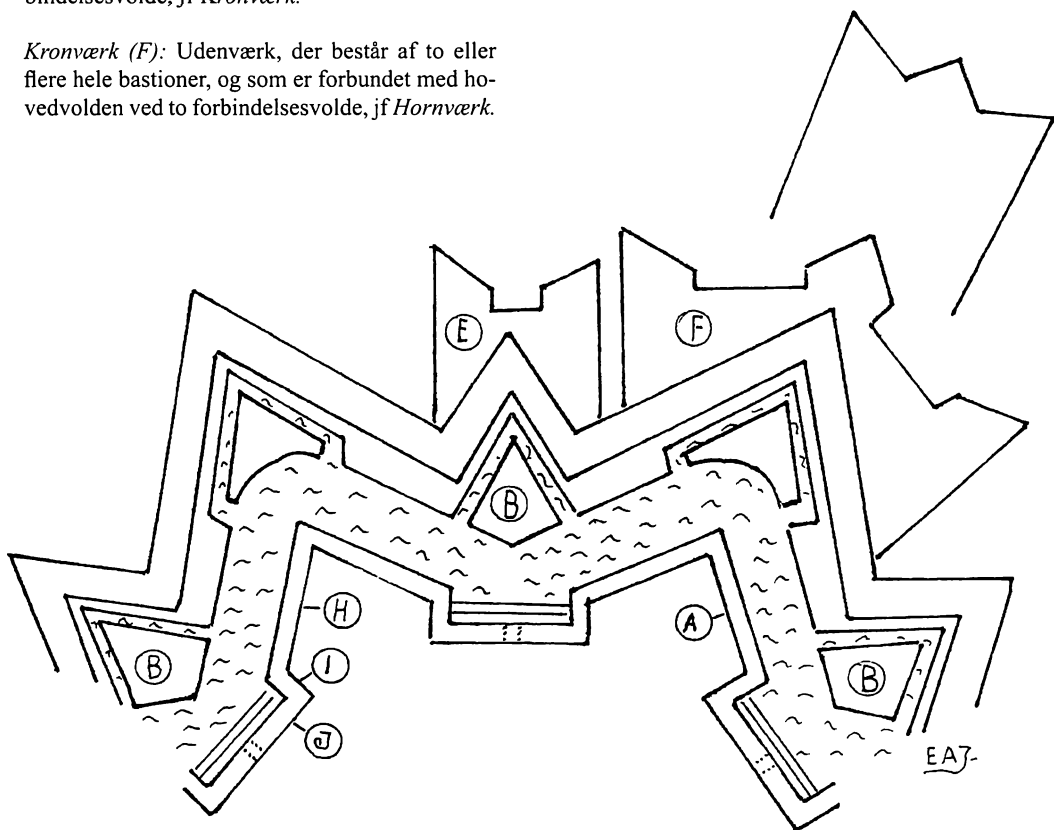
Face (H): Den del af en bastion, der vender mod fjenden.

Flanke (I): Den del af en bastion, der forbinder bastionens face med kurtinen.

Kurtine (J): Voldstykket mellem to bastioner.

Redan: Mindre forsvarsværk i en fæstnings udenværker, åbent ind mod fæstningen.

Retranchement: Forskansning, forskanset linie.

Bastionær opbygning i grundrids.

Havnen ville Ruse lukke af ved at lægge to pælespærringer beskyttet af byvoldens flanker. Spærringen fortsatte i siderne på et enormt kronværk, der skulle lægges over de meste af Færgelandet og en del af Stensø.

Ruse arbejdede i store formater, og det svenske projekt til en forstærkning af Nakskov til denne side, som Ruse givetvis har kendt, ser helt beskedent ud i forhold til den dygtige nederlænders mægtige projekt: Foran kronværkets vold skulle der bygges en voldgrav, godt beskyttet af en ydre fæstningslinie, bestående af glacis med en dækket vej og våbenpladser langs voldgravens yderside.

Hendrick Ruse holdt sig ikke tilbage, men mere fantastisk var planen ikke, end at den 21. marts 1664 blev godkendt af Frederik den 3. med henblik på en snarlig opførelse.

På dette tidspunkt var Ruse ved at blive færdig med Kastellet i København, og han var begyndt på en tvillingfæstning til Kastellet i Friederichsørt ved Kielerfjorden. Samtidigt arbejdedes på omkostningstunge fæstningsanlæg omkring Nyborg og af Fredericia, så Nakskov måtte trods den kongelige godkendelse vente, til der blev penge til at begynde anlægget her.

Projektet levede endnu i 1677, da Johan Huusman som tegner for topografen Peder Hansen Resen gengav det i en eleveret form, d.v.s. med en afbildning af byen set oppefra, men uden perspektivforkortning. Huusmanns eleveringer i Resens Atlas Danicus er i et vist omfang fri fantasi, og man må forestille sig, at han med en genpart af Ruses originaltegning fra 1664 har "befolket" byen ved at tegne huse ind på det efter principperne for elevering. Større lighed med virkeligheden har husene ikke, men skræller man disse væk, har man det umiddelbare forlæg: Ruses plan⁷⁸.

Det trak ud med at opføre Nakskov efter Ruses tegning, og imens forfaldt de gamle

værker langsomt, men sikkert. Enden på det hele blev, at Nakskov i 1689 blev nedlagt som fæstning. Det var et resultat af økonomiske overvejelser: Det var billigere at nedlægge fæstningen end at opretholde den med de forpligtigelser, der dermed fulgte til også at udbygge den i takt med den artillerimæssige udvikling. Samme skæbne var nær overgået Fredericia, der kun blev opretholdt som fæstning, fordi det var billigere at udbygge den end sløjfe volde og grave, så en fjende ikke kunne finde anvendelse for den.

Nakskovs værker var i forvejen beskedne, og her var det altså billigere at opgive end at vedligeholde, og dermed gled byen ud af de danske fæstningers tal.

Bjørn Westerbeek Dahl (f. 1952 i Groenkan, Nederland) er exam. art. i historie (1971) og blev i 1974 bibliotekar ved forskningsbibliotekerne. Har skrevet adskillige bøger og talrige artikler om dansk kulturhistorie, herunder særligt den tidlige enevældes store reformer, bl.a. Vor kongelige fæstning Nyborg (1995), Kastellet som det aldrig blev: Byplan og bygninger i Hendrick Ruses Kastel (2008), og 1. bind af Fredericia Fæstnings Historie (2010).

Noter

1. Krigsarkivet, Stockholm. Handritade kartverk 21, jf. Bjørn Westerbeek Dahl: Erik Dahlbergs kort over Christian IV's fæstningsanlæg 1648, i: Krigshistorisk tidsskrift 1988. Årg. 24, nr. 2, s. 55-62.
2. Christian den Fjerdes egenhændige Breve. Udgivne ved C. F. Bricka og J. A. Fridericia. 2. Bind, 1626-31. 1889-91 (1969), s. 25.
3. Kancelliets brevbøger 1627-29, s. 343.
4. Kancelliets brevbøger 1627-29, s. 343.

5. Kancelliets brevbøger 1627-29, s. 361, 17.3.1628
6. Kancelliets brevbøger 1627-29, s. 362.
7. Kancelliets brevbøger 1627-29, s. 437.
8. Rigsarkivet. Danske Kancelli. B 160, 21.4.1630 og Kancelliets brevbøger 1630-32, s. 635-636.
9. Rigsarkivet. Danske Kancelli. B 160, 15.6.1632.
10. Møntfoden var 1 rigsdaler à 6 mark à 16 skilling. – 1 sletdaler var 80 skilling.
11. Halsted Kloster Lens ekstraskattemandtaller 1633-36, her efter J. Nordentoft: Nakskov og Svenskerne 1658 og 1659. Særtryk af Militært Tidsskrift 1937. 1937, s. 10.
12. Kancelliets brevbøger 1633-34, s. 131.
13. Rigsarkivet. Danske Kancelli. B 160, 7.5.1639.
14. Prins Christian (V)s Breve. 2. bind. Kancelibreve i uddrag 1643-1647 med et tillæg af Prinsens egenhændige breve 1627-1647. Udgivet ved E. Marquard og J. O. Bro-Jørgensen. 1956, s. 281.
15. Bjørn Westerbeek Dahl: Hans Jacobsen Schiørt, Christian den 4.s ingeniør, i: Personalhistorisk tidsskrift 2009:1, s. 15-34.
16. Rigsarkivet. Lensregnskaber. Halsted Kloster kontributionsregnskab 1644/45. Det er set på mikrofilm 18204.
17. Rigsarkivet. Reviderede regnskaber. Militære regnskaber XI. Fæstningsregnskaber IV A1: Københavns fortifikation 1647-49, passim.
18. Rigsarkivet. Reviderede regnskaber. Militære regnskaber III C: Breve, erklæringer og resolutioner angående krigsfolkets underholdning på Lolland og Falster 1644-45, 21.2.1645.
19. Som note 17, 25.2. og 2.3.1645.
20. Som note 14, s. 278.
21. Som note 14, s. 282.
22. Som note 14, s. 283.
23. Som note 18, 9.5.1645.
24. Kirkebog for Nakskov Sankt Nikolaj Kirke, www.arkivalieronline.dk, 1638-1707, opslag 350, løbenummer 10.
25. Som note 18, 9.5.1647.
26. Som note 18, 19.12.1644.
27. Rigsarkivet. Danske Kancelli B 160, 7.5.1647.
28. Som note 18, 8.3.1645.
29. Som note 14, s. 277.
30. Som note 14, s. 292-293.
31. Som note 14, s. 392-393.
32. Som note 14 s. 293-294.
33. Som note 14, 17.3.1645.
34. Poul Rogert: Documenter som kand tiene til Nakskovs Historie. Udskreven af Originalerne. Aar 1747, Håndskriftafdelingen, Det Kongelige Bibliotek, Thott-730-folio, bl. 3a
35. Som note 14, s. 393.
36. Som note 14, s. 413-414.
37. Som note 14, s. 403.
38. Landsarkivet for Sjælland. Nakskov Byfogedarkiv. Tingbog 27.3.1647.
39. Som note 14, s. 472.
40. Som note 14, s. 677.
41. Rigens Marsk Anders Billes Betænkninger om Danmarks Forsvarsvæsen 1646-47. Meddelte af Kr. Erslev, i: Danske Magazin, 5. Række, 1. Bind, 1887-1889, s. 276-288.
42. Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen. Ny Kongelig Samling 462d-2, optrykt af Vilh. Lorenzen: En betænkning om Danmarks fæstningsforsvar 1655, i: Danske Magazin, 7. række, 5. bind, s. 203-215.
43. Kancelliets brevbøger 1647, s. 185.
44. Kancelliets brevbøger 1651, s. 99.
45. Kancelliets brevbøger 1653, s. 231.
46. I Poul Rogerts Tvende Stykker til den danske Krigs-Historie, 1775, nævnes s. 31-33 flere arbejder i Frederik den 3.s tid, men uheldigvis på en sådan måde, at oplysningerne ikke er pålidelige. Således nævnes Rogert f. ex. flere gange ingeniøren Johan Brecklings arbejder i begyndelsen og midten af 1650'erne, selvom denne først blev ingeniør i sommeren 1658.
47. Bjørn Westerbeek Dahl: Gottfried Hoffmann. Ingeniør, administrator og militærkartograf ca. 1628-1687, i: Krigshistorisk tidsskrift 1987. Årg. 23, nr. 1, s. 10-22.
48. En dansk kortserie fra Skånske Krig 1676-1679, i: Ale 1991, nr. 1, s. 1-17
49. Bo Fritzbøger: Christoph Hoffmanns kort over Falster 1692, i: Årsskrift, Lokalhistorisk Arkiv, Nørre Alslev Kommune, 1989, s. 45-55.
50. Kortserien findes i Antikvarisk-topografisk Arkiv på Nationalmuseet, bortset fra netop Nakskovkortet, der findes i Ny Kongelig Samling 387e-2 i Håndskriftsamlingen på Det Kongelige Bibliotek. Begge kort kan følges tilbage til de kongelige samlinger i slutningen af 1600-tallet.
51. Gammel Kongelig Samling 716-2, Håndskriftsamlingen, Det Kongelige Bibliotek. Heers

- kort er gengivet hos C. C. Haugner: *Nakskov Købstads Historie*. 1. bind. 1934, s. 254, hvor det oplyses, at søkortdirektør Jens Sørensen formodes at være ophavsmanden. Dette forekommer helt uforståeligt, da kortserien er signeret af Christoph Heer.
52. C. Koeman: *Atlantes neerlandici*. 1. bind. Amsterdam 1967, s. 74.
  53. Bjørn Westerbeek Dahl: *Typetrykkerne*, i: *Fund og forskning i Det Kongelige Biblioteks samlinger Bind 42, 2003*, s. 103-120.
  54. H. D. Schepelern: Niels Stensen. En dansk student i 1659 og noterne i hans Chaos manuskript. 1986, s. 37.
  55. Rigsarkivet. Militære regnskabet. Landkommisærregnskab for Lolland 1653-58, bilag 72
  56. Som forrige note, bilag 76.
  57. Som forrige note, bilag 77.
  58. Kancelliets brevøger 1658, s 320
  59. I. C. W. Hirsch: *Danske og norske Officerer 1648-1814*. Opslag: Breckling, Johan
  60. Landsarkivet for Sjælland. Nakskov Rådstue. Rådstueprotokol 1652-58, fol. 200a.
  61. Krigsarkivet, Stockholm, signatur 0406:11:014:001
  62. Krigsarkivet, Stockholm, signatur 0406:11:014:004
  63. Rigsarkivet. Kort- og Tegningssamlingen. Forsvarets Bygningstjeneste XIV-4-24. – For at have fundet dette kort i en samling kort over batterier og skanser fra ældre tid takkes arkivmedarbejder Palle Sigaard, Rigsarkivet, på det varmeste.
  64. Her ses bort fra de blyantsstreger, der markerer, hvilket udsnit Nordentoft i 1937 ønskede til sin artikel i *Militært Tidsskrift* (!), se note 11.
  65. Rigsarkivet. Krigskancelliet. Refererede sager 9.3.1706, nr. 5 og 6.6.1709, nr. 2.
  66. Som forrige note 25.1.1715, nr. 3
  67. Samuel von Pufendorf: *De rebus a Carolo Gustavo Svecie rege .... gestis*. Nürnberg 1696. Illustrationerne er behandlet af Börje Magnusson: *Att illustrera fäderneslandet. En studie i Erik Dahlberghs verksamhet som tecknare*. Uppsala 1986, s. 48-76.
  68. Bjørn Westerbeek Dahl: *Køge som fæstning 1659-1661 i kort og tekst*, i: *Køge Museum 1989. Årbog for Køge Museum 1983-89*, s. 89-100, ill. – Samme: *Tre kort og syv snit. Nyborg som svensk fæstning i 1659*, i: *Slaget ved Nyborg 1659. Historie, arkæologi og erindring*. Red. Janus Møller Jensen. Nyborg 2009, s. 55-67.
  69. Georg Hoffmann og Peter Byssers opmåling af København fra 1648, i: *Historiske meddelelser om København 1991*. S. 7-31.
  70. Som note 67, planche 97.
  71. Kortene i Rigsarkivet. Forsvarets Arkiver. Kortsamlingen H-I-166 og Rigsarkivet. Kort- og Tegningssamlingen. Forsvarets Bygningstjeneste XIV-4-1. Palle Sigaard, Rigsarkivet, takkes for at have henledt min opmærksomhed på sidstnævnte kort. – J. Nordentoft gengiver i *Militært Tidsskrift* (se note 11) sidstnævnte kort som et kort fra 1658 i: *Nakskov og Svenskerne 1658 og 1659*. Særtryk af *Militært Tidsskrift 1937*, s. 82.
  72. Rigsarkivet. Privatarkiver. Hans Schack. Pakke 36. Læg: Henvendelser stiledt til kongen, 15.8.1660 fra Frederik von Ahlefeldt.
  73. Danske Kancelli B 77. Koncepter og indlæg til Smålandske tegnelse 1660, nr. 38.
  74. Rigsarkivet. Krigskollegiet. Indkomne breve. 1661. Frederik von Ahlefeldt, 1.1.1661.
  75. Som forrige, 14.2.1661.
  76. Som forrige, 28.6.1661 og 18.11.1661.
  77. Rigsarkivet. Kort- og Tegningssamlingen. Krigsministeriets aflevering, mappe 6, nr. 1.
  78. Ukendskabet til forholdene omkring Resen og Huusmanns afbildning af Nakskov er blevet grundigt misforstået i den topografiske litteratur, se f. ex. C. C. Haugner: *Nakskov Købstads Historie*. 1. bind, s. 244, hvor afbildningen beskrives som "umulig".

Nykøbing Falster – mit Korsbæk

Af Arne Heyn

Fra den populære “Matador”-serie husker nok alle, at den femårige Daniel Skjern i 1929 sidder på trappestenen til en forretning på hovedgaden midt for Korsbæk Bank og venter på sin far, der forhandler om køb af butik og bolig i en by, hvor han ikke møder ret megen imødekommenhed – undtagen hos grisehandleren. Min tilknytning til Nykøbing falder tidsmæssigt sam-

men med Daniels til Korsbæk, og mange af de personer og hændelser, vi møder i serien op gennem trediverne, genkender jeg fra min opvækst på Falster.

På billedet her befinder jeg mig – ligeledes som femårig, dog ikke på en trappesten i Nykøbing, men er blevet stillet op ved flagstangen foran min morbrors skomagerværksted i Skelby. Jeg var kommet

Arne Heyn ved skomagerværkstedet i Skelby i 1929.

*Martha Heyn sammen
med seksårige Arne
efter ansættelsen i
Nykøbing.*

til verden i 1924 i Århus på “Bethesda”, et regningshjem for den “førstegangsførte” pige, et sted, min mor satte stor pris på og fortsat havde kontakt med. Hun var alene med mig i Jylland de første 2½ år, men efter min morfars død kunne jeg placeres i Skelby. To år senere ankom jeg første gang med “Gedsertoget” til Nykøbing for at besøge min mor, der nu havde fået en kombineret Laura/Agnes plads i Jernbanegade 15 hos en af byens matadorer, installatør J. B. B. Obelitz, der havde butik og lager i stueetagen og bolig på 1.sal – og et af de første sommerhuse helt ud til diget på Marielyst. Det var et herskabshjem, hvor tjenestefolket brugte titlerne Herren og Fruen.

For Daniel blev huset med trappestenen på hovedgaden i Korsbæk hans fremtidige hjem, han kom i privatskole og fik nok ikke noget større socialt samvær med andre jævnaldrende end skolekammeraterne fra

byens overklasse, men et fristed fandt han ude hos grisehandlerens, der viste en større forståelse for den ensomme dreng end hans far, der havde alt for store ambitioner på hans vegne.

Min egen mere faste tilknytning til Nykøbing måtte dog vente endnu nogle år, også efter at min mor i 1933 havde giftet sig med den 25-årige Viktor Rasmussen, der var uddannet som slagter i Nykøbing, og i en bil næsten mage til grisehandlerens i nogle år havde forsøgt sig i byens opland som forhandler af kød og pålæg fra slagteriet. Et par gange fik jeg lov til at følge med på nogle af turene, der fortrinsvis gik til Sydfalster og Østlolland. De dårlige tider tvang ham dog til at opgive denne selvstændige virksomhed og søge sit udkomme som arbejdsmand, bl.a. hos installatør Obelitz.

Jeg blev altså boende hos min mormor og morbror i huset ved kirkegården i Skelby,

men "rejste" jævnligt på besøg i Nykøbing, hvor Aksel Mathiesens rutebil, der kunne rumme op til 17 passagerer, kørte over den nye Højbro og ved Industribygningen i Østergade kantede sig ind i Hollands Gård. Herfra blev de fleste ærinder udrettet i Langgade, der husede familiens tøj – og skobutikker, og hele to apoteker med henholdsvis en løve og en svane over indgangsdøren. Og her i den fint asfalterede hovedgade skulle der betales termin to gange om året, og man kunne få tømt sin sparebøsse hos de to alvorlige, men venlige herrer i Landbostandens Sparekasse.

Familien Heyn på Sydfalster

Skomagerværkstedet med to vinduer ud mod haven og to mod hovedvejen fra Gedser til Nykøbing og de fem fag beboelse forblev altså mit hjem de næste seks år. På gavlen ud mod vejen forkyndte et hvidmalt skilt, at her residerede: *R. Heyn, Skomager*. Bogstavet R. stod for Robert, der som 18-årig blev nødt til at overtage virksomheden efter sin far, Andreas, der pludselig

døde af en hjerneblødning i august 1926. Det blev altså den yngste søn, der modvilligt måtte nedsætte sig som skomager i sit barndomshjem, selv om han langt hellere ville have stået til søs ligesom flere af sine jævnaldrende.

Huset lå med gavlen mod øst ud til hovedvejen mellem Gedser og Nykøbing og med kirkegården både mod nord og vest. Syd for huset var der en ret stor prydhave med en rosenhæk ud mod vejen. Foruden det store værksted med skomagerens arbejdsbord og flere elektriske sy- og pudsemaskiner samt et spisebord, var der i huset en dagligstue med et harmonium, et lille soveværelse og en stor stadsstue i den fjerne-
ste ende. Køkkenet lå lige op til værkstedet, og herfra kunne man følge med i, hvad der foregik derude. I husets forstue hang der en partstelefon, Skelby 7x, og de nærmeste naboer, smeden, snedkeren og maleren var de andre parthavere, så det var nødvendigt at løfte røret og høre efter, om andre benyttede linjen, inden man selv foretog en opringning. Inde i værkstedet sad morbror

Skomagerværkstedet i Skelby.

Robert “ved sin læst” med udsigt til vejen og haven, og var han alene derinde, kunne man høre ham nynne både fædrelandssange og de nyeste schlagere, men ofte havde han selskab af kunder, der benyttede lejligheden til en sludder, mens han sad ved sit arbejde. Når postmanden i løbet af formiddagen kom med “Folketidende”, gjorde han et ophold ved spisebordet med en kop kaffe, som stod klar på komfuret i køkkenet.

Barndommens lege

Fra værkstedet kunne man følge trafikken til og fra færgerne i Gedser, og flere af de udenlandske biler gjorde holdt i byen for at tanke op, for her lå de første benzintanke på hovedvejen mod København. Vores nærmeste nabo, købmand Rasmussen, havde en rød Standard Oil tank, brugsen ved siden af solgte BP-benzin, og hos mekanikeren før udkørslen af byen stod en gul Nafta-tank. Alle tre tanke var forsynet med en vrikkepumpe, der kunne fylde et glas med 5 liter benzin, som kunne løbe ned i bilens tank. Prisen på benzinen var angivet som 30 øre + 1 øre i statsafgift. Der blev sagt, at afgiften skulle betale udgifterne til den kommende Lillebæltsbro.

Ret tidligt i trediverne blev landevejen asfalteret, og for os drenge blev den en dejlig, men farlig legeplads. At skrive bilnumre var en yndet sport, og det var spændende at kunne opvise andre nummerplader end vores egne med bogstavet L og københavnerens K og A samt fra lande med nationalitetsbetegnelser som A, CH, og E, men de fleste udenlandske biler førte nu næsten altid et D eller et S.

En af vores lege på den asfalterede kørebane gik ud på at drive hinanden op og ned ad vejen ved på tømrerværkstedet at skaffe et lille træhjul, som man trillede hen mod modstanderen, der med en stok slog det tilbage, så man måtte kaste fra det sted,

det standsede. Når der så nærmede sig et køretøj, blev der råbt: “Der kommer en bil”, og så standsede legen så længe. Det var nu ikke under de lege, at der skete ulykker, nej det var et øjeblikks uopmærksomhed, der var skyld i påkørsler.

Min bedste legekammerat hed Frede Ibsen fra en murerfamilie, som vi kom meget hos. Han var blandt dem, der trillede hjul, og en dag, hvor han var på vej over til mig med et nyt hjul, blev han ramt af en lastbil, der kom nordfra ind i byen. Han blev slynget over mod mig, slog hovedet mod vejen og døde, mens tililende bar ham ind i hans hjem. Ved hans begravelse havde man valgt salmen “Lyksalig, lyksalig”, og den har jeg siden haft svært ved at deltage i.

Området ved gadekæret var også en yndet legeplads, hvor man kom med sit hjemmelavede legetøj af cigarkasser og lignende. Her lå også byens sprøjtehus, hvor en håndbetjent brandsprøjte stod på en vogn, der blev trukket ud til brandstedet og gjorde nytte, indtil den motoriserede automobilsprøjte fra Zoneredningskorpset ankom. Min morbror, der var sprøjtefører, smed alt hvad han havde i hænderne, når alarmen lød, og tililende hjalp med at trække den gamle sprøjte frem. Ved gadekæret var der også lejlighed til at få en ridetur, når karlene fra de nærliggende gårde havde spændt fra og red hestene ned til en tur i det afkølede vand. Karlen red jo kun på den ene, så der var altid mulighed for at hoppe op på den anden.

Uden for byen

Når efteråret kom, var det tid til drageflyvning på stubmarkerne. Der krævedes kun et par lister, som man kunne få hos snedkeren, noget snor, et stort stykke indpakningspapir og melklister. Halen blev lavet af sammenrullede avissider på “hyssingbånd” (høst-

Landevejen i Skelby set mod nord.

bindegarn), og det var en stolt dreng, der drog hjemmefra med dragehovedet under armen og halen slæbende efter sig. Dragesnoren var den eneste reelle udgift. Til gengæld var det vigtigt at få fat i noget, der kunne holde, for hvis den knækkede, var man ret fortabt.

Et meget spændende sted var Fiskebæk skov, Danmarks sydligste bøgeskov. Hertil kom folk fra Gedser cyklende om foråret for at hente nyudsprungne bøgegrene, og vi drenge fandt den spændende at gå på opdagelse i, for pludselig stødte man på et eller andet oldtidsminde, afmærket med en sten, hvori der var indhugget en krone og bogstaverne FM. Jeg kom der også alene og sad en dag på en af overliggerne til et dyssekammer, da læreren ved Staureby skole, Ancker Jensen, som jeg kendte fra hans besøg i værkstedet, dukkede op og viste mig

de skålformede fordybninger i stenen, jeg sad på. Det satte for alvor gang i min interesse for historien.

Om vinteren drejede det sig om slædekørsel på "Spillebanken" fra kirkegårdsdiget og helt ned til "søen", byens oprindelige gadekær eller en tur på et par gamle, rustne skøjter, der blev bundet fast til gummistøvlerne. Man kunne gå hen på gadekæret, men den fineste skøjteis fandt man altid ude på det oversvømmede Bøtø Nor.

De fleste aktiviteter foregik sammen med de kammerater, der boede mig nærmest, og det var pastor Madsens fem sønner, den ene jævnaldrende, to ældre og to yngre. Præstegårdsjorden var bortforpagtet, men der var uanede legemuligheder i avlsbygningerne og den store have. Præstefruen var søster til den installatør Obelitz, som min mor var ansat hos, og både hun og hendes me-

get afholdte mand tog sig af mig, men satte mig også i arbejde, når det var nødvendigt. Når pastor Madsen havde en gudstjeneste i annekssognet Gedesby, tog han ofte nogle af os drenge med i bilen, og det var spændende at få lov til at se ind på kirkeloftet, hvor der stod en barnekiste, der aldrig kom i brug efter stormfloden i 1872.

De første pligter

Naboskabet til kirke og kirkegård havde medført, at skomagerfamilien påtog sig graverhvervet, og det betød renholdelse af kirken og gangene på kirkegården samt ringning med kirkens to klokker og bælgtrædning for organisten. Ret tidligt fik jeg et skuffejern i hånden, og det var ret surt en lørdag eftermiddag, når kammeraterne kørte til stranden at gå og fjerne ukrudt. Det var også hårdt i skuldre og arme at arbejde med redskaberne, og jeg lovede mig selv, at jeg aldrig ville have et arbejde, der gjorde ondt.

Anderledes interessant var det at blive sat til at holde udkig oppe i tårnets glughuller. Det skete ved begravelser, hvor der skulle ringes med klokkerne, når ligfølget forlod hjemmet, og det kunne ringeren jo ikke se, når han stod nede ved klokke-rebene. Derfor fik jeg den vigtige opgave at holde øje med bevægelserne på landevejen, og kunne så varsko min morbror, så han kunne begynde ringningen i rette tid.

Fra kirketårnet var der en formidabel udsigt til alle fire verdenshjørner. Mod nord til Væggerløse og mod syd til Gedser, hvor man tydeligt kunne se, hvilken færge der ankom eller sejlede ud. Mod øst kunne man følge kystlinjen bag Bøtøskoven og mod vest var der udsigt til den lollandske kyst fra Tågense og ind til Nysted. Tårnet blev derfor et yndet opholdssted for os drenge, der på mindre stiger kravlede helt op til toppen, hvor man kunne indriste sit navn ved siden af de mange andre, der siden 1857 var

sat deroppe. Spændende var også vindeltrappen, der var selve adgangen til tårnet. Når man entrede den, var det ikke svært at sætte sig ind i situationen i en middelalderborg, hvor forsvareren på den snoede trappe havde de bedste kort på hånden.

En anden interessant pligt var udbringningen af reparationsarbejder fra værkstedet. På den nyforsålede sko skrev min morbror prisen for sit arbejde med et stykke kridt, hvorefter jeg løb hen til kunden og indkasserede beløbet. På den måde nåede jeg at komme rundt til de fleste huse i byen og lærte dens beboere at kende.

Ved landevejen boede der to murere samt tømrer, snedker, maler, skrædder, bager, smed, skomager, mekaniker og to vognmænd. Her lå også telefoncentralen, to købmandsforretninger, en brugsforening, et forsamlingshus og et missionshus. I forsamlingshuset gik jeg til gymnastik og deltog hvert år i Maribo Amts Skytte-, Gymnastik- & Idrætsforenings årlige amtsstævne. I missionshuset gik jeg i en søndagsskole, der blev ledet af en syerske, som gik under navnet Maren Sypige. Her stiftede jeg bekendtskab med sparebøssen med negerdrengen, der bukkede for min 5-øre til hedningemissionen.

Min skolegang på Sydfalster

I min barndom kunne man på landet begynde sin skolegang enten 1. april eller 1. oktober alt efter, hvornår man fyldte 7 år. Med begyndere og viderekomne i samme klasse var det ønskeligt for læreren, at børnene kunne læse, når de begyndte skolegangen. Derfor sendte forældrene deres børn til en pøgeskolelærerinde, der havde påtaget sig denne opgave.

Jeg, der var født i november 1924, skulle altså indskrives den 1.10.1931, men på det tidspunkt var det endnu ikke lykkedes mig

at fatte hemmeligheden ved læsningen, og under mange tårer måtte jeg se mine kammerater begynde deres skolegang, mens jeg sad der med min "Ole Bole" uden at kunne få noget ud af den. Jeg kendte alle bogstaverne, men kunne ikke få et eneste ord ud af dem. En måned senere skete der et mirakel fra den ene dag til den anden, og en lettet morbror kunne 1. november 1931 sætte mig på sin cykel og køre mig hen til skolen, hvor jeg blev sat af midt i skolegården med ordene: "Nu kan han læse". Jeg kom altså ind til mine kammerater på yngste hold i 1. klasse, hvor dagen indledtes med de første 6 vers af "Et barn er født i Bethlehem", og uopfordret skulle jeg absolut blande mig og fortælle, at næste vers var "På stjernetæpper lyseblå skal glade vi til kirke gå".

Fem måneder senere, den 1. april 1932, sluttede skoleåret, og jeg kunne sammen med mine kammerater "rykke op" som ældste årgang i 1. klasse. Jeg var ikke nogen nem elev og måtte en gang på grund af dårlig opførsel opleve den tort, at blive sat tilbage i en lavere klasse – dog kun en enkelt dag, og en anden gang standsede andenlæreren min talelyst ved at placere et stykke koks i munden på mig. Samme lærers manglende disciplinære evner var et almindeligt samtalemønne i byen, og vi børn bidrog gerne med eksempler. Vores værste nummer var i et frikvarter at spærre døren til klasseværelset ved at anbringe skolepultene foran den og bagefter springe ud ad vinduerne. Her måtte førstelæreren træde til for at genoprette ro og orden. 1. april 1935 kom oprykningen til skolens ældste klasse, altså 5., 6. og 7. årgang, men en måned senere blev det bestemt, at jeg skulle bo hos min mor og Viktor Rasmussen i Nykøbing, hvor en lillebror var kommet til i 1934.

Ankomsten til Nykøbing

Sammen kunne vi nu flytte ind i en lille 1.

sals lejlighed på Neergårdsvej, hvor husejeren, der var gasværksarbejder, krævede ro om formiddagen på grund af sit skifteholdsarbejde. Det var trange forhold med opholdsstue i et kvistværelse samt soveværelse og køkken med almindelige tagvinduer, men sådan var forholdene i de fleste af de huse, som Nykøbing kommune havde opført under bolignøden efter første verdenskrig. Denne gang var det altså ikke et besøg i byen, men en flytning fra det trygge værksted ved siden af Skelby kirke til en lejlighed på det yderste Nørrebro, og min fortsatte skolegang skulle derfor foregå i Nørre skole på Thorsensvej.

Noget beklemt begav jeg mig dagen efter min ankomst af sted sammen med de øvrige elever i kvarteret. Fra min gamle førstelærer Kresten Toft medbragte jeg et flyttebevis, hvorpå der stod, at jeg havde gået i 3. klasse, og med det papir i hånden henvendte jeg mig på kontoret til skoleinspektør Møller Hansen i den lille grå bygning, hvor de yngste årgange holdt til. Denne noget brøsig herre overlod mig straks inde i lærerværelset til en hr. Brøndlund, der viste sig at være klasselærer for drengeklasse 3.b, som havde til huse på 1. sal i den store, grå bygning på den anden side af gymnastiksalen.

Ankomsten til klasselokalet fik jeg anvist en plads på den nederste pult, men efter et par spørgsmål om alder og tidligere skolegang blev lærer Brøndlund klar over, at fyren var for gammel til at gå i 3. klasse og fulgte mig derfor over i naboklassen 4.b, hvor jeg blev modtaget af en venlig, ældre viceinspektør Niels Edv. Nielsen, der dog også henviste mig til nederste række sammen med en dreng på 13, der var "oversidder" på 3. år. I Nykøbings kommunale skolevæsen blev man nemlig placeret i klassen efter den sidst opnåede sum i sin karakterbog, og op til og med fjerde klasse

Bellevuerne på Gåbensevej i Nykøbing.

gik drenge og piger i hver sin klasse. Ingen af de implicerede på Nørre skole må have tænkt over, at man i landsbyskolerne havde flere årgange i samme klasse.

At begynde i 4. klasse på Nørre skole var for mig den helt store omvæltning. Det var jo en ren drengeklasse med 28 elever ved tomandspulte: ti i vinduesrækken, otte i midterrækken og de ti sidste langs væggen. To gange om året var der omflytning, hvor de dygtigste blev sat på de øverste pulte ved vinduet. Nederst ved døren – længst væk fra læreren – sad den nyankomne sammen med “oversidderne”, altså de elever, hvis kundskaber ikke havde rakt til at blive opflyttet i næste klasse. De var ikke just motiverede til at følge med i timerne, men til gengæld kunne de hævde sig i frikvartererne og på boldbanen.

For en dreng, der var vant til det frie liv i landsbyen, var det noget af en nedtur at vænne sig til bylivet og finde sin plads i “hakkeordenen” inde i “Nykøvn”, en udtale af byens navn, som jeg efter et par drabelige dueller med en af de førende af “Tietgensvej – bisserne” og deraf følgende “blodtud” på “Trekanten” mellem Stubbekøbingvej og Kohavevej, ret hurtigt blev vænnet af med at bruge.

Flytning til Gåbensevej

Opholdet i den lille kvistlejlighed varede kun et halvt års tid. To børn skabte for mig uro, og der viste sig heldigvis en mulighed for at få to lidt større værelser – ganske vist i kælderetagen – på Gåbensevej 49 i ejendommen “Lille Bellevue”, og sammen med Rasmus og Valborg, min stedfars forældre, der fra et hus for enden af Guldborg-

sundsvej var flyttet ind i et tredje værelse. I stueetagen og på 1. sal boede der to andre familier i treværelses lejligheder. I kælderen var der desværre noget skummelt og indelukket i de lavloftede stuer og med to familier om det samme køkken og toilet, men der var god plads ude i gården, og på den anden side af gaden lå et stort teglværksområde – et spændende, men ikke helt ufarligt sted at gå på opdagelse i. Desuden skete der jo altid noget heroppe på byens højeste punkt, hvor den chaussébragte landevej ligesom i Skelby førte trafikken mod hovedstaden.

Et andet interessant område lå nede ved Nørrebro Runddel, hvor Guldborgsund nåede helt ind til de yderste ejendomme i Slotsgade, hvor der var en fin udsigt over Ejegodbugten. Her var det nordlige udløb af Tingsted å rørlagt et stykke ud i sundet, og en af mine første oplevelser i Nykøbing var en balancegang på denne kæmpe rørledning, der på det yderste stykke var omgivet af en ildelugtende vælling, som jeg naturligvis faldt ned i, da jeg skulle vende mig for at gå tilbage. En stor fordel for mig den dag var det, at jeg hjemkommet kunne gå direkte ind i vaskehuset i gården og ikke skulle ind i lejligheden i det ildelugtende tøj.

Samtidig med flytningen ramtes familien af en arbejdsløshed, der for min far varede i mere end to år med understøttelse som eneste indtægt, så økonomien måtte redendes ved, at mor tog fat som rengøringshjælp og vaskekone i forskellige familier. Det første sted var på Vestensborg Allé hos sagfører Carl Møller, der var fra Ulricksdal ved Orehoved, hvor to af mine morbrødre havde haft deres første beskæftigelse. Grete Møller skaffede mor arbejde hos nogle venner, trafikassistent Berthelsen, disponent og senere manufakturhandler Holger Backs og radioforhandler Jørgensen. Det

var et forfærdeligt slid med min lillebror anbragt i den tids børnehaven på Nørrebro Asyl, men det var den eneste mulighed for få det hele til at hænge sammen. I skolen mærkede vi også de dårlige tider, og tre gange om ugen blev alle vi børn af arbejdsløse forældre sendt til bespisning på alderdomshjemmet på Engboulevard, og det var ikke nogen rar fornemmelse at blive udskilt på den måde. En anden og noget bedre foranstaltning var ferierejsen med DSB. Den havde jeg glæde af hver sommer, og familien i Randers og Hadsund tog sig kærligt af mig i de år.

Udvidet undervisning

I Nykøbings skolevæsen blev drenge og piger de første fire år undervist adskilt og var placeret i klassen efter dygtighed med omflytning hvert halve år. I karakterbogen var angivet summen af samtlige karakterer, inklusiv flid, orden og opførsel og det nye nummer i klassen. Fra sidstepladsen nåede jeg op som nr. 6 til oktober, og ved skoleårets slutning var jeg for første og eneste gang placeret på førstepladsen, men kom aldrig til at indtage den, for netop i 5. skoleår blev der dannet to nye klasser af drenge og piger fra begge klasser.

Fjerde årgang på Nørre skole var i marts 1936 på 58 elever, og de 14 øverste i hver klasse, altså i alt 28 elever fortsatte fra 1. april som 5.a med udvidet undervisning i engelsk og matematik, mens de andre 28 kom i 5.b og fik nogle flere timer i praktiske fag. Pigernes klasselærer, frk. Ella Olsen overtog a-klassen, hvor der var karakterbog med omflytning hvert kvartal. Vores tidligere klasselærer, Niels Edv. Nielsen, beholdt vi som regne- og matematiklærer, og det er nok hans fortjeneste, at jeg fik et tåleligt forhold til de to fag, som ellers ikke havde min store interesse. I de følgende tre år sad jeg altid omgivet af piger – aldrig som nr.

1, men de følgende fire, fem pladser nåede jeg at besætte – altid med de flittige piger placeret både foran og bagved. Engelsk var et af de nye fag i 5.klasse, og her oplevede jeg for første gang at læreren fik øgenavn. Hans borgerlige navn var M. Petersen, men han omtaltes som “Aben”, vel nok fordi Jespersens begynderbog på en af de første sider havde sætningen: “I am a monkey”. Desværre var Petersen også tegnelærer, og det havde jeg bestemt ikke noget udbytte af.

Sygehusophold

I 1936, en uge før sommerferiens begyndelse, skete der for mig noget afgørende. Det var en regnvejrsdag, og af en eller anden grund var flere af os iført gummistøvler – der var nok skolehave på skemaet den dag. På hjemvejen gennem den lille passage mellem Stubbekøbingvej og Gåbensevej, der oftest benævntes som “Hullet”, var jeg forfulgt af en kammerat og løb fra ham og ud på den befærdede hovedvej, hvor en lastbil med kalkslam ramte mig med det nærmeste forhjul, der gik hen over den højre støvle. Instinktivt må jeg have trukket benene til mig, for jeg blev ikke ramt af baghjulene, men bilen standsede først en 15-20 meter længere fremme og blev senere af politiet noteret for overvægt.

Da støvlen blev skåret op, afslørede et åbent benbrud, der gav mig seks uger på sygehuset i Bispegade. I begyndelsen var det slemt efter fuld narkose og opvågningen på kirurgisk afdelings eneste ottesengsstue at være omgivet af syv granvoksne mænd i større eller mindre bandager, men trods alle besværigheder med et stort åbent sår på bagsiden af skinnebenet, blev sygehusopholdet en oplevelse i de lyse og venlige omgivelser.

Den daglige “stuegang” var dagens højdepunkt. Overlæge Kjær arriverede, ledsaget af en eller flere reservelæger samt oversy-

geplejersken og hendes undergivne og forhørte sig om patienternes tilstand. Længe før deres ankomst havde personalet på afdelingen forberedt stuegangen og stod parat. På grund af det såret kunne mit ben ikke lægges i gips, og et stykke tid inde i forløbet besluttede overlægen at transplantere hud fra låret. Det foregik i lokalbedøvelse og under megen munterhed.

Der var temmelig stor udskiftning blandt stuens øvrige patienter, der for det meste var ældre mænd med forskellige kvæstelser eller brandsår. Dog havde jeg i lang tid en sidekammerat på sytten år, en hollandsk sømand, Jan de Jong fra Makkum ved Zuiderzøen. Han havde fået en bøgækævlé ned over sig ved lastning i Hesnæs. Vi havde god kontakt, og jeg hørte da også fra ham, da han nåede hjem til Holland.

Hjemkomsten

Min hjemkomst til den skumle kælderlejlighed på Gåbensevej en uge før feriens afslutning var trist efter opholdet i sygehusets lyse atmosfære, og humøret blev ikke bedre af nyheden om, at det stråttækte barndomshjem i Skelby i mellemtiden var nedbrændt og intet af indboet reddet. En kortslutning ved en af maskinerne var årsagen til branden, og familien, der havde indrettet soveværelse i loftsværelset ud mod landevejen, blev reddet ud gennem vinduet.

Den første måneds tid blev jeg på grund af det dårlige ben fritaget for gymnastik – et fag, jeg altid havde været glad for, men ikke her, hvor læreren var Kaspar Jensen, der også havde jobbet som fast gårdvagt og slog “en proper næve”. Han havde bl.a. den vane, at han satte to af sine yndlinge til at vælge hold i rundbold eller langbold, og her oplevede jeg den tort som “bondekarl” at blive valgt sidst, så vi var ikke helt på bølgelængde, men det blev dog bedre, da han næste år blev vores tysklærer.

Om sommeren foregik en del af gymnastiktimerne på Nørre skoles badeanstalt for enden af Sundvej, omtrent der hvor C. F. Tietgen havde etableret en anløbsbro for materialer til den påtænkte sukkerfabrik, som han måtte opgive, da man valgte at støtte Edw. Tesdorpf's projekt syd for jernbanebroen. Badeanstalten blev kun brugt af skolen, og den var placeret et par hundrede meter fra det kloakudløb, jeg stiftede bekendtskab med, da jeg ankom til byen. Ad en gangbro kom vi ud til et omklædningsrum, og de, der endnu ikke kunne svømme, kom i "grisekassen", hvor de øvede sig med korkbælter. De øvrige boltrede sig langs en ca. 50 meter lang bro, hvor Kaspar Jensen med en stang, hvorpå der var spændt en bøjle, kunne indfange dem, der havde behov for hjælp. Det var dejlige timer, hvor man fik lov til at udfolde sig.

Skolens lille boldbane kunne kun bruges til de to nævnte boldspil. Fodbold og håndbold var der ingen mulighed for, men de mest interesserede benyttede i fritiden den plads ved siden af stadion, som på grund af sin tilstand allerede dengang blev kaldt "Cementen". Det krævede dog, at man havde egnet fodtøj, og her var der lukket for mit vedkommende – en sådan luksus var der absolut ikke råd til.

Politik

1936 var et valgår, og plakater med ordene "Stauning eller Kaos" var sat op overalt. Hvem kaos var for en, vidste vi ikke noget om, men Staunings stemme kendte vi fra radioen, og i vores omgangskreds fornemmedes en vis tryghed ved at have "Fatter Stauning" ved roret. For resten blev der ikke talt ret meget politik derhjemme, og hvis jeg prøvede på at løfte røsten i den anledning, fik jeg den besked, at det skulle jeg ikke udtale mig om, så det var nok bedst at trække følehornene til sig. Det samme gjaldt muligheden for at lufte sine engelsk-

kundskaber. Det beklædningsstykke, min far trak i, når der en enkelt gang var brug for ham, hed en overals, og jeg skulle nok vogte mig for at kalde det for en "overall".

I Skelby havde jeg været vant til at lytte til vidt forskellige meninger, for her mødtes folk fra alle samfundslag i skomagerværkstedet. De mest yderliggående kom dog sjældent til orde, for landbrugskrisen havde sat sine spor, og man vidste, at det for håndværkerne havde været meget svært at få deres tilgodehavender hjem. Nogen særlig beundring for Hitler og hans måde at løse arbejdsløshedsproblemet på var der aldrig tale om.

I Nykøbing gik min far hver dag til kontrol, mens mor de fleste dage var beskæftiget med storvask eller rengøring, hvor man havde brug for hende. Min lillebror var stadig anbragt på Asylet hos fru Svendsen på Stubbekøbingvej, hvor jeg måtte afhente ham efter skoletid. Der var tid nok til lektierne, for det kom aldrig på tale, at jeg kunne få en plads som avisdreng eller bybud. Det savnede jeg, for der var ikke noget, der hed lommepenge, og det var jo lidt svært at se, at de mere bemidlede af mine kammerater på vejen hjem fra skole kunne stikke ind til tobakshandleren på hjørnet af Kirsebærvej og for 5 øre købe en cigaret, der blev tændt ved en flamme på disken.

En stor lettelse var muligheden året senere for at komme væk fra kælderligheden. Beboerne på 1. sal fraflyttede deres lejlighed på tre værelser og et kammer. Deres husleje havde været 60 kr. om måneden, men ved at fremleje det ene værelse og kammeret kunne vi overtage resten til en pris, der svarede til en uges arbejdsløshedsunderstøttelse. Stuen mod gaden var forsynet med en ret stor altan, og fra de to kviste i køkken og soveværelse var der en fin udsigt over sundet. Min soveplads var stadig en såkaldt

harmonikaseng, der om dagen stod slået sammen langs væggen.

Den nye lejlighed gav også min far en stilling som en slags vicevært med pligt til at feje gade og holde gårdspladsen. Til gengæld fik han mulighed for at holde brevdUER i en tilbygning til brændehuset i gården. Det blev hans helt store hobby, og som medlem af brevueforeningen "Enigheden" deltog han i kapflyvninger fra udlandet og totalisatorflyvninger sammen med den anden brevueforening. Fra et stade på Torvet kunne man spille på de udstillede dUER – den jævne mands erstatning for travløb.

På samme tid afløstes arbejdsløshedsunderstøttelsen af deltagelse i kommunens største nødhjælpsarbejde, inddæmningen af Ejegodbugten fra Tingsted å og ud til Kirstinebergbroen (Nordre Bådelav) – et arbejde, der varede flere år, og stedet blev af de implicerede ret hurtigt omtalt som "Lad mig nøje bugten". Det var enorme jordmasser, der skulle flyttes, og der var lagt et tipvognsspor hen over engen langs den nuværende Nybrogade.

Om efteråret fik far ansættelse ved slampresserne i "roekampagnen" på sukkerfabrikken. Det var et job, der gav noget mere end nødhjælpsarbejdet, men når sæsonen var forbi, stod han igen uden beskæftigelse og måtte klare sig med tilfældige ansættelser. Samtidig fik mit mor et fast rengøringsjob i dr. Vibedes øre, næse og halsklinik i Frisegade og blev dermed frigjort for de lange dage i vaskekældrene.

Fritidsinteresser

Vores genbo på Gåbensevej var firmaet Aarslev-Jensen med butik, kontor og et fungerende teglværk, hvor det var spændende at snuse rundt, især omkring den store lergrav mellem teglværket og Hammerlodden. Her var en fin skøjtebane om vinteren, og resten af året kunne man gå på opdagelse

i det vildnis, der bredte sig langs bredden. Allerede på det tidspunkt var jeg meget interesseret i landkort, og jeg gjorde da også flere forsøg på at tegne området. Langs med vandet i lergraven gik der en sti, som i fugtigt vejr godt kunne være glat, og en dag, hvor jeg sad og forsøgte mig med min korttegning, hørte jeg et plask og så en femseksårig pige ligge i vandet. Jeg fik hende hurtigt op, og en af hendes søskende fulgte hende hjem, men alle tav om hændelsen, for vi havde jo været på forbudt område.

Søndagsskole var der i Luthersk Missionsforenings bygning i Skolegade, og her var man inddelt i grupper under ledelse af en af foreningens medlemmer, men der var også fællesmøde, hvor en af fra ledelsen, f.eks. elektroingeniør A. M. Nielsen, udlagde dagens tekst. Derimod kneb det noget med deltagelse i søndagens gudstjeneste i Nykøbing kirke, som jeg først lærte at kende under konfirmationsforberedelsen hos stiftsprovst Dreie tre år senere.

På sygehuset havde jeg stiftet bekendtskab med Centralbiblioteket, der sørgede for, at en bibliotekar en gang om ugen kom rundt på stuerne med en bogvogn. Derfor opsøgte jeg bogsamlingen på rådhuset i Skolegade, så snart jeg kom hjem, og her fandt jeg et fristed og en vejledning, som fik afgørende betydning for mig. Fra børnebiblioteket fandt jeg snart ind i voksenafdelingen og nød stilheden i den stilfulde læsesal med de mange opslagsværker.

KFUM – spejder i 1937

Næste forår fik jeg den glædelige besked, at jeg, da jeg nu var fyldt 12 år, kunne begynde som spejder i Kudutroppen på KFUM i Tværgade. En af de familier, hvor min mor var vaskekone, ville forære mig mandens grønne spejderbluse, så der manglede kun et kornblomstblåt tørklæde, før jeg kunne optages som rekrut i "Hjortepatruljen". En

pinselejr på arkitekt Andersens grund ved Tromnæs blev min første spejdertur. Jeg frøs skrækkeligt i de to sammensyede uldtæpper, jeg havde medbragt som sovepose, men genvordighederne overskyggedes af oplevelsen ved at sidde pinsemorgen og for første gang stifte bekendtskab med salmen: "Se nu stiger solen af havets skød".

Til Nykøbing kom der det år en ny KFUM-sekretær, Holger Hansen fra Århus. En af hans første handlinger var at tage sig af os spejdere, der manglede ledere. Årets sommerlejr blev en telttur på cykel med overnat-

ning på et høloft i Kongsted ved Rønnede til Helsingør med besøg på Kullen og hjemtur over Emdrup-parken og en tur i sporvogn til Tivoli. Af en af vore naboer lånte jeg en cykel, og hele turen kostede 17 kr. Desuden fik jeg 2 kr. med som lommepenge, med de var allerede brugt til is og sodavand og en Mora-dolk, som jeg fandt i en forretning i Helsingborg. Hjemturen klarede vi uden den påtænkte overnatning på høloftet i Kongsted og kunne fra færgen beundre den næsten færdige Storstrømsbro. To måneder senere fik vi lejlighed til ved indvielsen på Christiaan den Tiendes fødselsdag den 26. septem-

"Kikophuse" bygget af KFUM-spejderne.

ber at spadsere over broen på cykelstien, og tilbagevejen føltes meget lang.

Næste år var der ikke råd til at komme med på troppens sommerlejr, der blev afholdt ved Gjorslev, men om efteråret var vi fire kammerater, der besluttede at erhverve et såkaldt vandreskjold (en sølvplade til at sætte i bæltet). Som 14-årig skulle man på én dag tilbagelægge 60 km, og det passede med afstanden fra Nørrebro og ud til Gedser Fyr. En efterårsøndag drog vi af – jeg iført et par brugte fedtelæderstøvler – og nåede målet ved middagstid efter et kort ophold i det nye skomagerværksted i Skelby. Det besøgte vi også på hjemvejen midt på eftermiddagen, og det blev mørkt, før vi gennem Lindeskoven nåede ind til Nykøbing, hvor vi blev modtaget af nogle bekymrede forældre, der ikke var blevet ordentligt orienteret om vores forehavende. Fedtelæderstøvlerne var på det tidspunkt helt opslidte og kom aldrig mere i brug.

På vej mod bedre tider?

Beskæftigelsesmæssigt gik det de følgende år betydeligt bedre. Min fars tilknytning til sukkerfabrikken blev udvidet til helårsarbejde, og min mor kom op på den nye E. Nobels tobaksfabrik på Torvet. Begge havde de nu en fast ugeløn, og der blev anskaffet en ny radio, der kunne tage både lang- og mellembølger. Den tyske sender Königswusterhausen gik kraftigt igennem, og det gav anledning til nogen diskussion, når jeg prøvede på at fatte nogle af Hitlers udgydelser. Og oppe på tørreloftet tømrede min far et lille værelse til mig med plads til en seng og et bord under tagvinduet.

Vi blev også medlemmer af kolonihaveforeningen "Fuglsang", der lå langs Linde Allé med indgang fra Toftevej. Bag haverne kom man ind i Ellekrattet, hvor vi spejdere holdt en fælles Sct. Hans fest med forudgående march over Christian den Niendes Bro.

I foråret 1939 blev jeg konfirmeret efter et halvt års forberedelse hos stiftsprovsten i Klosterfløjen. Vi fik en grundig gennemgang af kirkeåret, gennemgik Luthers katekismus og fik forevist dronning Sophies anetavle i kirken. Den sidste undervisningsdag var der karaktergivning, og til mig lød dommen på "ug" i viden og "tg" i opførsel. Ved familiefesten i hjemmet fik jeg mit første armbåndsur af mine tre morbrødre og min første cykel af mine tre fastre.

Den sommer var der igen et spejderarrangement – denne gang en uge på Bornholm hos gårdejer Harrild, Melstedgård ved Gudhjem. Det skulle koste 25 kr., og der var længe tvivl om min deltagelse, men så trådte min mormor til og betalte turen. Det blev en uforglemmelig oplevelse med natsejlads på den nye færge "Hammershus" og fine lejrball, hvor gårdejeren fortalte træk fra Bornholms historie. Søndagens kirkegang foregik i Østerlars rundkirke, og som tak til min mormor for turen spenderede jeg 1½ kr. på en miniature af rundkirken.

Den fortsatte skolegang

Ved udgangen af marts 1939 afsluttede vi den udvidede undervisning på Nørre Skole med en Borgerskoleeksamen, og der var gode muligheder for at få en læreplads med de kundskaber, de tre års undervisning havde givet. For mig blev der nævnt flere lærepladser, men et besøg i hjemmet af min gamle klasselærer afgjorde sagen, og jeg fik lov til få to år mere. Af de 28 elever i klassen var vi kun fire, der fik mulighed for at fortsætte i realafdelingen på Byskolen, hvor man så kunne gå ud med en Almindelig Forberedelseseksamen, der regnedes for lidt mere end en realeksamen og ligesom den gav mulighed for ansættelse i etaterne.

Den 1. april mødte vi så op i Skolegade for at begynde i 1. real, og inde i gården åbenbarede sig en helt ny bygning med

gymnastiksal, og her blev vi sammen med otte stedlige elever anbragt ved enmandsborde i det mindste klasseværelse, som var vores tilholdssted de næste to år. Klasselærer blev skolens viceinspektør Johs. W. Jørgensen, der underviste i matematik, og som dansklærer fik vi lærerinde Bo Hansen, og i alle de øvrige fag var det yderst kompetente lærere, vi mødte. Da vi kun var 12 elever i klassen, var der ingen, der kunne sidde og gemme sig, og i et fag som fysik udførte vi selv alle de forsøg, der hørte til pensum. Ved den endelige eksamen resulterede det da også i, at af de ti, der var tilbage i klassen, fik de 2 mg kryds, 2 ug minus og 6 ug. Et særlig godt forhold havde vi til tysklæreren, Poul Lund, der var handicappet og derfor gerne sad inde ved katederet, når vi kom brasende ind i klasseværelset. En dag tog han sig til hovedet og udbrød: "Og myldred djævlene frem på jord", men en af pigerne gik hen og lagde armen om halsen på ham og sagde: "Nej, hr. Lund, sig hellere Velkommen igen Guds engle små".

Krigen nærmede sig

Da vi begyndte i skolen efter sommerferien i 1939, var det med visheden om, at freden var i fare. Fra rigskansler Hitler var der kommet det ene krav efter det andet om få tyskere i nabolandene "Heim ins Reich". Østrigerne og sudetertyskerne var allerede indlemmet, og hver gang havde de andre stater accepteret det med den engelske premierminister Neville Chamberlains naive bemærkning om "Peace in our time", men 1. september var turen kommet til Polen, og i de dage sad vi spændt ved radioen og lyttede til reaktionerne fra England og Frankrig. Afgørelsen kom søndag den 3. september, hvor Chamberlain kom med den krigserklæring, der fik os unge til at føle, at nu endelig var der nogen, der ville standse dette gale menneske.

Omgående indførte den danske regering rationering af vigtige varer, og da de første rationeringskort blev uddelt, hørte man spøgefulde bemærkninger om, hvordan man dog skulle nå at bruge så meget sukker.

Byskolens 2. real 1941.

Kaffen var det straks værre med, og det varede ikke ret længe, før vi måtte nøjes med erstatninger. Oven i de øvrige problemer oplevede vi en lang og hård vinter. Østersøen var tilfrosset, så man nede ved Skelby, hvor vi som sædvanlig tilbragte juledagene, uhindret kunne bevæge sig mellem Falster og Lolland. Vi var fire, der en eftermiddag på skøjter løb over til Tågense, men ikke tog os i agt for mørket, der kom tidligt. Heldigvis fandt vi frem til Gedsergårdbroen og kunne følge kysten hjem, hvor man spændt ventede på os.

I skolen rykkede vi 1. april 1940 op som 2. real, og som KFUM-spejder var jeg nu gammel nok til at komme med i 16-20-års afdelingen og deltage i de møder, der en

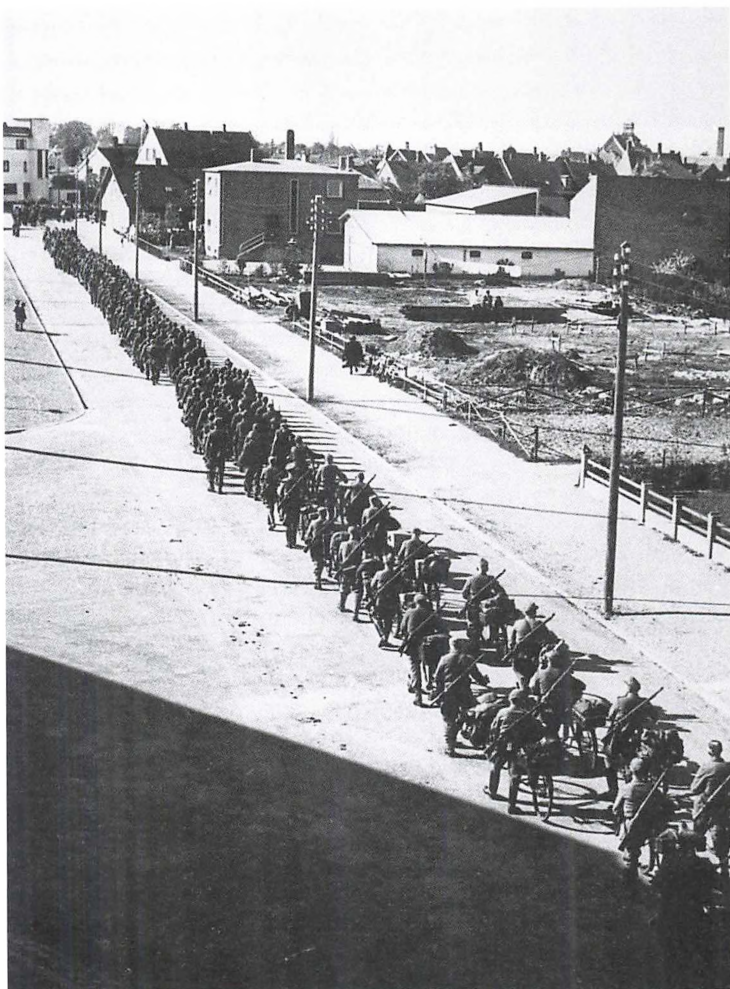
gang om måneden afholdtes i hjemmet hos sekretær Holger Hansen. De første dage i april var der omslag i vejret, og samtidig kom der forlydender om, at tyskerne samlede tropper nær den danske grænse. Den 8. april om aftenen var vi en halv snes unge samlet i dagligstuen hos Holger Hansen, der dog selv var optaget af en fest i KFUM-bygningen sammen med byens præster for årets konfirmander. Hans unge kone tog sig af os, og vores samtale drejede sig om de tyske troppebevægelser. Kl. 10 åbnede fru Hansen for radioen, og vi hørte, at et tysk troppetransportskib var blevet sænket i Skagerak. Lidt senere kom Holger Hansen hjem fra festen, og sammen med ham fortsatte vi drøftelserne af muligheden for en tysk landgang i Danmark. Lidt før midnat

fik han os endelig ud af døren, så det var noget sent jeg nåede hjem og listede op på mit værelse oppe under taget i "Lille Bellevue".

Det blev kun til lidt søvn den nat, for allerede før dag gry blev jeg vækket af motorlarm og sprang hen til mit tagvindue. Da jeg åbnede det, så jeg lige ind i førerkabinen til en stor transportmaskine, og ved siden af den fløj to andre af samme størrelse. De var alle

tre malet grønne på oversiden og lyseblå forneden, og på siderne var der sorte vinkler, som dannede et kors. På halerorene var der tydelige hagekors, så der var ingen tvivl om, at det var tyske maskiner, der fulgte Guldborgsund mod nord.

Nede i stuen var mine forældre stået op og havde tændt for radioen, men den var tavs. Vi var klar over, at der måtte være tyske tropper på vej, og det varede ikke længe, før vi fik vished, for nede på Gå-

Tyske soldater marcherer ad den nyanlagte Nybrogade d. 9. april 1940. Amtsvejsinspektørens funkisvilla ses for enden og yderst til højre ses "Bellevue" på Gåbensevej. Museum Lolland-Falster.

Artiklens forfatter som spejderleder i 1940.

bensevej kunne vi fra altanen se soldater på motorcykler i feltmæssig udrustning. Senere kom der også enkelte camouflerede personbiler, så det var tydeligt, at der måtte være landsat tyske tropper i Gedser.

Kl. 7 åbnede vi igen for radioen, men der lød kun den sædvanlige morgengymnastik for kvinder, og senere tog kaptajn Jespersen fat på det samme for mænd. På vejen var motorcyklisterne nu afløst af soldater, der på almindelige cykler i to rækker kørte nordpå. Efterhånden nærmede klokken sig otte, og det var på tide at køre i skole. Nede på Nørrebros Runddel stod en motorcykelordonnans og dirigerede tropperne ud gennem byen, og fremme i skolen oplevede vi en morgensamling, hvor vi efter afsyngelsen af "Vor Gud han er så fast en borg" fik en kort tale af overlærer Rendrup om det tyske overfald af landet, og han sluttede med at formane os til tage hjem og forholde os i ro. I en dyster stemning forlod vi skolen, men holde os i ro kunne vi ikke, for vi måtte da vide, hvad der skete. Vi var to klassekam-

merater, der lagde skoletaskerne derhjemme og fulgte efter de tyske kolonner mod nord. Der var ingen, der antastede os, og dristigere blev vi, så nu ville vi undersøge, om Storstrømsbroen, vores lokale stolthed, stod der endnu. Det gjorde den, og uden problemer slap vi over og fulgte cykelkolonnerne ind til kasernen i Vordingborg. Her var Dannebrog allerede erstattet af et hagekorsflag, og da vi havde set os lidt omkring i byen, vendte vi næsen hjemad.

Vi nåede dog ikke længere end ud til Masnedø. Her kunne vi på afstand se, at broen nu var spærret af en bom, og at der stod tyske vagtposter ved siden af den. Vi nærmede os tøvende og blev da også standset af en vagt, der nægtede os adgang. Nu blev der brug for vores tyskkundskaber, for vi blev ført hen til en fyr med vinkler på ærmet og ham forklarede vi, at vi boede i Nykøbing og gerne ville hjem. Den forklaring tog han for gode varer og satte en af de menige til at følge os over broen, hvor vi blev sluppet ud ved en lignende bom over vejbanen. Ud på eftermiddagen var vi hjemme igen, og her mødte der os et syn at travle mennesker, der med forhåndenværende materialer var i færd med at mørklægge deres lejligheder. Det blev overalt gjort så grundigt, at end ikke den mindste lysstribe fik lov til at slippe ud, og man havde travlt med at konstatere, om nu også naboernes mørklægning var korrekt.

Inde i stuen blev der lyttet til radioen, hvor speakeren gentog kongens og statsminister Staunings opfordringer til befolkningen om at udvise korrekt optræden over for de fremmede tropper, Samtidig studerede man og rystede på hovedet af en løbeseddel på en mærkelig blanding af dansk og norsk, som de tyske tropper havde uddelt, og hvori det blev meddelt, at Englands og Frankrigs magthavere havde erklæret Tyskland krig "Uten Grund og imot den tyske Regjerings

og det tyske Folks oprigtige Ønske om at leve i Fred og Venskab med den engelske og franske Folk”.

En stille protest lavede vi unge i dagene efter 9. april. Vi skaffede os 4 kobbermønter, helst helt nye med årstallet 1940: en 5-øre, en 2-øre og to 1-ører – altså 9/4 1940. Dem bandt vi sammen med en sløjfe af rød/hvid pakkesnor og bar dem på brystet som en påmindelse om denne afgørende dato. Nogle måneder senere, da vi fejrede Christian den Tiendes 70-års dag, blev mønterne afløst af det kendte kongemærke.

Efterskrift

Nyhederne i radioen var nu censureret, så dem kunne man ikke helt stole på, men på mellembølgerne lå den svenske Hörby-sender, der var lige så kraftig som den danske i Herstedvester. Det blev derfor en vane at skrue hen på den for at høre deres “Kvällsnyheter från T.T.” og for mig begyndelsen til min interesse for det svenske sprog.

Som spejder blev jeg den følgende sommer sendt på en patruljefører- træningslejr i Skåde Bakker ved Århus og mødte her en spirende modstandsbevægelse. Hjemme i Nykøbing fik jeg min egen patrulje, der tog navnet “Bjørnene” og samtidig var jeg tilsluttet Spejdernes Hjelpekorps, hvor ved vi ved luftalarmer iført hjelm, gasmaske og armbind stillede som ordonnanser i kommandocentralen på politistationen. I 1942 skaffede en gruppe gode borgere i byen mig mulighed for at tage en lærereksamen, og den hjælpsomme overlærer Rendrup sørgede for, at jeg kom på Jonstrup statsseminarium. Med eksamensbeviset i hånden henvendte jeg mig fire år senere til Nykøbings skolevæsen, men her havde man ikke brug for mig, så det blev til et par vikariater i Nakskov og Rødby, før jeg skulle ind og aftjene min værnepligt.

Dagen efter hjemsendelsen stod jeg ved katederet i Frejlev vestre skole, hvor jeg efter henvendelse til den stedlige skolekommission var blevet ansat, og dermed blev det altså ikke på Falster, jeg fik mit virke. Det passede nu også meget godt på det, jeg havde oplevet i mine fem år i hovedstaden, når man spurgte mig, hvor jeg kom fra. På mit svar: “Nykøbing Falster” fik jeg altid uundgåelig reaktion: “Nå, så du er fra Lolland”.

Arne Heyn tog lærereksamen fra Jonstrup i 1946, blev ansat som lærer ved Frejlev vestre skole i 1947, og efter 1½ år i Glumsø igen i Frejlev som første-lærer og bibliotekar i 1951. Stiftede her bekendtskab med årbøgerne fra Lolland-Falsters Historiske Samfund. Skoleinspektør ved Kettinge-Bregninge kommunes skolevæsen i 1961 og pensioneret 1988. Skrev til årbogen 1984 “Nysted kommune – historisk set” og til Frejlev-arkivet “Landsbyen uden præst og herremand” i 2009.

Fra Lolland til Wisconsin i 1847

Den første danske selskabsrejse til USA

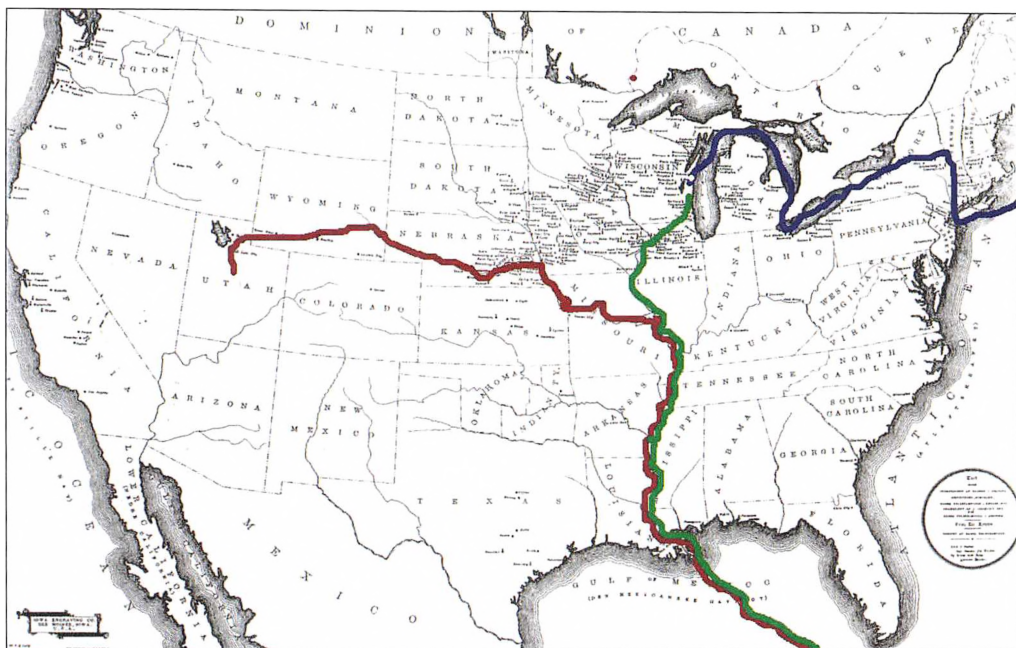
Af Henning Bender

I begyndelsen af november 1847 stod 19 danske udvandrere lidt fortabte ved bredden af Michigansøen i det amerikanske territorium Wisconsin. 11 var fra Stokkemærke og 8 fra egnen omkring Nysted på Lolland. Efter 12 ugers rejse hvoraf 9 på Atlanterhavet, var de nået til Milwaukee, hvor der mod forventning ingen var til at tage imod dem. Det ærgrede ikke mindst gruppens leder, *Elisabeth Biering* (1804-1884). Hun havde overtalt de andre til at tage med på baggrund af løfterne i sin mands breve fra Amerika, men nu stod hun her med 6 børn i en fremmed verdensdel uden at manden, *Christian Ludvig Christensen* (1804-1879), lod sig se.

C. L. Christensen var året før taget fra Stokkemærke via Hamborg og New Orleans til Wisconsin, for som han sagde, at bane vej for en ny, bedre og friere tilværelse i Amerika for undertrykte landarbejdere og husmænd i Danmark. Selv havde han haft en fremtrædende placering hjemme som Stokkemærkes første sognerådsformand, men det politiske arbejde havde taget tiden fra det daglige som kroejer og postekspeditør i byen, og han og familien var derfor havnet i gæld. 3 år tidligere havde kroman-

dens gode ven i København, *Lars Jacob Fribert* (1808-1862) "afskrevet" en stor gæld ved at rejse til Amerika, og Christian Ludvig besluttede nu tilsvarende at starte forfra i Amerika. Vel ankommen til USA skrev han hjem og fortalte, hvordan alting nu gik meget bedre i: "*det bedste Land paa Jorden*". Han havde skaffet sig hus og rigelig med jord og det var derfor på høje tid at familie, venner og bekendte kom til Amerika, hvor alt stod parat. Indvandrerne fra Lolland blev derfor skuffede, da han ikke, som aftalt, mødte op ved båden for at hente dem.

Nu var det jo ikke så let for C. L. Christensen helt præcist at vide, hvornår de kom. Med sejlskib over Atlanterhavet kunne sørejsen alt efter vindforholdene tage mellem 4 og 12 uger. Telegraf nåede først til Wisconsin i januar 1849, men i marts 1847 var der i det mindste blevet etableret et posthus på det sted, hvor den tidligere postekspeditør havde slået sig ned 40 kilometer vest for Milwaukee. Desværre havde posthuset og hermed stedet ved samme lejlighed fået et helt nyt navn: "*Hartland*". Dette nye stednavn var der ikke mange der kendte i Milwaukee, hvor langt de fleste af by-

På kortet, der viser udbredelsen af danske kirker i USA i 1899, er med grønt indtegnet kromand Christian Ludvig Christensens rejse i 1846; med blåt kronens grupperejse i 1847 og med rødt mormonkompaniets rejse i 1853.

ens 20.000 indbyggere var indvandret fra Europa i løbet af de allerseneeste år. Det var sådan set heldigt, sprogligt set, for det betød, at gruppen fra Lolland, der ikke talte engelsk, i stedet kunne spørge sig frem på tysk, svensk eller norsk. De fik at vide at det sted de søgte måtte være Delafield Township i Waukesha County. Her boede i hvert fald områdets eneste to danskere, og det blev bekræftet af svenskere, der kunne fortælle, at danskerne havde slået sig ned i "Nya Uppsala" ved "Tallsjön" (eller "Pine Lake" på engelsk). Den ene, Lars Jacob, var kommet i 1843, den anden, Christian Ludvig, kom i 1846. Da man nu vidste hvor eks-kromanden var, blev der sendt bud efter C. L. Christensen, der med en uges forsinkelse nåede frem i en lejet oksekærre. Gensynet var dog ikke idel glæde, en af

Elisabeth Bierings sønner fortalte siden, at hans mor blev forfærdet, da hun så hans far komme i det simple amerikanske køretøj med hornet forspand.

Rejsen fra Lolland til Wisconsin 1847

Bortset fra den allersidste del af rejsen der foregik med oksekærre, var turen fra Lolland til Wisconsin gået planmæssigt. Selskabet havde forladt Danmark midt i august 1847 og var via Kiel nået til Hamborg, som man sidst i august forlod om bord på den tremastede amerikanske bark "Savannah". Skibet, der havde to dæk, en længde på 58 meter og vejede 414 tons, var året før blevet bygget på det store værft i Richmond, Maine, og var så nyt, at det opfyldte de krav til faciliteter, rumfang pr. passager og proviant på amerikanske skibe som kongressen

Amerika med forrige år
med Indførselslisten.

“Til Amerika med
forrige kromand
Kristensens
kone”. Indførsel i
Stokkemarkirke-
bog, Afgang-
lister 1842-1875.

havde vedtaget i 1846. Anledningen til de skærpede lovbestemmelser var “ligkiste-skibene” (“*Coffin-ships*”) der disse år, billigt, bragte hundredtusinder fra det hungerplagede Irland til Amerika, men med tusinder af dødsfald undervejs.

De i alt 162 passagerer på “Savannah” nåede derimod alle velbeholdne New York, hvor de blev registret i Battery Park på

sydspidsen af Manhattan lørdag den 23. oktober 1847. Mandag aften fortsatte de med hjuldamperen “Isaac Newton” op ad Hudson-floden til staten New Yorks hovedstad Albany og videre med jernbane til Buffalo ved Niagara-faldet. Den sidste del af turen gik med en hjuldamper, der i løbet af 7 dage førte de rejsende over Erie-, Huron- og Michigansøen via Detroit og nord om Michigan-halvøen til Milwaukee.

Castle Garden i Battery Park på sydspidsen af Manhattan var indtil 1892 modtagelsescenter for alle immigranter der ankom til New York. Herefter flyttede modtagelsen til Ellis Island. Oprindeligt bygget i 1812 til beskyttelse af New York. Foto forfatteren.

Registreringen af udvandrere fra Stokkemarke i Castle Garden 23. oktober 1847. Bemærk eksempelvis øverst at Jørine Biering bliver til "Joviene Berger".

Castle Garden - Windows Internet Explorer
 castlegarden.org
 Filer Rediger Vis Favorter Funktioner Hjælp
 Favorter Castle Garden
 CastleGarden.org
 ABOUT US SEARCH TIMELINE
 THE BATTERY CHARTS CONTACTS HELP
 The Battery Conservancy
 SEARCH RESULTS Results 1 - of 18 Pages: - 1 of 1 -
 Donate Now

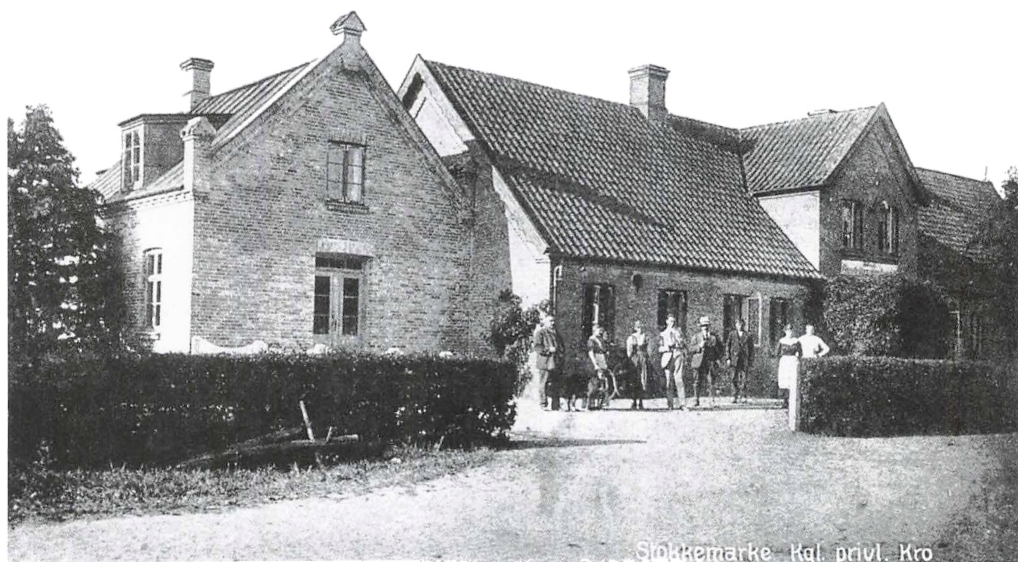
LAST NAME	FIRST NAME	AGE	SEX	ARRIVAL DATE	PLACE OF LAST RESIDENCE
	JOVINE	35	F	23 Oct 1847	U
CHRISTENSEN	CARL	16	M	23 Oct 1847	U
CHRISTENSEN	CHRISTIAN	7	M	23 Oct 1847	L
CHRISTENSEN	EUGENE	3	F	23 Oct 1847	U
	ELISE	41	F	23 Oct 1847	L
CHRISTENSEN	GEORG	5	M	23 Oct 1847	U
CHRISTENSEN	HANE	12	M	23 Oct 1847	L
	WILES	10	M	23 Oct 1847	U
	FREDERICK	22	M	23 Oct 1847	L
	CHARLELLEY	20	F	23 Oct 1847	U
	CARL	41	M	23 Oct 1847	L
	F	39	M	23 Oct 1847	U
	ANNA	21	F	23 Oct 1847	L
	BOHL	23	F	23 Oct 1847	U
	HANE	31	M	23 Oct 1847	L
	CHRISTOPH	45	M	23 Oct 1847	U
	JACOBIM	17	M	23 Oct 1847	L
	SINE	45	F	23 Oct 1847	U

Meget mere om netop denne rejserute kan læses hos den store svenske forfatter Vilhelm Moberg, der i sine udvandrerromaner lader de fiktive, men verdenskendte svenske udvandrere Karl Oscar og Kristina fra Ljuders sogn i Småland foretage samme rejse i 1851. At skildringerne er så parallelle skyldes, at Moberg bygger på samtidige svenske beskrivelser af rejsen til Wisconsin i 1840'erne. Forskellen er egentlig blot, at Christian Ludvig og Elisabeth fra Stokkemarke på Lolland var virkelige personer.

Christian Ludvig og Elisabeth fra Stokkemarke sogn

Christian Ludvig Christensen blev født på Pederstrup gods i Vesterborg sogn på Lolland den 14. februar 1804 som ældste søn af berider Hans Christensen (1775-1824) og Mette Madsdatter (1775- ca. 1850). Begge tjente adelsfamilien Reventlow, først på Brahetrolleborg på Fyn, hvor de blev gift i maj 1803, herefter på Pederstrup. Kort efter fæstede de Dalbygården i nabosognet Bir-

ket af greven og det var næppe tilfældigt, at deres børn fik fornavnene: Frederik, Christian, og Ditlevmine! Lensgreven på Pederstrup, Frederik Christian Ditlev Reventlow (1748-1827) så sit grevskab på Lolland som et stort politisk og kulturelt laboratorium til brug for arbejdet som Danmarks statsminister 1797-1813, ved gennemførelsen af de store landboreformer 1787-1788 og skoleloven af 1814. Skoleloven byggede bl.a. på erfaringerne fra lærerseminariet i Vesterborg, der startede i 1801 som et af landets første og det var sandsynligvis her Christian Ludvig mødte den senere så kendte Rasmus Sørensen (1799-1865), da denne i 1816-1819 uddannede sig til lærer og senere blev lærer på Brandstrup skole på Lolland 1821-1827. I hvert fald brevslede de to lige siden, både da Rasmus Sørensen i 1840'erne blev politisk leder for bondebevægelsen, venstrefløjen i datidens politiske spektrum og agitator for fattiges udvandring til Wisconsin. Selv blev den unge Christian Ludvig i første omgang for-

Stokkemarke Kro, som Christian Ludvig Christensen og familie udvandrede fra i 1847. Maribo Lokalhistoriske Arkiv.

pagter på Engeslund gods ved Maribo og giftede sig i 1829 med Elisabeth Biering. Men landbrug var næppe hans primære interesse, og i 1833 fæstede han i stedet Stokkemarke kro og blev desuden postekspeditør i byen. Det med postekspeditionen hang muligvis sammen med, at svigerfaderen, Hans Jørgen Biering (1775-1835) var postmester i Nysted, mens hans bror, Christian Adolph Biering (1772-1838), havde samme job i Stubbekøbing.

Elisabeth Marie Sophie Biering blev født i Moseby præstegård i Aastrup sogn på Falster i 1804, hvor hendes farfar Christian Henrik Biering (1729-1804) havde været præst siden 1761. Præsten var kendt viden om for sine latinske digte, musik, salmer – samt kritik af regeringen, særligt når det

gjaldt landbrugspolitik. Præsten og hans sønner arbejdede derfor aktivt for effektiviseringen af landbruget gennem udskiftning, grøftning og dræning samt nye afgrøder – ikke mindst udbredelsen af kartoffeldyrkning på Falster. Alt i en munter ånd som beskrevet af digteren B.S. Ingemann (1789-1862), der selv var præstesøn fra Torkilstrup på Falster, en nær ven og beslægtet med præstefamilien i Aastrup. Han fortæller om dem i sine erindringer:

I overensstemmelse med denne sin Livsbetragtning [at leve efter Naturen] lod han [Christian Henrik Biering] sine voksne Sønner [Biering havde 15 børn] gifte sig jo før jo heller og beholdt dem alle med deres stedse voksende Familier i sit Hus, til der efterhånden kunde åbne

sig nogen selvstændig levevej for dem. Hans Præstegård var således bleven et hjem som patriarkernes, og der kom årlig flere og flere Vugger, som gjorde Dansepladsen i Storstuen noget indskrænket. Hvor der var Hjerterum var der dog altid Rum, og for fremmede Gæster fandtes der altid endnu Plads. Man kunne aldrig komme i noget gladere Hus..

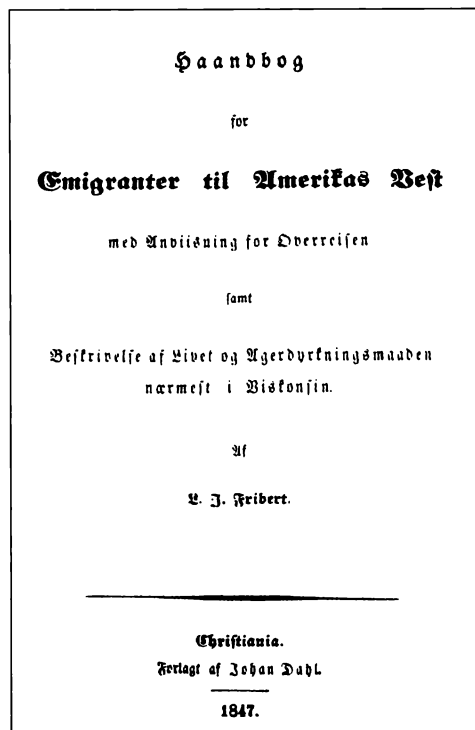
På denne glade og overfyldte præstegård boede både Elisabets far og mor. Faderen, Hans Jørgen Biering (1775-1838) var barn nr. 8 af de 15. Moderen, Jørgine Marie Jæger (1774-1842) var enke efter nr. 3, Niels Peter, der døde i Vestindien 1795. Dette familiesammenhold gjorde det også naturligt at flere fra familien, herunder Elisabeths to ugifte søstre – Nielsine Petrine (1800-1866) og Jørgine Halvordine (1808-1855) fulgte med til Amerika i 1847. Begge blev i øvrigt ved samme lejlighed gift. Nielsine nogle dage før afrejsen, Jørgine kort efter ankomsten. Store dele af rejsegruppen i 1847, måske de fleste, kan således føres tilbage til et tæt netværk af familie- og venedeforbindelser på Lolland og Falster.

Hvorfor rejste de til Amerika?

At C. L. Christensen havde gæld var måske den direkte anledning, men næppe den eneste grund til at han rejste til Amerika. Andre før ham var taget af sted enkeltvis eller nogle få sammen pga. gæld, kærestesorg eller eventyrlyst, kromanden fra Stokkemarkede derimod ønskede at oprette en dansk koloni i USA. Ideen havde han puslet med i flere år og han havde i januar 1844 som sognerådsformand svaret på en generel forespørgsel fra regeringen om almuens vilkår, hvor han i et længere indlæg beskrev *“husmands- og arbejderklassens slette vilkår her i sognet, som i resten af landet”* og som løsning foreslog: *“At regeringen vil søge at lette og sikre emigration,*

for at den alt for stærke konkurrence til næringsvejene ... kan formindskes. Størst fordel for Fædrelandet om udvandrerne kunne anlægge danske kolonier” Det *“ henstilles derfor til kongen om han i sin visdom måtte finde det passende at erhverve land i et tempereret klima hvor danske landmænd kunne nedsætte sig”*.

Både C. L. Christensen og andre oppositionelle begyndte dog hurtigt at tvivle på den enevældige regerings reformvilje. Den 8. november 1845 søgte kongen tvært i mod at stoppe agitationsarbejde på landet med det så kaldte Bondecirkulære, der forbød mødevirksomhed i landdistrikter og ud-

“Haandbog for Emigranter til Amerikas Vest med Anvisning for Overreisen samt Beskrivelse af Livet og Agerdykningsmaaden nærmest i Viskonsin”.

trykkeligt var rettet mod Rasmus Sørensen og hans meningsfæller til hvilke kroman- den fra Stokkemark hørte. Hans reaktion synes derfor at have været, at problemet med almuens stigende fattigdom simpelt- hen ikke lod sig løse i det enevældigt styre- de Danmark. Projektet måtte gennemføres i det Amerika, der havde *“Verdens bedste Love, bedste og frieste Indretninger”*.

Hertil kom som allerede nævnt, at C. L. Christensen kendte og udvekslede breve med *Lars Jacob Fribert* (1808-1862), jurist og tidligere Dagbladsredaktør i København samt forfatter til den første danske bog om udvandring til Amerika – *“Haandbog for Emigranter til Amerikas Vest med Anvisning for Overreisen samt Beskrivelse af Livet og Agerdykningsmaaden nærmest i Viskonsin”*. Bogen udkom i Norge i 1847, muligvis for at undgå den danske censur, men blev skrevet i “Nya Uppsala” i Wisconsin. Det var også herfra han skrev og fortalte kroman- den i Stokkemark, at netop nu, 1846, var jord, huse og dyr billigt til salg i den svenske koloni.

Hvad var der i forvejen på stedet?

Det store Wisconsin-territorium mellem Michigan-søen og Mississippis øvre løb rummede endnu i 1836 kun 10.000 indbyggere, men var, efter at der var blevet åbnet for matrikulering og jordkøb i 1847 vokset til mere end 300.000. Det var mere end tilstrækkeligt til at Wisconsin i 1848 kunne erklæres som den 30. stat i USA. De mange nybyggere betød imidlertid også, at jord blev en mangelvare i den sydøstlige del af staten, omkring Milwaukee. Christensen fra Stokkemark ville derfor næppe heller havde kunnet finde plads så tæt på Milwaukee, om ikke han havde fået et praj fra Fri- bert om, at den første svenske koloni i Wisconsin “Nya Uppsala” var blevet nedlagt og udbudt til salg.

“Nya Uppsala” blev grundlagt i 1841 af den svenske teolog og præst Gustaf Unonius (1810-1902) der i sin bog “Minnen från en sjuttonårig vistelse i Nordvestra Ame- rika” (1862) ikke alene beskrev kolonien, men samtidigt leverede langt det vigtigste baggrundsmateriale for Vilhelm Mobergs beskrivelse af Karl Oskar og Kristinas liv i romanen “Indvandarna”. Meningen med kolonien “Nya Uppsala”, der ikke mindst bestod af studiekammerater fra Uppsala universitet, var etableringen af et landbrugs- kollektiv og svensk kulturcentrum i den nye verden. Deltagerne, teologer, officerer og en enkelt baron havde dog ikke megen landbrugserfaring. Efter 5 års fejlslagne for- søg på at få det hele til et fungere skiltes del- tagernes veje, men Fribert, der havde sluttet sig til kredsen i 1843 som eneste dansker, blev boende og tilkaldte C. L. Christensen i Stokkemark. Problemet var så, at heller ikke Christensen var særlig landbrugsinter- esseret. Da han nu pludselig stod med 400 acres (=162 hektar) god og billig landbrugs- jord måtte han skaffe sig arbejdskraft. Og hvad var mere nærliggende end at sende bud efter familie og bekendte på Lolland!

Det gik bedre end det var gået for svensker- ne, men ikke meget. 22. juni 1848 indeholdt Lolland-Falsters Stiftstidende en længere arti- kel “*Brev til en håndværker i Stokkemark Sogn*” hvor C. L. Christensen berettede, at det var godt at slå sig ned så tæt på civilisa- tionen, men at det betød at jordpriserne og lønningerne var meget høje. De sidst ankom- ne fra Lolland – og det ville i praksis sige de, der kom fra enen omkring Nysted (se listen over deltagere neden for), havde sandt at sige ikke fået deres forventninger opfyldt og var derfor flyttet videre. En vellykket bosæt- telse krævede nøjagtigt som i Danmark, at deltagerne havde rigeligt med kapital. Man skulle derfor hjemme i Danmark vare sig for de alt for rosenrøde skildringer om forhold

Monument i Karlshamn, Sverige over de fiktive udvandrere Karl Oskar og Kristina fra Småland. Bagerst ses monumentet i bronze fra 1959, da forfatteren Vilhelm Moberg afsluttede sit store udvandrerepos. Forrest ses romanfigurerne i skuespillerne Max von Sydow og Liv Ullmanns skikkelser fra 1971, efter Jan Troells berømte filmatisering. Affotograferet i Ljuder Sognegårds Amerikarum. Foto forfatteren.

dene i Amerika i bøger og aviser. Selv troede han, at frugten af hans beslutning først ville blive høstet af hans børn.

Stedet blev derfor aldrig den danske koloni for fattige landarbejdere, han havde forestillet sig inden afrejsen, men i løbet af 1850'erne og 1860'erne opstod der spredte

danske bosættelser i en bred omkreds. Ud over jordpriserne skyldtes spredningen også, at der savnedes det samlende punkt som de danske luthersk-evangeliske kirker ofte blev for de danske bosættelser i USA. En sådan kirke blev først etableret i Hartland i 1868 og uden støtte fra C. L. Christensen, der som erklæret fritænker lod sig

Dansk loghus fra 1859 i "Little Denmark" i Sanpete county, Utah. Det første danske mormonselskab slog sig ned her i 1853 indtil byen blev brændt ned af indianere i 1854. I 1859 vendte de danske bosættere tilbage og byggede byen op på ny – nu under navnet "Spring City". I vore dage er byen fredet som historisk nationalmonument. Foto forfatteren.

begrave ikke-kirkeligt da han døde i 1879. De 33 år i Amerika fik han i stedet til at gå med uafsladelig læsning i sit efterhånden vældige bibliotek. Hartlands centrale beliggenhed betød, at mange lagde vejen forbi det altid gæstfrie og diskussionslystne hus. Men de større grupper af udvandrere der fulgte fra Danmark allerede i 1848 og 1852 havde andre rejsemål.

Anden grupperejse 21. marts 1848 fra Danmark til Danmark

Samtidigt med 1847-gruppens afrejse var Rasmus Sørensen, skolelæreren som vi hørte om oven for, i fuld gang med agitere

for "hvorfor det vilde være gavnligt, om en del danske bønder og håndværkere udvandrede" som en del af den lange titel på hans bog fra 1847 lyder. Som tidligere vikingerne skulle danskere, der ikke kunne få fod under eget bord i Danmark, søge jord i det fremmede. Tirsdag den 21. marts 1847, netop den dag hvor enevælden faldt i København og 3-årskrigen startede i Slesvig-Holsten, stod en gruppe på 50 udvandrere fra alle dele af Danmark i Hamburgs havn for at sejle til Amerika. Rigtig mange kom fra Langeland (Stoense, Snøde og Simmerbølle sogne) og nogle fra Lolland (særligt Tågerup og Torslunde sogne nord for Rødby).

Rejselederen, Rasmus Sørensen derimod, var imidlertid ikke med. Den politiske omvæltning i København havde pludselig og uventet givet ham muligheder for at få sit politiske program gennemført i Danmark! Han søgte uden held valg til den grundlovs-givende forsamling, men blev valgt til Folketinget 1849-1852 hvor han måtte se sig politisk isoleret. Tiden var ikke moden til at give landarbejdere og husmænd politisk indflydelse, og han vendte derfor tilbage til sin oprindelige plan og rejste i april 1852 fra København til Wisconsin for at slutte sig til 1848-gruppen.

Gruppen, der var rejst af sted i marts 1848, havde valgt at slå sig ned i endnu ledige og derfor billigere områder i Wisconsin 100-150 kilometer nord for det sted, hvor kromanden og hans familie boede. De nye danske bosættelser fandt sted i det område mellem Winnebago-søen og Green Bay, der siden blev blandt et af de stærkeste danske bosættelsesområder i Amerika. Det var da også her, at en koloni for første gang fik navnet: *Denmark* – grundlagt af langelændere i 1848. Under 3-årskrigen standsede den danske udvandring, men kom i gang igen efter krigens afslutning fra 1852. Samme år, 1852, startede imidlertid en helt ny og meget større udvandringsbølge fra Danmark, der skulle blive den dominerende i 1850'erne og første halvdel af 1860'erne. Mormonerne indledte deres grupperejser til det forjættede land i Utah – "Zion".

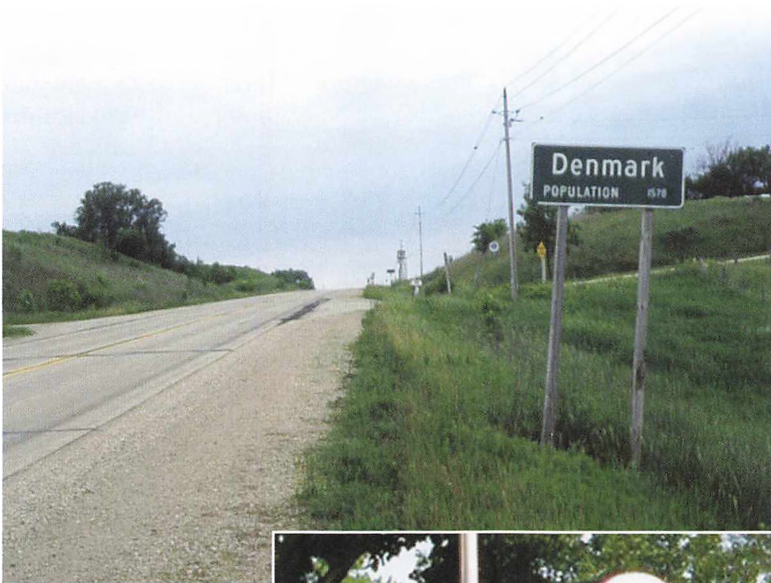
Tredje grupperejse 20. december 1852 fra Danmark til Zion

20. december 1852 gik 294 danske udvandrere om bord på dampskibet "Obotrit", der førte dem til Kiel. Udvandrere fra alle dele af Danmark var repræsenterede, særligt fra Nordjylland, Bornholm og København, men også fra Falster kom der mindst 24 (flest fra Falkerslev sogn). Man sejlede via

Hamborg til Hull i England og videre fra Liverpool om bord på "Forest Monarch" til New Orleans. Turen fortsatte med hjuldamper op ad Mississippi til Keokuk i det sydøstligste Iowa og endelig herfra den 21. Maj 1853 til fods (!) til Utah. Salt Lake City blev nået 30. september 1853, men af de oprindeligt 294 udvandrere der var startet fra København mere end 9 måneder før, var der nu kun 243 tilbage. 71 døde undervejs og de opvejedes kun lidt af, at 20 børn blev født på turen. Overlevende og nyfødte blev i hvert faldt sendt sydpå til Sanpete Valley, hvor danske indvandrere lige siden udgjorde hovedstammen i bosættelserne i Ephraim, Manti og Spring City. Rejsen er grundigt beskrevet af lederen, John E. Forsgren (1816-1890), og den har med et tab på næsten 25 % af deltagerne været forfærdelig, også efter datidens målestok. Det afholdt dog ikke andre fra at tage af sted, og i 1850'erne var 2.898 mormoner af i alt 3.749 danske indvandrere til USA. I 1860'erne udvandrede ca. 5.000 mormoner ud af i alt 18.000 danske indvandrere. Mormonudvandringen tyndede ud fra og med 1870'erne, mens flere og flere fulgte i C. L. Christensens og Rasmus Sørensens fodspor. I første omgang til Wisconsin, siden stadig længere vestpå for at få billig jord. Men om dette kan læses nærmere i min artikel – Udvandringen fra Maribo amt 1850-1914 i denne årbogs 2009-udgave side 5-43. Her skal det blot nævnes, at det C. L. Christensen og Rasmus Sørensen havde agiteret for i Danmark i 1840'erne: et fristed for den fattigste del af den danske almue i Amerika ikke lykkedes. Det gjorde det derimod i første omgang for mormonerne, men med store menneskelige omkostninger.

Konklusion

Som det vil ses, startede udvandringen fra Lolland-Falster omkring 25 år *før* den store stormflodskatastrofe 13. november 1872,

I Denmark, Wisconsin er man stadig bevidst om de danske rødder, her med et vikingelogo på byskiltet.

hvor store dele af øerne forsvandt under vand. Det er ellers den begivenhed, der af mange anses som årsagen til at der udvandrede langt flere fra Lolland-Falster end fra Danmark i gennemsnit. Det er imidlertid ikke tilfældet, for mens udvandringen i årene før stormfloden er meget kraftig, falder den til næsten ingenting i årene umiddelbart efter 1873-1879. Først i 1880'erne stiger udvandringen kraftigt og når for både Norden og Nord-Tysklands vedkommende sit absolutte højdepunkt i 1882. Det skyl-

des, at udvandringen fra og med slutningen af 1860'erne foregår i nøjagtig samme takt som fra resten af landet, helt bestemt af de internationale økonomiske konjunkturer. Man udvander til USA, når det kan betale sig i form af højere lønninger og lavere jordpriser end dem man havde hjemme i Danmark, og man bliver hjemme, når fremtidsmulighederne tegner sig lysere her.

Når udvandringen ikke desto mindre er større fra Lolland-Falster end andre steder

fra, skyldes det, at den blev sat tidligere i gang på Lolland-Falster (samt Langeland, Bornholm og Nordjylland) af enkeltpersoner. Kromanden fra Stokkemarke, skolelæreren fra Vesterborg seminarium – eller mormonmissionærene kommer ind i billedet som igangsættere. Når de første udvandrere er taget af sted fra en egn og kan skrive hjem om hvor godt det går, følger flere efter fra samme egn. Det er nemlig helt afgørende, at man møde nogle man kender, og hvis sprog man forstår, når man når frem.

Almuens vilkår derimod var næppe værre på Lolland-Falster end andre steder i landet. Tvært i mod må der have været et vist overskud der har gjort, at man havde penge til rejsen og til den første tid efter, man nåede frem. Men hertil kom ikke mindst, at den politiske og/eller religiøse bevidsthed greb stærkere fat her end mange andre steder. Først og fremmest den helt grænseoverskridende ide, i et statisk landbrugs-samfund: at man kunne forbedre sine egne og navnlig sine børns vilkår ved at udvandre til fremmede verdensdele. Man kan derfor næppe kalde Lolland, Falster, Langeland og Bornholm som udkantsområder dengang, men det blev måske en voksende trussel, at de mest initiativrige forlod landsdelene uden at blive erstattet af andre.

Henning Bender, født 1944. Mag. Art. i historie 1972, 1974-2008 Stadsarkivar i Aalborg; 1989-2008 desuden leder af Det danske Udvandrerarkiv i Aalborg. Holder en del foredrag og skriver artikler om dansk udvandring og industrihistorie. Efter pensionering bosat på Bornholm.

BILAG:

De i alt 19 deltagerne i den første grupperejse til USA august-november 1847

Kilder: Afgangslister kirkebøgerne; ankomstlister Castle Garden – www.castlegarden.org (1846: Christensen, Christian Ludvig (1804-1879), kromand og sognerådsformand, Wisconsin)

Stokkemarke, Lolland:

Biering, Elisabeth (1804-1884), krokone, Wisconsin
Christensen, Carl Edvard (1830-1890), 17, søn af ovennævnte
Christensen, Hans Jørgen (1835-1909) 12, søn
Christensen, Niels Peter, (1837- 191?), 9, søn
Christensen, Christian Henrik, 7, søn
Christensen, Georg Valdemar, 5, søn
Christensen, Eline Martha, 3, datter
Techau, Nielsine Petrine (født Biering), 47, (1800-1866) krokonens ældste søster
Techau, Joachim Heinrich, 39, gift 8. august 1847 i Maribo med Nielsine Petrine Clausen, Frederikke Juliane, 22, mejerske på Knuthenlund
Biering, Jørine Halvordine 39 (født 1808-1855) krokonens yngste søster. (blev i 1850 gift med Charles Baland (f København 1820) – blev i 1856 medstifter af en vegetar-koloni i Kansas, Allen county.

Øster Ulslev, Lolland:

Jacobsdatter, Ane Magdalene, 21, kokkepige i præstegården
Madsen, Hans Jørgen, 30, tjenestekarl
Madsdatter, Bodil, 32, tjenestepige

Herritslev, Lolland:

Christensen, Rasmus, 46, skrædder
Jensdatter, Dorthé, 45, hans kone
Rasmusdatter, Laurens Margrethe, 14, deres datter.
Rasmussen, Jens Peter, 18, skræddersvend
Nielsen Gatt, Christen, 31, gårdbestyrer

Deltagere fra Lolland og Langeland – anden grupperejse til USA marts-juli 1848

Kilde: Afgangslister kirkebøgerne.

Torslunde, Lolland

Schritzemeier, Peter Frederik, 42, Skrædder og husmand

Johansdatter, Ane katrine, 36, hustru
Schritzemeier, Hanne, 12
Schritzemeier, Marie, 10
Schritzemeier, Johannes, 6.
Schritzemeier, Grethe, 3.

Tågerup, Lolland

Rasmussen, Peter, 31. Tjente i præstegården
Hansdatter, Inger, 28. Tjente i præstegården

Stoense, Langeland

Gotfredsen, Niels Hansen, 34, tømrer – “Konge af Danmark, Wisconsin”
Hjorth, Laurentine, 34, hustru – “Dronning af Danmark, Wisconsin”
Hjorth, Frederik Rasmussen, 22, kunstdrejer
Olufsdatter, Anne Marie, 24, tyende
Jensen, Kristen, 41, arbejdsmand

24 deltagere fra (Lolland)-Falster i den tredje grupperejse til USA december 1852 - oktober 1853

Kilder: afgangslister kirkebøgerne; John E. Forsgrens kompagni (1853) www.lds.org/churchhistory/library/pioneercompany samt www.familysearch.org/eng/default.asp

Falkerslev, Falster

Andersen, Wilhelm Ove (36) 1818-1904, Smed i Falkerslev
Andersen, Henriette Laurentze Bermtzen (31) 1822-1895
Andersen, Anders Christian (9), 1844-1916
Andersen, Maren Christine (8) ca. 1845
Andersen, Peter Henrik (7) 1845-1903
Andersen, Frederik Vilhelm (2), 1851-1922
Andersen, Hannah (0) 1853-1928 (født undervejs 22. Maj)
Larsen, Hans (35) 1817-1905, stedsøn af gårdmand Hans Danielsen
Madsen, Ane Marie (33)
Thomsen, Anders (22) 1831-1919, stedsøn af gårdmand Peder Thomsen
Jørgensen, Karen Elizabeth (30), tjenestepige hos gårdmand Ole Jensen

Gundslev, Falster

Poulsen, Anders (36) 1817-1901, Daglejer og husmand
Poulsen, Bodil Katrine Larsen (32) 1820-1886

Poulsen, Anne Katrine (12) 1840-1921
Poulsen, Karen Kirstine (8) 1844-1927
Poulsen, Niels Peter (3) 1850-1918

Eskilstrup, Falster

Justesen, Lars Alexander (34) 1818-1868, gårdmand og skrædder
Justesen, Karen (37) 1816-1866
Justesen, Rasmus Larsen (11) 1842-1917
Justesen, Hans Peter (9) 1843-1929
Justesen, Ludvig (1)

Falster uden sted

Berthelsen, Peder Christian (25)
Jensen, Karen Marie (3)
Olsen, Karen (41)

Lolland uden sted

Rasmussen, Lars (14)

Antal der de følgende 4 år nåede Utah fra Lolland-Falster:

1854: 64
1855: 23
1856: 116
1857: 96

Litteratur:

Bender, Henning: Udvandringen fra Maribo Amt 1850-1914, Lolland-Falsters historiske Samfunds Årbog 2009, s. 5-43.
Eidevall, Gunnar: Vilhelm Mobergs Emigrant Epos (Stockholm 1974).
Jeppesen, Torben Grønnegaard: Danske pionerer i Wisconsin, Fynske Minder 2004, s. 67-85.
Jørgensen, Steffen Elmer: The Early Emigration from Lolland-Falster (Odense 1987).
Jørgensen, Steffen Elmer: Sjølekamp og Udvandring, 1066, 1994, 1. S. 13-21.
Mulder, William: Homeward to Zion. The Mormon Migration from Scandinavia (Minneapolis 1957).
Orr, William J.: Rasmus Sørensen and the Beginnings of Danish Settlement in Wisconsin (Madison 1982).
Pedersen, Erik Helmer: Drømmen om Amerika (København 1985).
Simonsen, Asger Th.: Husmandskår og Husmandspolitik i 1840'erne (København 1977).
Vig, P.S.: Danske i Amerika (Minneapolis 1908).

Bønned slot

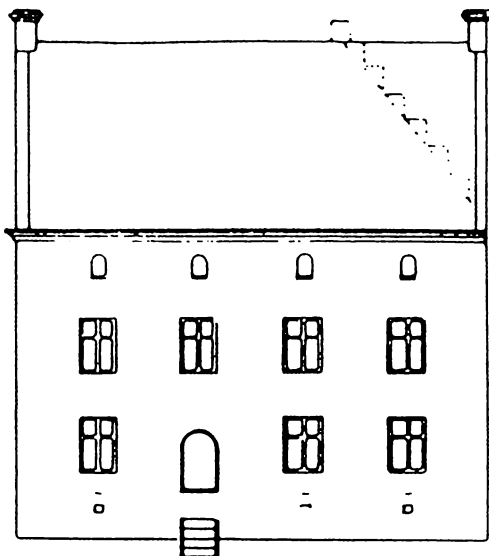
af Alan Hjorth Rasmussen

Om Bønned slots ældste forhistorie og ejere ved vi kun ganske lidt. Slotsruinen ligger i Bønned mellem Horbelev og Hesnæs. Slotet eller hovedgården nævnes første gang 1364, da det tilhørte Per Lang. Bønned slot, der igennem årene havde tæt tilknytning til kongemagten og lensmændene på Nykøbing slot og Engelsborg, omtales allerede i midten af det 14. århundrede, men havde i sin nyere form tætte konstruktionsmæssige forbilleder i Glimmingehus i Skåne, som rigsadmiral Jens Holgersen Ulfstand med Adam van Düren lod opføre i 1499.

Fra omkring 1484 til 1517 var Jens Ulfstands broder, Oluf Holgersen Ulfstand, udnævnt til lensmand på Nykøbing slot, hvor han først tjente enkedronning Dorothea og senere kong Hans. Han havde muligvis tidligere i en kort periode været lensmand på Ravnsborg. Få år efter færdiggørelsen af den massive murstensbygning i tre etager, Glimmingehus, lod Oluf Holgersen Bønned slot i Horbelev sogn syd for Stubbekøbing opføre som en miniudgave af Glimmingehus. Det skete på jord, som hans svigerfar, Johan Fikkesen, Broholm, ejede i landsbyen Bønned i Horbelev sogn. Johan Fikkesens datter, Anne Johansdatter Fikkesen, havde fået Bønned slot i medgift ved

giftermålet med den skånske væbner Oluf Holgersen Ulfstand.

Glimmingehus's bygherre, Sidsel Ulfstands fader, var en af det dansk-svenske riges mest fremtrædende mænd, rigsråd Jens Holgersen. Bønned slot var omgi-

Bønned Slot gengivet efter Vivian Etting:
"Et ben i hver lejr: Om Falsters Middelalder".
Museet Falsters Minder 1989.

vet på alle sider af voldgrave og var forsynet med en bro som eneste adgangsvej. Det var orienteret nord-syd, dobbelt så langt som bredt. Slottet rummede kældre under hele bygningen og var i tre etager. Riddersalen var placeret i 2 stokværk. Øverst var skytte loftet med skydeskår. Uden for det egentlige borganlæg lå avlsbygningerne og et meget stort haveanlæg, der en overgang blev passet af 4 mand. Kaldsretten til Horbelev kirke tilhørte før reformationen kongen, som imidlertid i 1565 overlod den til Bønned slots ejer, Sidsel Ulfstand. Slottets ejere overlod ved mageskifte i 1585 atter gården og kirken til kronen. I 1779 erhvervede Det classenske Fideicommiss kirken.

Oluf Holgersens gravmæle efter Søren Abildgaards tegning fra 1756, opbevaret på Nationalmuseet.

Bønneds bygherre, lensmand, Oluf Holgersen, der var død i 1529, blev gravsat i Horbelev kirkes kor, men først mere end 40 år efter hans død blev gravstenen færdiggjort – sandsynligvis på initiativ af Jens Holgersen Ulfstands datter, Sidsel Ulfstand, som havde overtaget Bønned og døde 1575. Gravstenen skal i 1765 være taget op fra kirkegulvet anbragt ved kirketårnets sydside. De første udhugninger til stenen skete som nævnt på foranledning af Oluf Holgersens broderdatter, Sidsel Ulfstand. Teksten lyder ifølge Marmora Danicas udgave således:

“Hr Oluf Holgersen, ridder,
kaldes Ulfstand
Til Bønned en herre ærlig
og velbyrdig var han
En kongelig høvedsmand
på Nykjøbing var han
Oprigtig og from
udi tretten og tuiffe aar.
Der mand MDXXIX
efter Christi fødsel skrev
Hellig trefoldigheds løverdag
død han blev.
Under denne sten ligger
hans legeme here,
Hos Gud almægtigste haver sjælen
glæde og ære”.

Gravstenen var gotlandsk sandsten, men efter flytningen til kirketårnets yderside, forvitrede den fuldkommen og måtte fjernes. Da to husmænd senere gravede i det tidligere gravminde, stødte de på Oluf Holgersens to alen lange slagsværd, som de solgte til knivfremstilling.

Kirken rummer også gravsten for en af slottets allersidste arvinger, Baltazar von Westomstein, der døde på Bønnedgård den 7. oktober 1600.

Blandt kirkeinventaret, som trækker tydelige spor til Bønned-slægterne hører

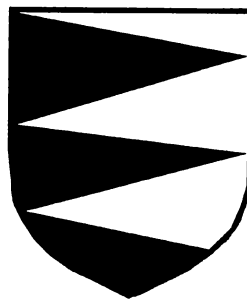
brødfadet og altersølvet, hvis kalk bærer et krusifiks og våbenskjolde for Gyldenstjerne og Ulfstand samt indskriften "Fro Sedselle Ulfstand til Boned har lat geort denne kalck anno 1570".

I 1510 indtog Lübækkerne Nakskov og afbrændte byen. Byen lå ganske åben fra søsiden. Det førte til, at man i 1510-11 opgav Ravnsborg og i stedet lod fæstningen Engelsborg i Nakskov fjord opføre. Oluf Holgersen fik da tillagt Engelsborg som sit område.

Lensmanden var mellemmand mellem centralregeringen og befolkningen og forestod styringen af det ham overdragne territorium, lenet, et landområde, som svarede til det senere, men normalt større amt. Året efter Niels Oluf Holgersens udnævnelse til lensmand over Nykøbing slot kom han i voldsom strid med biskoppen over Fyns stift, der på det tidspunkt også omfattede Lolland og Falster, Jens Andersen Beldenak (den skaldede). Stridsspørgsmålet var ejerskabet af Quintved skov (sandsynligvis Hannenovskoven ved Eskilstrup), som Beldenak henførte til sin ejendom, Sørupgård, ved Eskilstrup. Det fortælles, at Niels Oluf Holgersen lod træer fælde i skoven, som han herefter udpantede bispens bønder til at køre bort.

Skønt domfældet – under kong Hans's forsæde – ved landstinget i Tingsted i maj 1512,- ville biskop Beldenak ikke bøje sig, så striden fortsatte. Domfældelsen faldt ud til fordel for Niels Holgersen. Niels Oluf belejrede Sørupgård, så ingen uden stor fare for deres liv turde søge til eller fra gården. Niels Oluf blev beskyldt for at have opfordret til angreb, der kostede en eller et par af Beldenaks folk livet.

Striden endte foreløbigt med, at biskoppen i januar 1514 lod Niels Oluf Holgersen Ulfstand lyse i band på kirkedøren, og

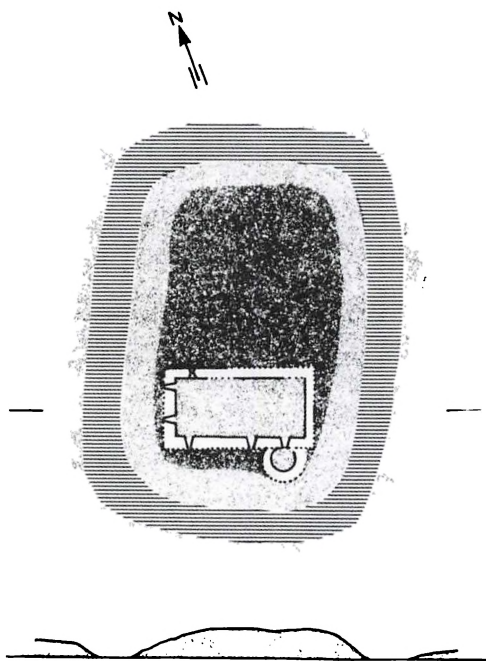
Oluf Holgersen Ulfstand

Gengivet efter Vivian Etting: "Et ben i hver lejr: Om Falsters Middelalder". Museet Falsters Minder 1989.

den eneste mulighed lensmanden herefter havde for en løsning på striden var at gå til paven og bede om kirkens absolution. Paven blev rørt over den gamle, 52-årige, lensmands anger og meddelte ham i 1514 kirkens tilgivelse, så biskoppens bandlysning kunne træde ud af kraft. Til gengæld lod Oluf Holgersen udfærdige et kalkmaleri af pave Leo den X våbenskjold, som blev ophængt i Stubbekøbing kirke.

I 1516 udsatte biskop Beldenak sig for Kristian II's vrede, hvorefter Niels Oluf Holgersen Ulfstand sikkert med let skjult glæde udførte ordren om at sætte biskoppen i fængsel på Engelsborg eller i Nakskov. Det var hård kost for biskoppen, både for legeme og sjæl, at sidde i fængsel under datidens forhold, og Beldenak blev efter løfte om afgivelse af en del jordegods til kongen, frigivet af fængslet.

Dermed kunne man tro, at den genstridige biskops misforhold til kongemagten var forbi, men sådan var det ikke. Mens Niels Oluf Holgersen Ulfstand i 1523 blev slået til ridder og fik udnævnelse til rigsråd, blev biskop Beldenak efter stridigheder med kongen på ny fængslet, denne gang i 1521

Plan over voldstedet efter tegning af Hauberg 1907 i Nationalmuseets arkiv.

på Hammershus. Da borgen blev erobret to år efter af Lübækkerne, blev Beldenak sat fri og genindtog sin gamle plads som biskop frem til 1529. Han døde i 1537.

I 1529 døde Niels Oluf Holgersen Ulfstand uden at efterlade sig børn og andre arvinger end broderdatteren Sidsel. Den 22. august 1585 udstedte kong Frederik den Anden fra Bønned en ny fundats for Nykøbing hospital samt en forordning om sejladsen på Lolland og Falster. Det var umiddelbart efter, at Frederik II havde overtaget Bønned som ejendom under kronen efter Peder Gyldenstjerne. Tre år senere overgik slottet til enkedronning Sophie på Nykøbing slot.

Allerede under enkedronning Sophie (1588-1631) var der stor foretagsomhed for at ud-

nytte omgivelserne ved Bønned i Nykøbing slots husholdning. Dronningen havde stor interesse i haveanlæg og fiskeparker. Hun havde bl.a. en digemester, Jochim von der Lippe, i sin tjeneste, som varetog dronningens interesser på området. Vi hører bl.a., at en fiskedam ved Bønned skulle færdiggøres med render og poster, som anvist af digemesteren.

Fra Frederik den Andens død til 1594 var Bønned tillagt enkedronning Sophie, Nykøbing slot. Hun var stærkt interesseret i at forbedre Bønned hovedgårds avl. Hun fik lagt et par bøndergårde yderlige ind under Bønned. Hun anlagde en fiskedam og beordrede gravet en grøft til Hesnæs, "på det at vandet ... kan have flod". Fra mikelsdag 1590 bortforpagtede hun Bønned for en afgift af 300 rigsdaler til hollænderen Claus Johansen Hollænder. I 1591 fik han for samme afgift besætningen forøget med en tyr og 10 køer. I 1594 fratog formynderregeringen imidlertid dronningen Bønned. Samtidig blev Torkilstrup og Bønned lagt sammen til et selvstændigt len under kronen.

Den nye konstellation varede dog kun kort. Allerede i efteråret 1596, da Christian IV var blevet myndig blev det besluttet, at dronningen igen fra det følgende år måtte have Bønned til livgeding, og da begyndte igen strålende tider for den gamle hovedgård. Bl.a. meddelte hun i et brev, at hun nu anskaffede sig et større antal gode malkekøer. Den nu myndige kong Christian den Fjerde tog tit ophold på Nykøbing slot og Bønned, der nu især blev brugt som jagtslot.

Et kongebrev omtaler i 1599, at Peder Grubbe havde haft Bønned frem til den 1. maj 1597, da han overlod den til Claus Hollænder. Fortsat frem til 1606 var gården i forpagtning under Michel von Wenssensten.

Bønned og Nykøbing slot delte håndværkere og havefolk under de efterfølgende enkedronninger og den udvalgte prins (1607-47, Christian den Fjerdes søn). Om haven i Bønned, der var den vigtigste uden for Nykøbing findes der en udførlig beskrivelse. Her skulle holdes en god mestersvend, som skulle have værelse og ophold hos den stedlige foged. I haven skulle kun sættes smukke gange af de bedste frugttræer, og der skulle oprettes en planteskole, som kunne forsyne de andre haver med frugt. Der skulle sås en væsentlig del køkken-spiser, især indtil de andre haver, som var under plantning kunne supplere køkkenfor-syningen. Køkkenspiserne skulle bruges i køkkenet på slottet, men noget skulle være i forråd i tilfælde af, at prinsen kom derhen. Gartneren måtte så det antal meloner, agurker og artiskokker, som han lystede. En gang om ugen skulle husfogeden skaffe gartneren vogn til Bønned eller til de andre haver.

Fiskeparker og jagt

Urtegårdsmænd Hillarius måtte ofte til Bønned med folk og redskaber og blev i 1642, af den udvalgte prins, bevilget 50 td. havre og 12 læs hø, 4 læs strøelse og 6 stk. "havreklipper" årligt til et par hestes underhold.

Anlæggelse af fiskeparker var et andet interesseområde, som den udvalgte prins dyrkede flittigt. Fra slutningen af 1640'erne fandtes mindst 7 fiskeparker på Falster, heraf to ved Bønned, hvoraf den ene dog på optegnelsestidspunktet var gennembrudt, så karperne gik mod stranden.

Ikke mindst for den udvalgte prins Christian (1607-47, Christian den Fjerdes ældste søn), var jagt, herunder svanejagt ved Hesnæs, en tillokkende syssel, hvilket bl.a. førte til, at det forfaldne Bønned slot, blev ombygget og restaureret til jagtslot. Prin-

sen skrev i 1635 til Rentekammeret, at han skulle bruge tømmer "til vor rekreation og som et sted, hvor man kan tage ind, når man er på jagt". I 1638 fik husfogeden ordre til at lade voldgraven ved slottet i Bønned opgrave og renovere og til dette arbejde at anskaffe tyve dygtige bønderkarle. Af lensregnskabet 1642-43 fremgår det endvidere, at en snedkersvend har været ansat i 9 dage til at lave lister til at slå klæde op med i prinsens gemak. Ifølge inventarfortegnelsen over Bønned slot fandtes der ved prinsens død 10 små og store fyrreskiver samt 24 blå fjællestole med krone, 1 fyrskovl og 1 "fyrfork."

I 1630-40'erne herskede der en del brøstfældighed på alle kronens ejendomme på Falster, herunder bl.a. Bønned, hvor det anføres, "at den bro, som går over graven, som er meget brøstfældig, vil endelig gøres af ny".

Svenskerplyndringer

I 1658 er Horbelev-præsten Hans Sadolins dagbog fyldt med omtale af svenskernes plyndringer på Lolland og Falster. Han fortæller, at svenskerne den 5. februar gik med sin hær tørskoet over Beltet (Mare Balticum) og kom til Lolland:

"Vore danske officerers gjorde ingen modstand. Ve dem! Nakskov overgav sig uden modstand. 8. og 9. februar blev næsten alle præster på Falster udplyndrede. Den svenske hoflejr lå i 4 dage i Nørre herred, kongen selv i Vålse Præstegård. Der har ikke været så stor og streng en vinter siden 1546. 12. februar. Livregimentet rejste over til Sjælland. Hr Niells Munch, som var udplyndret og var på Skørtinge og H. Jørgen i Falkerslev med kone og børn og folk søgte Nykøbing. Vi andre søgte Hesnæs og de store Skove."

Skovene kunne bruges til dækning af både personlige og kirkelige værdier.

Ruinen af Bønned Slot 2010. Museum Lolland-Falster.

Den 22. november 1659 skete den store udplyndring af Nordfalster. Pastor Hans Sadolin, Horbelev, skrev i sin dagbog, at den 22. november: “blev vi ganske udplyndrede, vinduerne og alle døre og skabe med bindøkser sønderhugget, mit højre skulderblad sønderslaget, mine præsteklæder, sabelshuer og alt det vi havde, borttaget. Væ ipsis! Jeg lå udi 8 uger; det var de 4 udplyndringer, over 3000 dalers formue”.

Efter svenskernes hærgen 1658-60 beretter lokalhistorikeren Holger Hjelholt, at Bønned var særdeles hårdt ramt. Svenskerne havde fjernet alt træværk og jern fra Bønnedgård. Ifølge regnskabet 1663-64 var der ofret 374 rigsdaler på reparation af en bro over graven og en port midt på broen.

Den 29. september 1693 skrev pastor Hans Sadolin, Horbelev i sin dagbog: “Ved

samme tid blev Herregården Bønnedsgård, der var ødelagt af svenskerne, igen istandsat efter kgl. befaling”

Vildtbanen i de falsterske skove havde i årtier været kongens stolthed og ikke mindst opretholdelsen og placeringen af jagtslottet i Bønned var et udtryk for den udvalgte prins's jagtinteresser i skovene ved Hesnæs og den øvrige Østersøkyst. Dronning Sophie Amalie havde en særlig interesse i at sørge for forsyninger af træer og buksbom fra haverne ved Nykøbing, Bønned og Skørtinge. I 1666 begav Horbelev præsten, Hans Sadolin, sig til det nærliggende Bønned, hvor kongen opholdt sig for om muligt at få sin søn som medtjener i præsteembedet. Hans Sadolin udtrykte stor beundring for kongen, da han skrev i sin dagbog: “Den højeste Gud velsigne kongen for hans gode

svar. Fire gange gik han ud til os og talte med os. O, bedste gunstige konge.” Blandt andet den 23. september 1640 holdt Hans Sadolin gudstjeneste for kongen, da han opholdt sig på Bønned.

Arent Kölling fik i 1671 bestalling som hofgartner og havde opsynet med alle dronningens haver under sig. I haven ved Bønned skulle han lave sirlige gange af de bedste sorter frugttræer, ligesom han årligt skulle lade plante unge lindetræer til dronningens brug.

I 1681 tiltrådte der en ny hofgartner, Andreas Jensen, som alene fik ansvaret for Nykøbing Slotshave, men som var berettiget til at rekvirere træer og andet fra de øvrige haver.

Tidlige års udbedringer havde langt fra været tilstrækkelige. På forgården var de gamle huse, den lange stald, køkkenskrive-rens og andre huse: “dels ganske forrådnede og udygtige, dels meget brøstfældige”. Særlig med husfogedens hus stod det galt til: “Så snart det stormer lidt, er ingen sikker deri på livet. Karnappen på sydvesthjørnet af slottet, hvor fundamentet var faldet fra, stod på støtter og var kun lidt præsentabelt.

Rigets generelle tilstand

Om den generelle tilstand blandt bønderne skrev Horbelev-sognepræsten Hans Sadolin i 1674 i sin dagbog: “Mange bønder må forlade deres gårde, fordi de ikke kan afstedkomme kvartal og anden magasin og rytterskat til soldat, har intet at æde eller at så, bliver derfor sat i tårnet i denne kolde vinter. Gud hjælpe alle bedrøvede og hjælpeløse.”

Om Bønned hedder det specifikt i 1690'erne, at overetagen er brudt sammen og er faldet ned. Det har slået lofterne og hvælvingen i stykker. Der var kun efterladt to gamle stole af ask, som var ubrugelige. Dermed – omkring 1700 – var det gamle jagtslots dage

talte og forfaldt yderligere, for til sidst at bryde helt sammen. I 1702 foreslog kongens bygmester, Johan Conrad Ernst, at slottet blev nedbrudt og de resterende materialer brugt på Nykøbing slot. Af hovedgårdsjorden opstod der to bøndergårde. I 1706 overlodes et skur i Bønnedgårds have til en mand, der skulle føre tilsyn med vedhaven og som tillige må benytte haven som græsgang. Det var Bønned slots undergang.

Sognepræst Elers Koch meddelte den 1. november 1808, at der på en bondegård i Bønned, i hvis have fandtes: “ruiner af et gammelt slot”, hvor der stod en “ældgammel egeseng”, i billedhuggerarbejde med indhugne menneskefigurer. Hovedgærdet var en tavle med Maria og barnet og to andre figurer. Sengen regnedes for inventar fra Bønned slot. Pastor Elers beskrev endvidere ruinresterne, der var bevokset med linde-, aske-, hassel- og æbletræer.

Præsten havde endvidere bemærket, at slottets have må have været usædvanlig, da to af de nærliggende bøndergårds have var: “beplantede med usædvanlig mange frugttræer”. Ved de to nærliggende gårde, som endnu kaldes de to store gårde, fandtes endnu spor af opkastede forhøjninger og udgravede fordybninger, der efter bøndernes udsagn var rester af slottets fiskedamme, hvortil man i sin tid havde indhandlet og sejlet karper og krebs, som fiskemesteren havde indkøbt i Rostock. Vandet til fiskedammene og borgpladsens grave kom formentlig fra vandløbet mellem Bønned og Bregninge bys jorder.

Kaldsretten til Horbelev kirke tilhørte som nævnt før reformationen kongen, som imidlertid i 1565 overlod den til Bønned slots ejer, Sidsel Ulfstand. Slottets ejere overlod ved mageskifte i 1585 atter gården til kronen.

Bønned Slot 2010. Museum Lolland-Falster.

Man kan forestille sig, uden at vi dog kan tilføje det historisk korrekthed, at det nære tilknytningsforhold til lensmandsslægterne i Nykøbing/Bønned (2½ km fra Horbelev og part af kirkesognet), har givet anledning til anbringelse af hovederne på Horbelev kirketårn, hvilket kan være sket, da tårnet blev bygget til kirken i 14-1500-årene, for at hædre og markere lensmændene Jens og Niels Oluf Holgersen Ulfstand, Bønned, og Sidsel Ulfstand, Bønned. Sidstnævnte havde som nævnt kaldsretten til Horbelev kirkes i 1500-årene, og man kan forestille sig, at det var under hende, at kirken blev forsynet med tårn.

Sidsel Ulfstands forældre var rigsråd Jens Holgersen Ulfstand, som havde store jordbesiddelser i Ljungby, Skåne, Tim, Nørrejyl-

land, og Bønned, Falster. Det er påfaldende, at der netop i Ljungby, Sidsels hjemegn, findes en folkeviseoptegnelse, gengivet i værket Danmarks gamle folkeviser, som handlingsmæssigt er næsten identisk med en folkevise, som er nedskrevet i 1808 af sognepræst Elers Koch, Horbelev, og som muligvis gennem slægts- eller tyendeforbindelser kan bringe de to versioner fra henholdsvis Ljungby og Horbelev i nærheden af hinanden. Folkevise kunne da i givet fald være bragt til Bønned via Jens Holgersen familien. Sagnet fra Bønned (omtalt 1666 og 1808), er identisk med sagnet fra Munke-Lyngby sogn, Skåne, (omtalt første gang i 1598).

Til de hoveder, der sidder udhuggede i Horbelev Kirkes tårn, knyttede man i 1808 følgende begivenhed:

Hr Troels, der boede på Møn, havde tre døtre som en pinsemorgen havde besluttet sig for at overvære froprædiken i Horbelev kirke på Falster. Hr. Troels havde også haft en søn, som imidlertid var blevet ranet af røvere som spæd.

Døtrene roede over Grønsund og spadserede mod Horbelev, men undervejs i Tåstrup Lund, der blev fældet ca. 1800, blev de overfaldet af røvere, som havde deres hule i skoven. Forbitrede over pigernes modstand besluttede røverne at dræbe dem. Efter at have dræbt pigerne, roede røverne til Møn og kom ved et tilfælde ind på pigernes gård.

Da moderen så deres ejendele, blev hun mistænkelig og varskoede hr. Troels. Han lod røverne pågribe, forhøre og dømme til halshugning og hjul og stejle. Det kom for dagen, at den ene røver var hr. Troels søn. Dommen eksekveredes på de to af røverne, mens den tredje, hr. Troels søn, undslap og gemte sig i datidens store skove.

Og det hedder tillige i 1808: til denne gerning skal alt hine hoveder være indhuggede i tårnet på Horbelev kirke.

Ruinen i Bønned er som andre 500-årige borgruiner, nedslidt og ødelagt. Allerede omkring 1800 bestod slottet af en jord- og ruinhob. Det hed dog i 1807: "Stykker af mure ses på flere steder – hele slottets grund er ellers om en stor stendynge med jord bedækket, hvor dog stenene overalt rager frem. På slottets nordre side ses endnu tydelig rudera (ruiner) af en muret bro, som har været over gravene".

Bønned slotsruin bærer fortsat præg af at have været i funktion i perioder, hvor svenskerne hærgede med deres plyndringer. Samtidig var der tale om et jagtslot tæt op ad den kongelige vildtbane, skovene mod Østersøen, hvilket gav slottet en vis beskyttelse. Ruinen ligger tæt på to bøndergårde,

sandsynligvis de gamle ladegårde, og Bønned Slot er godt beskyttet, markeret og vedligeholdt af myndighederne. Der er i dag fuld adgang til borgruinen.

Som lærervikar på Birket Centralskole på Nordvestlolland samlede forfatteren folkeminder i Nørre Herred, som blev udgivet af Nakskov bibliotek i 2 udgaver. Forfatteren har desuden skrevet om maj- og midsommerskikke på Lolland og Falster, udgivet af Dansk Folkemindesamling. Hans øvrige virksomhed er faldet inden for museumsverdenen.

Kilder:

Holger Hjelholt: Falsters Historie 1-2, 1935, registre.

Danmarks gamle folkeviser VI, Kbh. 1895-98, genoptrykt 1967, nr. 338E.

Hr. Troels sagnet. Elers Koch: Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807.

Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807. Bornholm, Lolland-Falster og Fyn. Wormianum. Højbjerg 1997.

Min morfar var fattiggårdsbestyrer i Maribo

Af Terkel Jakobsen

I året for den tabte krig mod Preussen og Østrig i 1864 blev min morfar, Søren Jensen, født i Kragelund sogn ved Engesvang nær Viborg. Vi kender navnene på hans forældre Mads og Jacobine, men der vides ellers intet om hans slægt ud over, at den hørte hjemme på de kanter. I slutningen af 1880'erne kom han til Maribo som medlem af gendarmerikorpset.

De blå Gendarmen og Provisorietiden 1885-1894

Gendarmerikorpset var et selvstændigt korps, som blev oprettet i 1885 af konseilpræsident¹ Jacob Scavenius Estrup. Det var et slags statspoliti som bl.a. skulle sørge for skatteopkrævningen for Estrup-regeringens provisoriske² love. Gendarmene havde de samme beføjelser som politiet og kunne arrestere folk. De var beredne og arbejdede normalt i grupper på mindst to.

De var klædt i lyseblå uniformer og var udstyret med en karabin og en ryttersabel. Fra statens side var det meningen, at de skulle indgyde frygt og respekt for myndighederne.

I 1872 havde Venstre fået flertal i Folketinget, og partiet forlangte at overtage re-

geringsmagten. Højre-regeringen afviste dette krav. Kongen, Christian d. 9., valgte sine ministre fra Højrepartiet, især blandt Landstingets godsejere. De ønskede ikke at bortgive magten, og kongen holdt på sin ret til at vælge sit ministerium. I begyndelsen troede Venstre, at konseilpræsident Estrup kunne forhandles eller tvinges bort. I foråret 1877 nedstemte Venstreflertallet i Folketinget regeringens finanslovsforslag, og Estrups reaktion var at sende både Folketinget og Landstinget hjem. Tilsammen udgjorde de *Rigsdagen*. Derpå udsendte regeringen en finanslov på egen hånd uden vedtagelse i Rigsdagen. Normalt var en lov kun gyldig, når den var vedtaget af begge ting i Rigsdagen og underskrevet af kongen og en ansvarlig minister, men Grundloven havde en nødparagraf, der tillod regeringen at udstede love på egen hånd i "*særdeles påtrængende tilfælde*". En sådan lov kunne kun være foreløbig – "*provisorisk*" – og kunne kun udstedes, når Rigsdagen ikke var samlet. Men det klarede Estrup altså på sin egen måde ved at sende Rigsdagen hjem.

Der opstod stor modstand rundt om i landet, og det var i lyset af denne modstand og et attentat mod Estrup, at regeringen i 1885

oprettede det nye politikorps med de skat-teopkrævende blå gendarmere.

De upopulære gendarmere

At betale skat har aldrig været populært, og at den oven i købet blev opkrævet ved tvang af et nyt politikorps gjorde sit til, at utilfredsheden murrede rundt omkring. Det kom dog kun til et enkelt egentligt sammenstød ved et politisk møde i Brønder-slev. Men snakken gik, nogle steder ville butiksindehaveren ikke ekspedere en gendarm. Det fortælles også, at en ung pige ikke sagde ja, når hun bedt op til dans af en uniformeret gendarm.

Folk så gendarmere over alt, men i virkeligheden var der aldrig mere end 500 mand i korpset. Modstanden ebbede hurtigt ud ved synet af rytteren i den flotte uniform. Man manglede aldrig unge mænd til det nye korps. Normalt skulle de gøre tjeneste langt fra deres hjemegn, og det var måske grunden til, at Søren Jensen fra Engesvang i Jylland kom helt til Maribo. Her mødte han Juliane, som ikke sagde nej, da han bød hende op.

Jensine Juliane Nielsen

Jensine Juliane Nielsen var kun to år yngre end den flotte gendarm og ville gerne giftes med ham i 1890. Sandsynligvis fordi Søren på det tidspunkt havde kendt hende længe nok til at hun var blevet gravid, så tanken om giftermål var helt naturlig. Juliane, som hun kaldte sig, var en ægte lollik, født i Norre, Sæddinge sogn. Hendes forældre, Ole Nielsen Helvig og Ane Kirstine Jacobsdatter, havde boet det meste af deres liv i Sæddinge på Sydlolland.

Hvordan har Søren så truffet Juliane? Hun var en tid "i huset" hos købmand Sidenius i Nykøbing F, så måske skete det der. Hun afbrød i hvert fald en tidligere forlovelse, da Søren dukkede op.

Familietraditionen fortæller, at der måtte søges om tilladelse flere gange til gif-

termålet, for en gendarm måtte ikke gifte sig uden tilladelse, da det kunne påvirke hans embedsførelse. Dispensationen kom til sidst, og i 1890 stod brylluppet mellem Juliane og Søren i Maribo Domkirke. Det nygifte par flyttede ind i en lille lejlighed i Maribo, men lykken var ikke med dem i første omgang, for deres førstefødte datter døde udøbt allerede i 1891. Det var vugge-døden, som man sagde.

Estrups Højreregering sang efterhånden på sit sidste vers, og i 1894 blev gendarmekorpset ophævet. Søren havde taget konsekvensen af de nye tider og lagt den blå gendarmuniform et par år forinden. Han var vant til at arbejde for det offentlige, så han søgte og fik i 1892 stillingen som fattiggårdsbestyrer for den ret nye fattiggård på Søndergade 35 i Maribo.

Juliane og Søren fik en søn i 1893, og i maj 1894 kom den første datter til verden.

Søren og Jensines bryllupsbillede 1890.

Fattiggården i Søndergade 35. Maribo Lokalhistoriske Arkiv.

Flere børn kom siden til. Resten af sit liv brugte Søren med stolthed titlen som “fattiggårdsbestyrer”, men det var ikke mindst hans hustru, der måtte tage det daglige slid med fattiglemmerne i deres hjem på fattiggården.

Fattigfolk i Maribo

Det var en god gammel tradition i Maribo at tage sig af de svageste. Allerede klosteret oprettede et såkaldt “Beginnehus”, hvor man tog sig af de allersvageste og fattigste. Nonnerne var ikke direkte involveret i driften af Beginnehuset, men overlod det daglige arbejde til nogle lægsøstre og lægbrødre. Da klosteret efter reformationen

ophørte, måtte private træde til. Det skete f. eks. ved hjælp af legater, som kunne være pengegaver skænket til det bestemte formål. Men bygningen var altid i dårlig stand, for kommunens fattigvæsen sparede meget på reparationerne.

Beboerne klagede naturligvis, men opnåede aldrig ret meget. Selve bygningen lå i udkanten af klosterets grund på det nuværende Gåsetorv. På grunden blev der i 1886 oprettet en ny social institution, nemlig Asylet, der forvandt i 1970'erne. De arkæologiske udgravninger af Beginnehuset har afsløret en meget skrøbelig bygning, som trods alt bestod i mange år. Der blev ikke ofret alverden på de fattige.

I nærheden af Beginnehuset oprettede man i 1846 et egentligt sygehus. Det var ikke særlig stort, kun med plads til 10 syge fordelt på 5 sygeværelser, men også med bolig for en slags bestyrer kaldet en økonom.

Et ophold på sygehuset var især for mennesker, der havde svært ved at være hjemme i deres egen bolig på grund af deres sygdomme. Den nyansatte økonom, som var en lokal bager ved navn Petersen, skulle sørge for pa-

tienternes forplejning og opvartning, det vil sige at holde dem renlige og sørge for kost.

Han var dermed både sygeplejerske, sygehjælper, rengøringsassistent og køkkenarbejder i samme person. De praktiserende læger i byen skulle tage sig af den egentlige sygdomspleje, men den har nok været af meget begrænset karakter. Huset ligger der endnu: Brødregade 18, men er ombygget flere gange.

Der boede løjerlige mennesker i den gamle fattiggård, som var forløberen for

Beboere på Fattiggården, Søndergade 35 ved folketællingen i 1901

I forhuset

Søren Jensen, fattiggårdsbestyrer, f. 1864

Jensine Juliane Jensen, husmoder, f. 1866

Otto Marius Einer Jensen, barn, f. 1893

Juta Josefine Edit Jensen, barn, f. 1894

Karla Jørgine Antonia Jensen, barn, f. 1896

Mads Erik Christian Jensen, barn, f. 1897

Marta Anechristine Rasmussen, slægtning, f. 1884

Nielsine Petraline Jensen, tjenestepige, f. 1883

Hamand Lauritz Hahn, fhv. drænmeister, fattighjælp, f.1829 i Heiligenhafen

Lauritz Mikkelsen, fhv. murer, fattighjælp, f. 1854

Svend Peter Svendsen, fhv. sadelmager, fattighjælp, f.1866

Christian Peter Knudsen, fhv. snedker, fattighjælp, f. 1848

Peter Andersen, fhv. købmand, fattighjælp, f. 1855

Rasmus Eriksen Skotte, fhv. arbejdsmand, fattighjælp, f.1833

Rasmus Petersen, fhv. tømrer, fattighjælp, f. 1834. (søn er rejst til Amerika)

Jens Peter Rasmussen, fhv. smed, fattighjælp, f. 1876

I loftslejlighed

Christian Mortensen, pensionær, f. 1842. Lever af sin formue

Jens Petersen, vægter, f. 1853

Charlotte Wilhelmine Thomsen(?), f. 1826. Lever af sin formue

I forhuset

Carl Christian Wahlers, husfader, arbejdsmand, fhv. møller, f. 1850

Mari Amalie Wahlers, husmoder, f. 1849

Emilie Margrethe Wahlers, barn, f.1886

Carl Frederik Wahlers, barn, f. 1889

Christian Ludvig Wahlers, barn, f. 1891

den nye bygning i Søndergade. Forfatteren Georg Wiingaard³ har et par udsagn om nogle af de mærkeligste:

Gitte Galten, gik rundt med et lagen over sig på kirkegården og agerede genfærd. Peter Vorherre påstod, at når det var regnvejrr var himlen overtrukket med kalveskind og de lave skyer var kalverumperne, der hang ned. Kristian Dyhr havde været diligencekusk, men ved en løbskkørsel var han blevet kastet af vognen, havde stødt hovedet, og var blevet lidt pjokket derefter. Han gik altid rundt i sin gamle røde kuskefrakke med en lille firhjulet trækvogn, hvor han samlede døde rotter sammen. De blev afleveret på gasværket. For hver rotte leverede han hus-ejerne et lille mærke, som man så kunne få indløst med en ti-øre hos kommunen.

Dagligdag på fattiggården i Maribo

Det var naturligvis både et udtryk for omsorg for de svageste og et lovkrav, at kommunen oprettede en fattiggård. Det var allerede sket i sognene omkring Maribo, f.eks. i Nørreballe i 1865, i Stokkemarke i 1870 og i Hunseby i 1876. Købstaden Maribo måtte også i gang, og i 1877 var den nye fattiggård i Søndergade færdig til indflytning af byens fattiglemmer.

Med Søren Jensens udnævnelse til fattiggårdsbestyrer i 1892 fulgte ingen løn, men kommunen gav en bonus for hvert fattiglem på 1 kr. pr. dag. Det steg dog senere til 1,15 kr. Beløbet skulle række til kost og logi for fattiglemmerne. Med titlen fulgte også fribolig i fattiggården, og et eventuelt overskud på driften gik vel til bestyreren.

Selve fattighjælpen fik man efter et skøn af kommunen. Ulempen ved fattighjælp var, at man mistede visse rettigheder. Man blev groft sagt umyndiggjort. De rettigheder, man mistede, var bl.a. tab af valgret og valgbarhed til offentlige forsamlinger som byråd og sogneråd, indtil fattighjælpen

var tilbagebetalt eller eftergivet. Så længe man modtog fattighjælp, kunne man ikke indgå ægteskab, hvis kommunen vurderede, at man ikke kunne forsørge en familie. Den 9. april 1891 introduceredes en ny fattiglov. I den forbindelse kom der også en lov om alderdomsunderstøttelse, som på visse betingelser gav mulighed for en slags "folkepension" som man kunne få, efter at man var fyldt 60 år. Normalt var der forskellige betingelser knyttet til at modtage offentlig hjælp, men netop alderdomsunderstøttelsen blev givet uden fattighjælpsvirkninger. Uddeling af alderdomsunderstøttelse var et kommunalt anliggende⁴.

Hvem var de fattige?

Hvem var de mennesker, der kom på fattighjælp? Selv sagt har man ikke mange tilkendegivelser fra dem selv. I Søren Jensens familie mindes man nogle af de mere kuriøse personligheder fra fattiggården: en stor jysk slagter med tilnavnet Pussy. Han fik lidt kontanter ved at sælge snørebånd. Efter sigende havde han haft en stor slagterforretning i Randers, men svigtet af konen endte han på landevejen.

Peder Klat og Kamilla og drog rundt med slibebeør og hund, altså et rigtig skærslipperpar. De måtte ofte sove i en kalvebås ude på landet, når de falbød deres tjenester på gårdene. Hun gik altid i en meget lang frakke og med store gummistøvler, ofte to forskellige slags.

En lille italiener med navnet Guiseppe kom også jævnligt på fattiggården. Han passede omhyggeligt på et eller andet i en lille avispakke. Han blev syg og dødeovre på det nye sygehus lige over for Søndergade. Juliane havde tit sagt: Gad vide, hvad der er i den pakke? Den lå tilbage på fattiggården, da han var væk. Juliane åbnede den, men den indeholdt kun nogle småmønter.

Langt de fleste fattiglemmer efterlod sig ingen spor. Når vinterkulden meldte sig,

kom der altid år efter år nogle subsistensløse mænd, som blev på fattiggården til om foråret. De kunne hjælpe i hus og have. Bestyrelserparrets børn var godt klar over, at disse mænd ikke var så begavede, men de var altid fredelige.

Det var afgjort en stor skam at komme på fattighjælp. Selv i fattighjælpens sidste år må det have været nedværdigende at komme i den situation. Nogle få vidnesbyrd findes endnu. Et læserbrev eller snarere en appel i "Menneskehedens og Barmhertighedens navn" fra 24. august 1932 i den lokale avis i Maribo fortæller om, hvordan det føles, når tuberkulosen tvinger en familie til at bo under usle forhold på fattiggården i Maribo. Læserbrevet er skrevet af kontorassistent E. Holmquist, som beskriver sin families situation således:

Den 6. maj d. a. blev jeg med min familie, hustru og tre små børn, hjemsendt fra Rødby her til Maribo, og indsat med familien i et rum på fattiggården, hvori der kun er et staldvindue til lys og luft. Her i dette værelse spiser, sover og opholder vi fem mennesker os døgnet rundt. Foruden dette er vi fra alle sider omgivet af et grænseløst svineri fra de øvrige beboeres side, et svineri, som der ikke ses mage til i svinestalde på landet. For at forstå, hvorfor vi er hensat her, skal jeg oplyse, at jeg i lang tid har været syg, angrebet af tuberkulose, foruden bronchitis, og venter nu at blive indlagt på sanatorium. Jeg har kæmpet en håbløs kamp for at holde mig fri af fattigvæsnet, jeg har gang på gang forsøgt på at arbejde, men er hver gang slået ud på grund af sygdommen. Til trods for min villighed til, trods håbløs sygdom at arbejde, fratog sygekassen i Rødby mig mine dagpenge, og tvang mig på den måde ind på fattigvæsnet d. 2. januar 1931.

Søren Jensen i sin uniform som natvægter.

I året 1932 havde Søren Jensen været død i 3 år, men mon ikke følelsen af skam og udstødthed blandt fattiglemmerne også har været der i hans bestyrelstid?

Det var i hverdagen på fattiggården, at Juliane trådte i karakter, for Søren var næsten aldrig hjemme. Han havde travlt med et utal af ekstrajob for at skaffe nogle kontanter til den daglige husholdning. Derfor var det Juliane, der reelt stod for den daglige drift af fattiggården.

Beboere på Fattiggården, Søndergade 35 ved folketællingen i 1916

Søren Jensen, 46 år, gift, fattighusbestyrelse
Juliane Jensine Jensen, 44 år, gift, husmoder
Karla Jørgine Jensen, 20 år, ugift
Holger Sigvardt Jensen, 9 år, ugift
Else Margrethe Jensen, 10 år ugift

Jens Jørgen Jensen, ugift, 66 år, alderdomsunderstøttelse

Elise Sandau, 22 år, ugift, fattighjælp

Alfred Nielsen, 28 år, ugift, fattighjælp

Thyra Marie Petersen, 36 år, enke, fattighjælp
Aage Holger Petersen, 16 år, fattighjælp
Mary Rigmor Petersen, 12 år, fattighjælp
Jørgen Thorkild Petersen, 10 år, fattighjælp
Henry Mogens Petersen, 9 år, fattighjælp
Sven Harry Petersen, 7 år, fattighjælp
Karlo Henning Petersen, 2 år

Marie Nielsen, 72 år, alderdomsunderstøttelse

Karl Christian Vahlers, 66 år, gift, husfader, alderdomsunderstøttelse
Marie Amalie Vahlers, 67 år, husmoder, alderdomsunderstøttelse
Emilie Vahlers, 18 år, ugift, tjenestepige

Carl Peter Christian Hansen, 21 år, ugift, arbejdsmand

På en tid uden plejehjem, beskyttede boliger og folkepension var fattiggården det eneste sted, hvor de fattigste kunne få ophold. Det var en også en broget forsamling: foruden gamle folk også såkaldte subsistensløse, der var taget andre steder i landet af politiet for betleri, tyveri, prostitution eller andet. De blev hjemsendt til fødekom-munen, i dette tilfælde Maribo, med politi-ledsagelse. De hjemsendte var altid klædt i helt nyt tøj af billigste slags. Fattiggårds-bestyrelse Søren Jensen kvitterede for deres modtagelse, så den fremmede kommune

kunne få sine udgifter dækket.

Mange af disse mennesker blev ikke ret længe på "gården", som den blev kaldt til daglig. De var jo ikke lukket inde, men kunne gå frit omkring. De blev dog sat i arbejde på enten træværkstedet med høvlebænk og værktøj eller i den store have, som lå bag fattiggården. Herfra kom der mange grøntsager til supplement for husholdningen. Haven var stor med alle slags frugttræer og buske. Der var også plads til en stor blomsterhave med lysthus af klippede hække. Hele herligheden skulle graves med spade

og ordnet med skuffejern og rive hvert år. Haven blev senere efter fattiggårdens nedrivning til boligområdet Grønningen.

På et tidspunkt har fattiglemmerne også flettet sivmætter og sivsko. Sivskoene var klodsede og blev brugt udenpå andet fortøj indendørs, for der var kun varme i et enkelt rum fra bilæggerovnen. Ovnens stod i stuen, men der blev fyret i den fra køkkenet eller bryggers.

Fattiggårdens beboere i 1916

Folketællingen fra 1916 fortæller os, at der foruden bestyrerfamilien var 15 beboere i Søndergade 35. De 15 var enten på aldersunderstøttelse eller på fattighjælp, skrev fattiggårdsbestyrer Søren Jensen på folketællingsblanketten. Hans egen familie bestod af Juliane Jensine, ham selv og de tre børn Karla, Holger og Else. Resten af fattighusets beboere bestod af enken Thyra Marie Petersen og hendes 6 børn i alderen 2 til 16 år, af Karl Christian Vahlers med kone og datter, 2 ældre, ugifte mennesker på aldersunderstøttelse samt 2 unge mennesker på fattighjælp og en logerende ugift arbejdsmand.

Livet i fattiggården

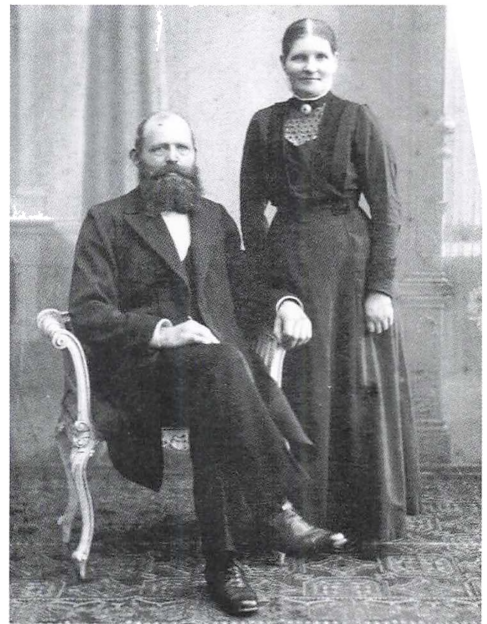
Det var Juliane, der klarede hverdagen på fattiggården. Maden til lemmerne bestod af fedtebrød eller grød om morgenen, et varmt middagsmåltid og igen fedtebrød eller grød om aftenen. Fattiglemmerne måtte naturligvis ikke sulte, men hvad der var sparet, var fortjeneste for bestyrerparret. Vask, madlavning og rengøring måtte hun tage sig af. Hun måtte også klare de til tider urolige elementer blandt lemmerne. Det var især galt, når den billige brændevin kom inden for murene. Det kunne endda hænde, at et af fattiglemmerne fik delirium⁵. Så blev den ulykkelige lukket ind i husets arrest, hvor der var jernstænger for vinduerne og kun en dør med udvendigt håndtag og en lille lem,

hvorfra man kunne holde øje med den indespærrede. Så sad han der, indtil de uhyggelige syner forsvandt.

Fattiggården var temmelig lang med en gang midt igennem og med stuer på begge sider af gangen.

Fattiggårdsbestyrer Søren Jensen og hans familie havde tre stuer i den søndre ende, køkkenet, spisekammer, dyb kælder og to gavlløftværelser. Resten af loftet var tørreloft og plads til frugt og syltetøj. Resten af det lange hus rummede små rum til fattiglemmerne og en fælles spisesstue.

Der var også store udhuse med bl. a. en ligstue, som dog kun sjældent blev brugt. Et rum var ganske specielt. Her fandt man store trækasser med jernbeslag, stolper og stabler af afmålte træbrædder. Det var et spændende sted at lege, og når der var familiebesøg fik Søren og Julianes børnebørn lov til at tumle sig blandt de mange

Søren og Jensine Jensen.

ophobede genstande. To af drengene, mine brødre, glemte aldrig den helt særlige lugt, der var i det rum. Det var en blanding af tjære, maling, ølsjatter og mandesved. Det var nemlig Søren Jensens dansestrade, der stod opmagasineret her.

Udhusene rummede desuden brændehus, kulhus, hønsehus, svinesti, vaskehus og baderum med et zinkbadekar. Det var til brug for lemmerne. Bestyrerparrets børn blev vasket i en balje i køkkenet.

Juliane fødte i årene mellem 1891 og 1907 i alt 10 børn. Det første barn, en lille pige, fra 1891 døde udøbt en måned gammel, et tvillingepar døde senere ligeledes helt nyfødte, kun 8 og 14 dage gamle. De øvrige 7 børn

blev alle voksne. Min mor, Karla fra 1896, var nr. 3 i børneflokket.

Men det var åbenbart ikke nok for Juliane med hendes egne børn. Der var også en række plejebørn på fattiggården. De blev betragtet som halvsøskende af de øvrige af Søren og Julianes børn. Disse plejebørn blev født på fattiggården med Juliane som jordemoder. Det var vist nok unge piger, som var "kommet i ulykke", der fødte på fattiggården. I nogle tilfælde blev de nyfødte altså optaget i bestyrerfamilien. Mon man fik et honorar for plejebørnene? Juliane fungerede også som jordemoder senere hen, da hendes egne døtre skulle føde. Mine brødre, Hother og Max, er født på fattiggården med deres mormor som fødselshjælper.

Kongebesøg på torvet i Maribo d. 12. september 1912. Søren Jensen ses i uniform lige bag den kongelige kare. Maribo Lokalhistoriske Arkiv.

Fattiggårdens bagside. På dette tidspunkt er bygningen omdannet til vandrehjem. Maribo Lokalhistoriske Arkiv.

Søren skulle altså skaffe kontanterne. Han var bl.a. reservepost og natbetjent. Fra 1911 findes der en beretning om, hvordan han og en nystartet postelev skulle ekspedere posten med natforbindelsen fra København. Når trækasserne med værdipost og breve var klaret sammen med avisbunder og pakker, kunne der blive tid til en bajer á 11 øre pr stk. hentet ved køkkendøren på "Pillen" over for posthuset. "Pillen" var den gængse betegnelse for Jernbanehotellet, fordi en homøopatisk doktor en gang om ugen gav konsultation der, og forsynede de rettroende med sine piller.

Søren havde mange andre jern i ilden ud over det offentlige job som natbetjent. Han var også i retten som retsbetjent, og når fogeden havde brug for et vidne ved udpantninger. Hans naturlige autoritet og myndighed var værdsat, når der blev holdt auktion. Ved

den store årlige begivenhed, som markedet var, havde han som nævnt en dansestrade, hvor hans sønner havde til opgave at opkræve gebyret hos de danseglade unge mennesker. En transportabel keglebane kunne han også levere. Søren selv skulle være med til at holde orden blandt markedsgæsterne. Her kom hans imponerende fremtoning ham til gode. Dansestraden blev også brugt i andre markedsbyer på Lolland.

Søren må have været en ganske god økonom, for i 1906 erhvervede han Acciseboden i Søndergade 38, som han dog afhændede i 1915. Allerede i 1902 havde han købt Søndergade 46-48, hvor der var tre lejligheder. Dette lange hus ligger stadig for enden af Søndergade, lige over for den daværende fattiggård. Der har naturligvis været lejeindtægter til fattiggårdsbestyrelsen fra disse ejendomme.

Beboere på Fattiggården, Søndergade 35 ved folketællingen i 1925

Carl Christian Wahlers, 76 år, gift,
husfader, alderdomsunderstøttelse

Marie Amalie Wahlers, 75 år, gift,

husmoder, alderdomsunderstøttelse
Christian Ludvig Wahlers, 33 år, ugift,
søn, har tilfældigt arbejde

Laurits Vilhelm Winther, 56 år, gift,
husfader, arbejdsmand

Karoline Amalie Winther, 34 år, gift,
husmoder

Eiler Vilhelm Laurits Winther, 9 år

Erna Vilhelmine Winther, 6 år

Erik Johannes Winther, 4 år

Ida Elisabeth Anna Winther, 2 år

Hans Peter Marius Hansen, 51 år, gift,
husfader, arbejdsmand

Karen Marie Hansen, 49 år, gift, husmoder

Otto Frederik Vilhelm Hansen, 13 år

Ellen Marie Rasmine Hansen, 9 år

Svend Aage Hansen, 7 år

Georg Valdemar Hansen, 22 år, snedker

Christian Carl Frederik Christensen, 45 år,
gift, husfader

Anna Sofie Henriette Christensen, 43 år,
gift, husmoder

Alma Solvejg Christensen, 4 år

Knud Peter Christensen, 2 år

Jens Peter Carl Christensen, 22 år, ugift,
tjenestekarl

Søren Jensen, 61 år, gift, husfader,
fattiggårdsbestyrer

Juliane Jensine Jensen, 59 år, gift,
husmoder, bestyrerinde

Holger Sigvart Emil Jensen, 18 år

Henning Carlo Petersen, 10 år, plejesøn

Gundvard Hansen, 11 år, midlertidigt
plejebarn

Agnete Johanne Clausen, 20 år, ugift,
medhjælper

Harald Ejner Anton Sofus Iversen, 25 år,
ugift, medhjælper

Villum Villumsen, 32 år, gift, husfader
Lydia Margrethe Villumsen, 24 år, gift,
husmoder

Børge Villumsen, 3 år

Erik Villumsen, 2 år

Helge Villumsen, 1 år

Christian E. Andersen, 24 år, ugift,
arbejder, rejsende svend

Harry Andersen, 31 år, ugift, arbejder,
rejsende svend

Laurits Andersen, 48 år, gift, gartner,
her ikke fast bopæl, rejsende svend

Karl Boesen, 32 år, ugift, arbejder,
rejsende svend

Hans Laurits Henriksen, 42 år, gift,
spillemand, rejsende svend

Carl Johan Adolf Sehvarths, 49 år, gift,
spillemand

Andreas Laurits Lassen, 46 år, gift, han-
delsmand

Otto Hansen, 30 år, ugift,
maler, rejsende svend

Hans Peter Vilhelm Petersen, 56 år, ugift,
sømand, rejsende svend

Kristian Paul Rasmussen, 22 år, ugift,
smed, rejsende svend

Karl Herman Magnussen, 41 år, gift,
former, rejsende svend

Laurits Christian Marius Jørgensen, 40 år,
ugift, sømad

August Petersen, 47 år, ugift,
arbejdsmand

Einar Rasmussen Brix, 24 år, ugift,
arbejder

Anton Elias Jensen, 26 år, ugift,
arbejder

På stedet hvor Maribos fattiggård lå, er der i dag bygget boliger.

Fattiggårdens beboere i 1925

Antallet af beboere i fattiggården er vokset voldsomt fra 15 personer i 1916 til i alt 40 personer udover Søren Jensens egen familie med 2 medhjælpere og 2 plejebørn i 1925. Af de 40 beboere i fattiggården var 14 børn. Der var 5 familier og 15 enlige mænd, der ofte blev anført som rejsende svende.

Nye tider

I 1928 ønskede Maribo kommune at få en ny fattiggårdsbestyrer til Søren Jensens store bitterhed. Han var livet igennem systemets mand, men følte sig skuffet over kommunen i sin alderdom.

Han flyttede med sin Juliane over på den anden side af Søndergade til en lejlighed i sin tidligere erhvervede ejendom, nr. 46. Her levede han kun i ca. 1½ år. Søren Jensen blev aldrig nogen rigtig gammel mand. Allerede som 65-årig afgik han ved døden i 1929.

Søren kom aldrig til at opleve, hvordan socialreformerne fra 1933 ændrede vilkårene for samfundets fattigste. Man fik ved disse gennemgribende reformer bl.a. ret til hjælp og mistede ingen samfundsmæssige rettigheder. For at vurdere om en person nu kunne få fattighjælp måtte man bedømme om en person virkelig var trængende eller bare arbejdssky. De arbejdssky blev delt op i fire grupper:

- Bevidst arbejdssky personer.
- De groft forsømmene forsørgere, der brugte de penge, de skulle have brugt til at forsørge deres familie med, på f.eks. druk eller spil.
- Alkoholikere.
- De "kriminelle": betlere, professionelle vagabonder, erhvervs- og subsistensløse der blev afleveret af politiet og prostituerede kvinder.

Disse fire grupper mistede de samme rettigheder, som de gjorde før socialreformen i 1933 men da der nu blev ændret i sociallovgivningen, var der flere ting, som en modtager af fattighjælp var udelukket fra. Dette var det nye begreb kommunehjælp, som var en del af den offentlige forsorg. Så længe man modtog fattighjælp, var man selv og alle man forsørgde udelukket fra at modtage ekstra hjælp via kommunehjælpen. De kommunale fattiggåde forsvandt med de nye love, og det gjaldt også Maribo Fattiggård, som ret hurtigt blev nedlagt som sådan. Bygningen Søndergade 35 blev til et kommunalt svendehjem, og til allersidst vandrerhjem. Navnet "fattiggården" hang dog ved stedet, indtil den i 1966 blev nedrevet for at give plads for boligkomplekset Sønderparken. Her var i starten fortsat en kommunal institution i kælderens, nemlig folkeregister og skattekontor. Disse kontorer er for længst blevet flyttet. Men den gamle gendarm og skatteopkræver har nok nikket genkendende til skattefolkene fra familiegravstedet på kirkegården.

Søren havde sørget for, at hans enke, Jensine Juliane, til sin død i 1943 kunne leve i huset Søndergade 46, som han havde købt i 1902 lige over for fattiggården. Hun var også som enke uhyre sparsommelig og flitig. Ofte passede hun syge og gamle, bl.a. var hun vågekone på alderdomshjemmet. På grund af sine månedlige lejeindtægter fra de øvrige lejligheder i det lange hus fik hun kun 29 kr. i aldersrente. Dem hentede hun på kommunkontoret, helst i middagsstunden. Det var nemlig lidt flovt at få støtte fra det offentlige. Men hun beklagede sig aldrig.

Terkel Jakobsen er født 1935 i Søllested, skolegang på Maribo Gymnasium 1947-1954. Uddannet lærer. Skoleinspektør i Hunseby og på Blæsenborgskolen i Maribo 1969-1996. aktivt medlem af Det Danske Spejderkorps siden 1947. Amtsformand/kredsformand i Friluftsrådet fra 1980. Frivillig på Frilandsmuseet og med i bestyrelsen af Museumsforeningen Lolland-Falster.

Kilder:

Huse i Maribo, 1985
C. C. Haugner: Maribo Historie. 1936
E. Holmquist: Et Nødraab fra Maribo Fattiggård. 24. august 1932, ukendt avis.
Georg Wiingaard: Dem fra Lolland, 1980
Erindringer af Ragnhild Jensen.(datter) www.Hoshothe.dk og andre i familien
Artikel om post fra NY DAG. Udateret.
Diverse opslag på Internettet.

Noter

1. Statsminister.
2. Provisorietiden er en betegnelse for årene 1885-1894, hvor højreregeringerne under J. B. S. Estrup gennemførte provisoriske, dvs. foreløbige, finanslove på trods af at folketingsflertallet var imod dem. Der var således tale om, at landet blev styret via dekretter. Den første provisoriske finanslov blev gennemført i 1877, men først fra 1885 var der tale om, at alle finanslovene var provisoriske.
3. Georg Wiingaard: Dem fra Lolland, 1980.
4. Loven blev senere ændret med aldersrenteloven fra 1922, og med lov om folkeforsikring fra 1933 indledtes en ny fase i ældreforsorgen i Danmark. Den indebar, at understøttelse i højere grad blev givet som en ret, i stedet for efter et skønsprincip.
5. Alkoholforgiftning med nerveforstyrrelser og fantasisyner.

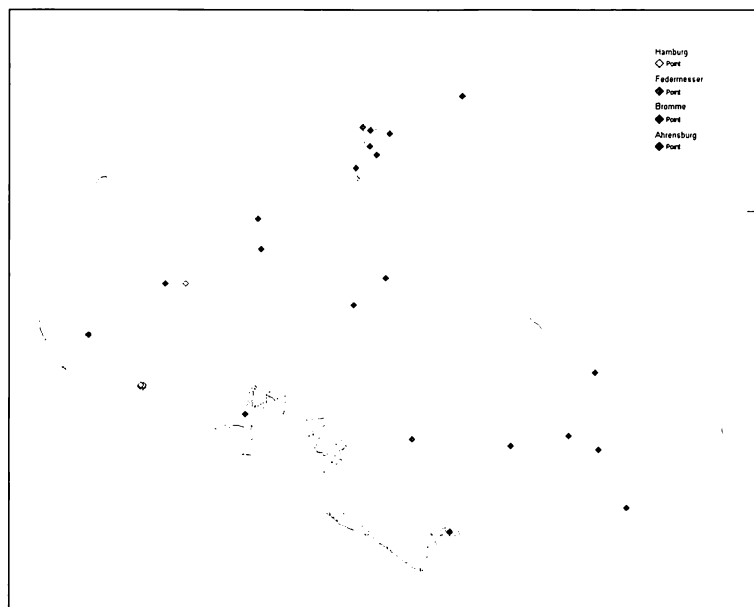
Rensdyrjægerens bopladser

– betydningen af topografisk placering.
Metodiske overvejelser over pladsernes
topografiske beliggenhed på Lolland

Af Brian Westen

Siden min tidligste barndom har jeg opsamlet bearbejdet flint på marken, hvor jeg end måtte finde det, men en stor del af interesse for flinten kommer fra min morfar, der har fundet talløse oldsager på sine marker på Femø. Det har vækket en interesse, som har holdt livet igennem, men interessen for

senpalæolitikum¹, også kaldet for rensdyrjæger tiden i folkemunde, udspringer af min første erfaring med Ahrensburgkulturen under udgravningen af Sølbjerg 1 i 1991 på Sølbjergvej ca. 15 km sydvest for Nakskov. Her deltog jeg sammen med andre arkæologiinteresserede fra Folkeuniversitetet

*Figur 1.
Fordelingen af registre-
rede palæolitiske fund,
vist i henhold til kultur-
kompleks. Den grønne
signatur viser lokalite-
ter uden nærmere date-
ring end palæolitikum.
Blå farvekode viser
Ahrensburgpladser;
brun farvekode viser
Brommepladser; pink
farvekode viser Feder-
messerpladser mens
gul farvekode viser
Hamburgpladser.
Baggrundskort hentet
fra www.hiskis.dk,
digitaliseret af Peder
Dam.*

Kategori	Under kategori
A: Højtliggende, udsyn Placeringen er på bakke, bakkeskråning eller et højdedrag med +5 meter over dalsystem	1: Nær sø (indenfor 100 meter)
	2: Nær å (indenfor 100 meter)
	3: Hverken eller
	4: Nær sø og å (indenfor 100 meter)
B: Lavtliggende, begrænset udsyn (markant højdedrag, inden for 100 m., med en kote på +5 m. over fundlokaliteten) Pladsen ligger på en flade, hvis kote tilnærmelsesvis forbliver uændret	1: Nær sø (indenfor 100 meter)
	2: Nær å (indenfor 100 meter)
	3: Hverken eller
	4: Nær sø og å (indenfor 100 meter)
C: Lavtliggende, begrænset udsyn (markant højdedrag, mere end 100 m) Landskabet har en tilnærmelsesvis uændret karakter	1: Nær sø (indenfor 100 meter)
	2: Nær å (indenfor 100 meter)
	3: Hverken eller
	4: Nær sø og å (indenfor 100 meter)

Figur 2. Skema over de kategorier der er brugt til analyserne over pladsernes topografiske beliggenhed.

under daglig ledelse af studerende Lykke Johansen fra Københavns Universitet og museumsinspektør Peter Vang Petersen fra Nationalmuseet. Mit speciale skulle selvfølgelig også omhandle senpalæolitikum. Ved et lykketræf fandt jeg en boplads fra Hamburgkulturen ved Krogsbølle, Nakskov, i sensommeren 2006 under en forundersøgelse foretaget af Lolland-Falsters Stiftsmuseum (nu Museum Lolland-Falster). Peter Vang Petersen besøgte pladsen samme år, hvor han blandt andet kommenterede pladsens selvindlysende placering i landskabet. Ud fra denne kommentar ville jeg i mit speciale undersøge, om placeringen af de senpalæolitiske pladser nu også er så indlysende. Som indfødt lollik har jeg altid interesseret mig for min hjemegns oldtidshistorie, og selvfølgelig skulle mit speciale behandle Lolland som udgangspunkt, men med referencer til andre danske og nordtyske lokaliteter.

Det efterfølgende er en mindre sammenfatning af mit speciale, og vil på den bag-

grund ikke indeholde alle de aspekter, jeg har berørt i mit speciale.

Fundfordeling og fremgangsmåde

Fordelingen af de registrerede fund fra senpalæolitikum er gengivet i figur 1. Materialet er hentet fra fund og fortidsminde-databasen, www.dkconline.dk, og efter en gennemgang af Museum Lolland-Falsters arkiver. Til trods for et relativt repræsentativt spredningskort er der kun ganske få udgravede lokaliteter på Lolland. Der er kun 4 lokaliteter, der er nærmere undersøgt ved udgravninger; Sølbjerg, Ellebjerg, Krogsbølle og Holeby. Lokaliteterne stammer enten fra Hamburgkulturen eller Ahrensburgkulturen og et lille inventar fra Federmesserkulturen. Federmesserkulturen er med sikkerhed kun registreret 2 steder på Lolland; Sølbjerg 2 og Holeby. Sølbjerg 2 er dog hovedsageligt fra Hamburgkulturen iblandet elementer fra Federmesserkulturen. Fra Holeby kendes der til én federmesserspids, og trods udgravning af fundstedet

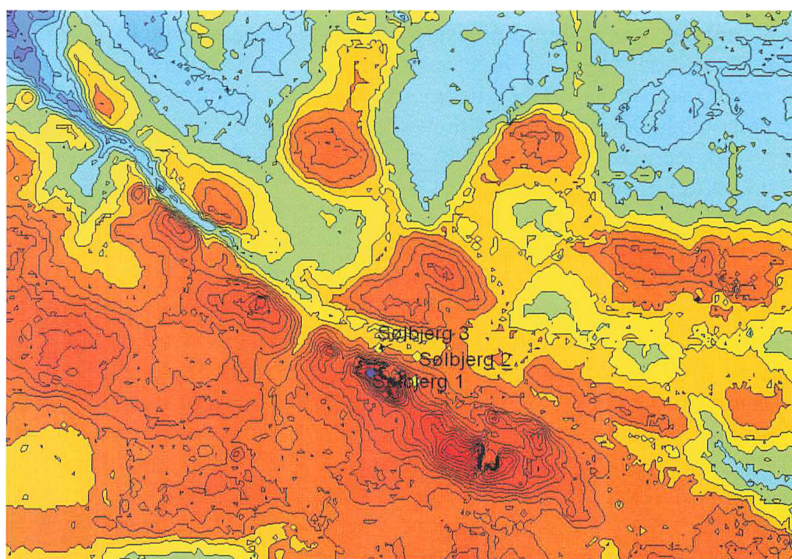
fundtes der ikke flere spidser eller redskaber. Brommekulturen er massivt repræsenteret på Lolland, men ingen af lokaliteterne er nærmere undersøgt eller udgravet, og tolkningerne af Brommekulturens boplads på Lolland står derfor meget svagt i analyserne. Da lokaliteterne fra Brommekulturen overvejende består af løsfund (næsten udelukkende af store brommespidser), som for hovedparten ligger i privateje, og som jeg under specialet ikke havde tid til opstøve, består tolkningerne hovedsageligt af generaliseringer af materialet under ét.

Der er udvalgt 35 fundlokaliteter fra Lolland til nærmere undersøgelse. De er blevet inddelt efter de fire kulturer der udgør perioden og topografiske kategorier. Jeg har udarbejdet nogle topografiske kategorier, der beskriver placeringen af pladserne tilfredsstillende. Figur 2 viser de landskabskategorier, jeg har valgt som topografiske karakteristika. Der er 3 hovedkategorier (A-C, B anses for at være en variation af A), der beskriver lokaliteternes beliggenhed med vægt på udsyn fra pladsen, mens

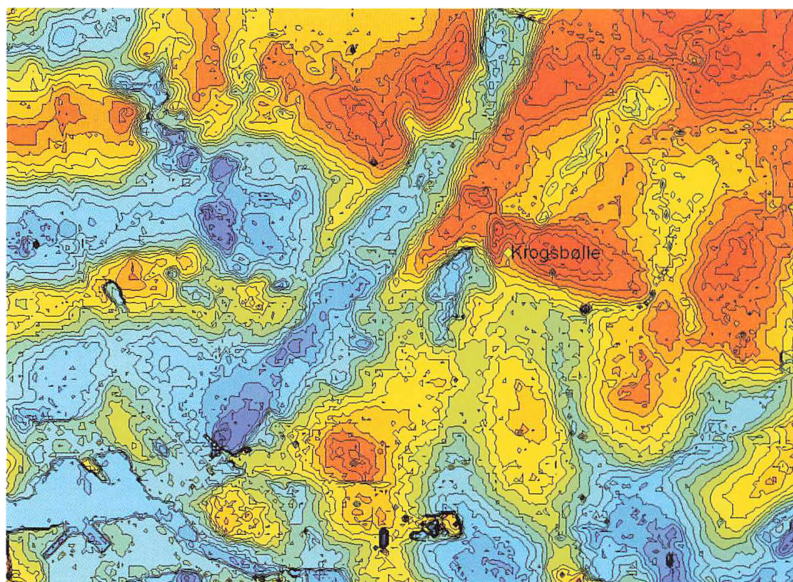
de 4 underkategorier henviser til afstanden til vand enten fra søer eller vandløb. Afstanden til vand er dog problematisk, da landskabet har ændret sig meget gennem de mange tusinde år, både ved geologiske og biologiske processer, men især gennem kulturprocesser. Kulturprocesser som jordpåfyldning af lavninger, regulering af vandløb, dræning og intensivt jordbrug har sat sine spor i landskabet. Der er forsøgt at tage højde for disse problemer ved at se på ældre kort.

Pladserne på Lolland

Hamburgkulturen er den ældste af de senpalæolitiske kulturer, og danner rammen for den første genindvandring af mennesket til Danmark efter isens tilbagetrækning. Der kendes til 2 sikre lokaliteter fra Hamburgkulturen på Lolland, Sølbjerg og Krogsbølle. Sølbjerg består af minimum 3 selvstændige bopladsområder, hvoraf de to (Sølbjerg 2 og 3) er udgravet. Begge ligger på en let hævet sandet terrasse langs 4 meter konturen for foden af den 12 meter høje

*Figur 3.
Pladserne ved Sølbjerg. Ahrensburgpladsen Sølbjerg 1 ligger på toppen af bakken, mens hamburgpladserne ligger for foden af bakken.*

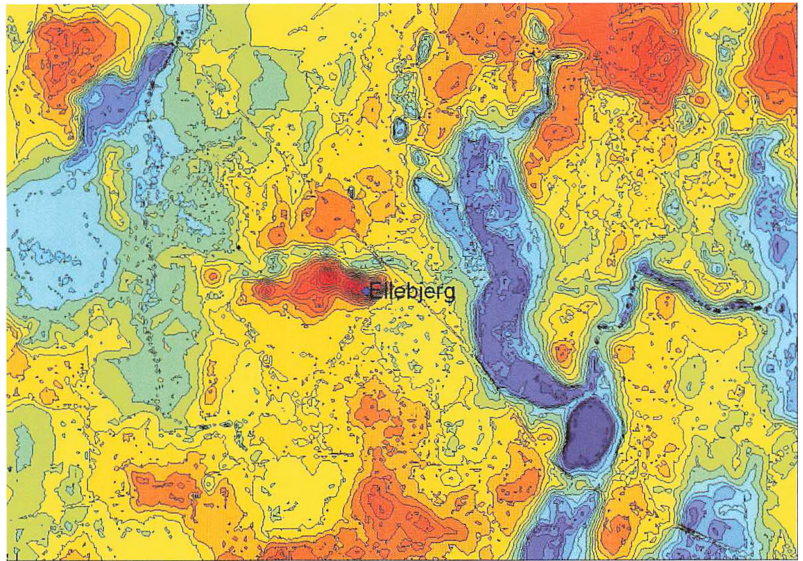

Figur 4.
Krogshøj ligger
ved foden af bakken
og ca. 200 meter øst
for Svinglemosen.

bakke Sølbjergshøj (se figur 3). Topografisk danner Sølbjergshøj og Munkebybakke en ca. 1,2 km lang barriere med åbning mellem bakkeformationerne. Hele bakkeområdet ender først omkring Nakskov fjord og når derved en samlet længde på 3 km. Krogshøj minder om Sølbjerg-pladserne. Pladsen ligger ved Nakskovs højeste punkt på 8 meter, ved foden af et aflangt øst-vest gående bakkedrag omkring 5 meter konturen. Bakkeområdet er dog ikke så markant. Bakkeskræningerne falder meget jævnt til alle sider, og en egentlig barriere som ved Sølbjerg kan ikke med sikkerhed observeres (se figur 4). Nordvest for bakken danner terrænet et aflangt, tungeformet højdedrag, der mod vest afgrænses af en smeltevandsdal og mod øst af Abildtorpe Mose. Det fremskudte næs ender ved Svingle, hvor der ligger en sø. Søen ligger ca. 200 meter fra Krogshøj. Det er muligt, at topografien omkring Krogshøj og Svingle skal ses under ét. Begge pladser ligger meget ens i det flade vestlollandske landskab.

Ahrensburgkulturen er først og fremmest repræsenteret ved de 2 udgravede pladser ved Sølbjerg og Ellebjerg (Stokkemærke). I forhold til Hamburgkulturens bopladser ligger Sølbjerg 1 (figur 3) og Ellebjerg (figur 5) højt i landskabet. Det samme gør sig gældende for lokaliteten ved Vesterborg, hvor flere genstande både fra Ahrensburgkulturen og Brommekulturen er fundet under rekognosceringer. Hoby skiller sig lidt ud, men her er kun fundet én pilespid under udgravningen af jernalderbebyggelsen ved hobygravene. Der kan være tale om et vildfarende projektil under jagten. Hobykov er en bedre kandidat til en mulig placering af bosættelsen. Hvis vi antager, at Hoby og Hobykov udgør et samlet kompleks, ligger alle pladserne højt i landskabet med et godt udsyn og alle bakkeformationerne danner en min. 400 meter aflange barriere. Der er umiddelbart mere end 100 meter til nærmeste vandressource, men forholdene i Ahrensburgkulturen under Yngre Dryas² spiller sikkert også en rolle for placeringen

Figur 5.
Ellebjerg ligger
mellem Stokkemærke
by og Sørup-mose.

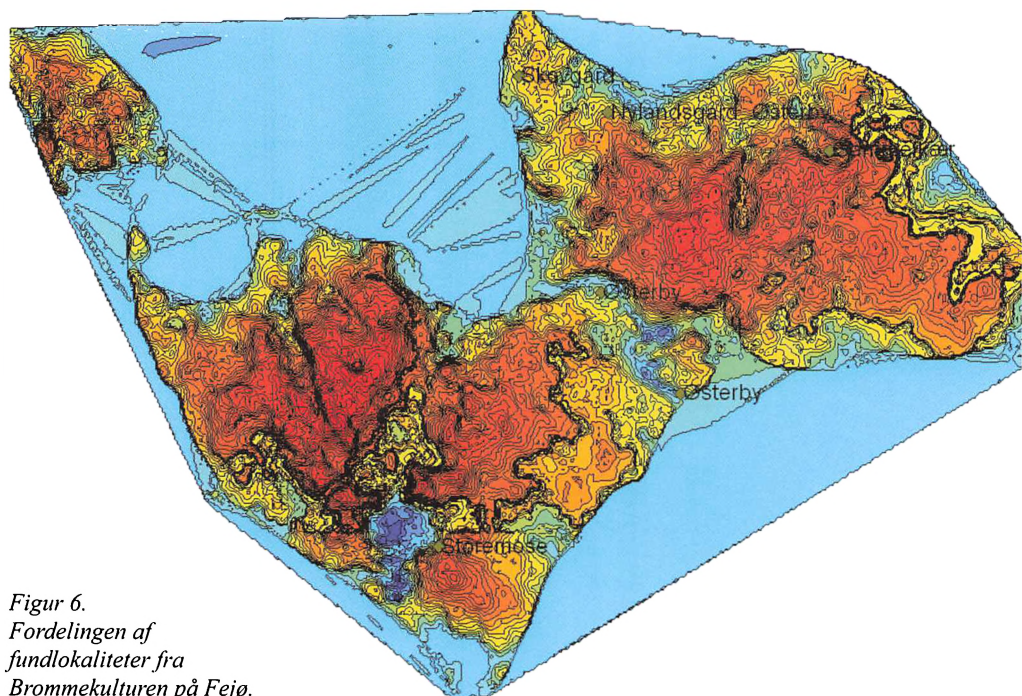

på toppen af bakkerne. Et godt udgangspunkt er Sølbjerg. Flinten fra hamburgpladserne Sølbjerg 2 og 3 har en rødbrun patinering, der stemmer overens med et fugtigt miljø (Petersen & Johansen 1994³). Men inden havde flinten en hvidpatinering, der tyder på, at flinten har ligget tørt og frit på overfladen i Hamburgkulturen. Den efterfølgende rødbrune patinering er sket i løbet af Ahrensburgkulturen, hvor permafrosten i jorden har hindret en dræning af overfladevandet, hvorved vandstanden i moserne, lavningerne og søerne har været tiltagende. Bakketoppene har derfor været de bedst drænedede steder at bosætte sig.

Brommekulturen er repræsenteret med en del fund fra området, men ingen af pladserne er nærmere undersøgt, og hovedparten af fundene ligger i privateje. 13 af pladserne har kategorien C og 5 har kategorierne A eller B. Der er et forholdsvis stort indhold af pladser, der ligger relativt højt placeret eller i den umiddelbare nærhed af bakke-

drag. Det er en fordeling på ca. 1:2,5, hvormod det for de undersøgte danske Brommepladser, hvor pladserne har en høj placering i landskabet (A/B), har været omkring 1:4. Det er selvfølgelig kun et lille udsnit af alle registrerede lokaliteter fra Brommekulturen, der foreligger i Fund og Fortidsmindedatabasen, og det er da muligt, at hele materialet fra Danmark ville vise en topografisk placering mellem højtliggende og lavtliggende pladser på omkring 1:2 eller måske 1:1. Fejøl demonstrer meget godt den variation som Brommekulturens bopladsmønstre viser (se figur 6).

Storemose ved Fejøl sydspids ligger omkring 5 meter over dalstrøget og har et godt udsyn over hele dalen (det samme er tilfældet ved pladserne Pederstrup og Vesterborg). Pladserne i Østerby har sikkert ligget ved åer eller søer, hvor der har været vadesteder. Pladserne i Gammelkær ligger i en lavning (dødishul?) omgivet af over 5 meter høje skrænter, og endelig er der

Figur 6.
Fordelingen af
fundlokaliteter fra
Brommekulturen på Fejø.

Nylandsgård og Skovgård, der ikke ser ud til at ligge ved nogle nævneværdige landskabselementer. Fejø ville derfor udgøre et interessant studieobjekt for Brommekulturens udnyttelse af småøerne, og kunne måske give et mere nuanceret billede af Brommekulturens bosættelsesmønster. Brommekulturens store udnyttelse af de forskellige landskabstyper viser stor variabilitet i udnyttelsen af ressourcerne i landskabet, og tolkes også som den første egentlige fastboende kultur i det sydsandinaviske område.

Federmesser-kulturen har trange kår i den palæolitiske forskning i Danmark. Bopladserne er gerne små, og oftest er de blandet med andre kulturgrupper som Bromme og Hamburg, og de bliver af den grund udeladt i publikationerne som selvstændige analyser over bopladsenheder. Kulturen sammenlignes gerne med Brommekultu-

rens jagtøkonomi og derved også bosættelsesmønster. De få udvalgte pladser, jeg har set på, ligger alle meget tæt op ad Hamburgkulturens og Ahrensburgkulturens bosættelsesmønster, men måske især tilrettet Ahrensburgkulturens bosættelsesmønster højt i landskabet. Søbjerg 2 og Holeby er de eneste sikre federmesserpladser på Lolland, og de ligger begge enten ved en bakke eller på toppen af en bakke. I det blandede Bromme/Federmesser-materiale fra Stoksbjerg Vest (Johansson 2003⁴) ligger pladsen ved bredden af en sø med højdedragende liggende et godt stykke derfra.

Hvordan skal man så tolke de forskellige topografiske placeringer? Hvilken rolle spiller topografien for menneskene i de senpalæolitiske kulturer? Hertil er det nødvendigt at se på etnografiske studier af arktiske jæger-samler grupper for at få en bedre forståelse af topografiens betydning.

Topografiens funktion

De etnografiske studier over jæger-samler mobilitet, subsistens- og bosættelsesmønstre er en betydelig del af den arkæologiske forståelse for analyserne af det arkæologiske materiale, og ligeså vigtigt er forståelsen af rensdyrets adfærd. Det har været uhyre vigtigt for arktiske jæger-samlere at have et intimt kendskab til rensdyrets adfærdsmønster, når man f.eks. som Nunamuitterne i Alaska er næsten 100 % afhængige af rensdyret som ressource. De studier, der er foretaget fra etnografisk side, er med til at øge arkæologens kendskab til jæger-samleres levevis og den forståelse for naturens omgivelser, der er nødvendige for overlevelsen i nogle af verdens barskeste områder, f.eks. omkring den nordlige polarcirkel. Det bliver en del af vores bevisførelse for at retfærdiggøre vores tolkninger om senpalæolitikums, arkæologiske jæger-samlerkulturer, dog med særlig reference til Hamburg- og Ahrensburgkulturen.

Man kan spørger sig selv, hvorfor rensdyret som jagtbytte? For det første er her tale om et dyr, der er tilpasset det arktiske og subarktiske miljø, og det er blandt de største byttedyr på tundraen og parktundraen. Men det er ikke nok kun at være tilgængelig i jagtterritorierne, der skal også foreligge andre bevæggrunde til at udnytte et byttedyr end kun som en fødekilde, hvis mennesker skal overleve i et arktisk miljø. Her kommer rensdyrets biologi ind i billedet. Rensdyret har en tæt pels, der består af et tæt dække af underuld med lange, hule og keratinholdige dækhår, hvilket gør pelsen ekstremt isolerende (Pind et al. 1991: 22⁵). Det er en livsnødvendig egenskab for rensdyrets overlevelse i det barske, arktiske landskab. Denne udnyttelse af pelsen er nok blandt én af de mest fremtrædende årsager til at mennesker har kunnet overleve på de kolde sletter.

En anden og vigtig egenskab hos rensdyr er deres ensformige og beregnende adfærdsmønster. Selvom rensdyr er meget mobile, og det kan foretage lange vandringer, så har det en tendens til at benytte sig af velkendte ruter eller af landskabsmæssige kendetegn. Rensdyr har en tilbøjelighed til at bevæge sig igennem dale og lave passager, der krydser naturlige træk som f.eks. vandløb, og det følger etablerede rensdyrruter. Denne generelle adfærd bringer dyrene til lignende geografiske lokaliteter. Derfor kan sæsonmæssige samlingspladser, baseret på rensdyr, forudsiges (forårs- og efterårsmigration) og anlægges generelt på de samme steder (bjergpas og floddale) (Wilson & Rasic 2008⁶). Rensdyradfærd og timingen af migrationerne har indflydelse på både beliggenheden, og hvornår på sæsonen samlingspladserne tages i brug. F.eks. følger rensdyrene i Brooks Range (Alaska) et bredt mønster af bevægelse og timing. Selvom man kan stole på, at rensdyrene migrerer gennem Brooks Range hvert år, så kan den eksakte timing og rute variere (Wilson & Rasic 2008⁷).

Jo mere mobil en ressource er, desto sværere er det for jægeren at forudsige byttets opholdssted og derved fange det. Dyr med forudsigelige migrationsmønstre har mindre effektiv mobilitet, end de, der har en uberegnelig eller uregelmæssig adfærd (Spiess 1979⁸). Når jægeren først kender til dyrets adfærd, vokser chancerne for et succesfuldt jagtudbytte og derved chancerne overlevelse i et af de barske steder på jorden. Spiess (1979) har bl.a. fremsat 6 punkter for forståelsen af rensdyrets adfærd og de overvejelser eller strategier, jægerne skal udarbejde på den baggrund;

1. Rensdyrene følger konturerne i det bakkede landskab. De bevæger sig langs bakkerne snarere end at bevæge sig på tværs af konturerne.

2. Når de traverserer bakkede landskaber, benytter rensdyr sig generelt af bakkekamme, de laveste pas og de mest bløde hældninger/skrænter. Til tider bevæger de sig igennem stejle terræn af ukendte årsager.
3. Rensdyr har en tendens til at bevæge sig i smalle baner når de befinder sig i stejle områder, og sprede sig i flade områder.
4. Rensdyr har en tilbøjelighed til at krydse naturlige træk i landskabet som floder, stejle skrænter, erosionsskrænter. Dette ser ud til at være sandt lige meget, hvor svært det end måtte være at krydse.
5. Rensdyrstier er i sig selv et vigtigt, terrænmæssigt kendetegn, og de berører som sådan dyrenes bevægelser. Det vil sige, at rensdyr generelt vil følge næsten den nøjagtige samme sti, som en tidligere flok har benyttet selv i områder med næsten ensformigt terræn.
6. De ovenfor nævnte faktorer kombineres for at skabe en samling på rensdyrflokke mellem eller langs topografiske træk, der skaber forhindringer, eller som på anden måde hindre rensdyrenes bevægelsesfrihed. Disse samlingsområder er derfor kritiske for rensdyrenes bevægelse. (Spiess 1979: 38⁹).

For jægerne er topografien derfor af afgørende betydning for resultatet af jagten, og de er af afgørende betydning for de større massejagter. Topografien bliver en forlængelse af jægerens jagtredskab, og den er lige så uundværlig som bue og pil eller spyd. I et landskab med et markant relief bliver de større klapjagter foretaget ved topografiske flaskehalse, som ved bjergpas eller dale (f.eks. i Alaska). I et landskab med et lavt relief forekommer klapjagten ved vadesteder over søer eller vandløb (f.eks. i Canada) (Grønnow 1987¹⁰). Det er blandt de fremtrædende faktorer for en succesfuld jagt at kunne kontrollere rensdyrenes bevægelsesmønster, og

ved at udnytte de tvangspassager topografien tilbyder, mister rensdyret sin mobilitet (Pind et al. 1991¹¹), og bliver et let mål. For overlevelsen i arktiske egne er det derfor livsnødvendigt at sammenholde kendskab til topografi og adfærdsmønster hos dyret for at kunne lægge en passende jagtstrategi og ekskere den tilfredsstillende:

“Beliggenheden af hver plads i landskabet, og den specifikke tilrettelæggelse af et hvert komponent af klapjagten skal på en eller anden måde henføres til lokalt kendskab af hvor og hvordan rensdyrflokke ville samles, fouragere, bevæge sig, og flugtmønster når de går i panik. Kun gennem dette kendskab var det muligt at forme og manipulere aspekterne af miljøet – bakker, dale, typer af bunddække, retningen ned af skrånninger, osv. – for derved at opnå en succesfuld jagt.”
(oversat af forfatteren)
(Brink 2005: 20¹²)

Udfordringen på den åbne tundra er at vide, hvor rensdyrene kan findes, og at være i stand til at forudsige og kontrollere deres flugt. Resultatet har bl.a. været drivjagtsystemer bestående af stenvarder og stenhegn, hvor formålet har været at lade rensdyrene flygte på en kontrollerbar måde (Brink 2005¹³). Det hyppigst forekommende jagtsystem er dog ikke store drivjagtsystemer bestående af store vardesystemer, men derimod jagtskjul til mindre eller større jagter, der kan have forbindelse til et mindre system af stenstrukturer.

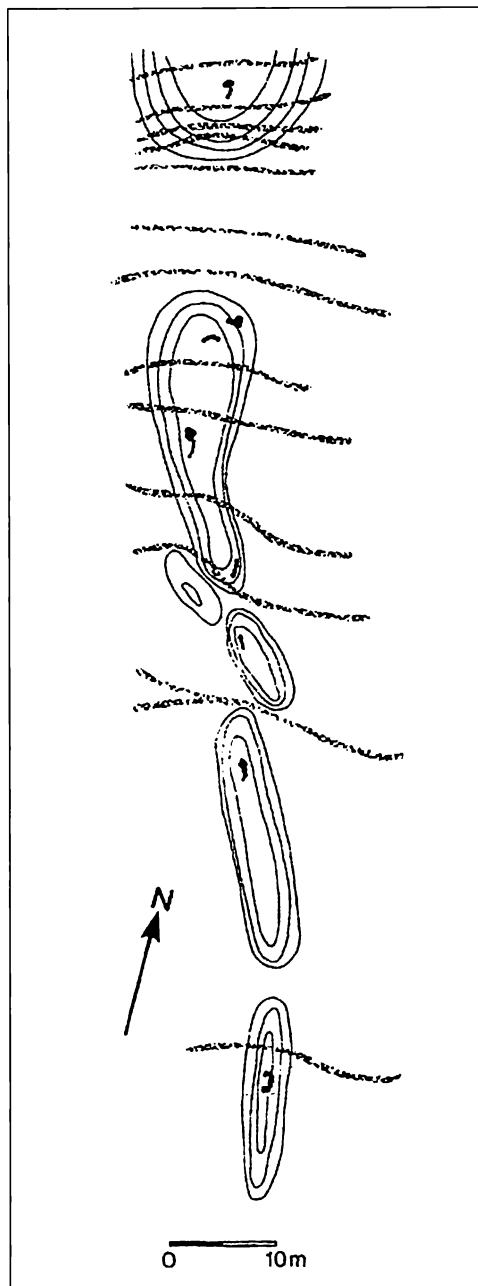
Fra Igaq på Grønland kendes til en række af skydeskjul der løber over en dalmundning (se figur 7), og det vil sikkert være et godt eksempel på et jagtsystem, der har været anvendt på Lolland. Et jagtskjul består typisk af en lav, halvcirkulær stenmur, hvor jægeren skjuler sig, mens han venter på forbigående dyr. Grupper af skydeskjul placeret

strategisk ved smalle passager mellem en flod og en klint eller tværs over et smalt pas/overgang synes at være almindeligt. I disse tilfælde er varder nødvendige. Ganske ofte består systemerne af et par skydeskjul, der sikkert reflekterer to jægers samarbejde (Grønnow 2009¹⁴). Individuel pyrschjagt, jagt fra skydeskjul, og muligvis korporativ jagt i mindre omfang er strategierne, som man kan forvente at dominere i et lav-relief landskab, og det kan forventes at være forklaringen på de senpalæolitiske (hovedsageligt i Hamburgkulturen og Ahrensburgkulturen) pladers placering på Lolland.

Resultater

Jeg har igennem specialet kategoriseret 56 pladser på baggrund af deres topografiske beliggenhed, og jeg har kunnet se forskellige topografiske valg hos de forskellige kulturkomplekser. Det har vist sig, at bopladserne fra Hamburgkulturen deler sig i to af hovedkategorierne A og C. Det interessante i denne forbindelse er, at de danske pladser enten ligger højt i landskabet med et godt udsyn over ådalene (Jels og Slotseng), eller de ligger i nærheden eller ved foden af en markant bakke, hvor der fra placeringen er et begrænset udsyn (Sølbjerg og Krogsbølle). Placeringen af pladserne er anderledes mellem de sønderjyske og de lollandske. Fællestrækkene er muligheden for udsyn fra et højdedrag, men topografien mellem disse landsdele er meget varierende. Lolland er et sletlandskab og meget fladt, hvorimod Sønderjylland er mere kuperet, og jægerne har derfor flere muligheder for at udnytte landskabets tvangspassager, og pladserne ligger i mere lukkede eller smalle tvangspassager. De tyske pladser, jeg har valgt at se på, ligger i Ahrensburgtunneldalen. Grunden til det er selvfølgelig, at litteraturen altid tager udgangspunkt i disse pladser. Men det har vist sig, at de udgør en kategori for sig selv. De følger ikke møn-

Figur 7. Række af skydeskjul tværs over dalmundingen ved Igaq (Grønland) (Grønnow 1986: Figur 10). Striberne gengiver rensdyrstier.

stret for de danske eksempler, og det er muligt, at tunneldalene kan udgøre en selvstændig kategori. Det har blandt andet fået mig til at opstille to topografiske senarier for Hamburgkulturen:

1. Tunneldale, hvor dalen bliver en vigtig del af jagtstrategien, udviser et anderledes bosættelsesmønster, hvor højdedragene spiller en rolle som afskærmning, men udsigtsværdien er ringe. I tunneldalene er det søerne, som er vigtige faktorer for placeringen. De er sikkert med til at danne en tvangspassage.
2. Højdedrag, hvor der er god udsigt udover dale eller landskabet i al almindelighed, har i større grad tendens til at benytte sig af højdeforskellen i landskabet til at danne tvangspassager. Den umiddelbare nærhed til vand spiller til dels en rolle, hvis det er til stede, ellers har det kun en sekundær rolle.

Da jeg kun har udset 4 federmesserpladser til analyser, svækker det selvfølgelig analysernes troværdighed. Men de pladser, jeg har valgt, åbner op for en interessant tolkning. Normalt anses Federmesserkulturens subsistens for at bestå af elsdyr, heste eller kæmpe hjort og burde i denne henseende ligne Brommekulturens bosættelsesmønster, men det kan ikke erkendes ud fra dette materiale. Der kan på baggrund af observationer udledes to teorier om Federmesserkulturens bosættelsesmønster:

1. Som det har kunnet observeres, ligger pladserne højt i landskabet, og de følger mønstret for Hamburgkulturen og Ahrensburgkulturen. Det kunne indikere, at der er tale om pladser, hvor rensdyrjagt har været et vigtigt subsistensgrundlag. Topografien udnyttes ved tvangspassager mellem højdedragene eller mellem højdedrag og søbred.

2. Blandingsmaterierne mellem bromme og federmesser på brommepladserne tyder på en subsistens, der ligner Brommekulturens. Men fordi federmesser materialet er så småt i forhold til bromme materialet, tages det generelt ikke op til revision.

Efter gennemgangen af Brommekulturens pladser efterlader det et blandet billede. Sammenlignes materielt, har 19 pladser kategorien C, og 7 placerer sig i kategorierne A/B. Det er et forhold omkring 1:3. Det passer meget godt med det lollandske materiale på ca. 1:2,5, mens forholdet set fra de resterende danske pladser ligger på 1:4. Det er muligt, det er tilfældigt, at der er den forskel i placeringen af pladserne mellem Lolland og "resten" af landet. Et andet forhold, der gør sig gældende, er, at hovedparten af de lollandske brommepladser ikke ligger i den umiddelbare nærhed af vand, hvilket er det omvendte billede for "resten" af landet. Fra Brommekulturen kan udledes to teorier;

1. De store pladser ligger nær vandet. Der er ingen særlige landskabsrelieffer, der kan opfattes som tvangspassager på nær vadesteder over vandløb. Bopladsmønsteret indikerer en struktur som basisboplads. Jagt er sikkert ikke foregået på migrerende rensdyr, men på enkelte individer af diverse byttedyr. Pyschjagt må betegnes som den vigtigste jagtmetode ved disse pladser.
2. Der er nogle få pladser, der udviser muligheder for tvangspassager. For det meste ligger disse tvangspassager mellem et højdedrag og søer/vandløb. Kulturen er i det hele taget mere orienteret mod vandet (usikkerhederne ved dræning på Lolland kan spille en faktor). Det tyder på et mere varieret jagtbytte. Det er muligt, at f.eks. elsdyrene opretholder deres territorier omkring søerne. Opstilling af

jagtsystemer kan være en mulighed. Det kendes fra de etnografiske studier, at elsdyrjægere som den nordamerikanske indianerstamme Cree benytter sig af rensdyrjagt, når de store flokke af migrerende rensdyr forlader tundraen og vender tilbage til skovgrænsen. Om Brommekulturens folk har jaget rensdyr vides ikke, men de har haft muligheden for det.

Jeg håber, at jeg får muligheden for at arbejde videre med mit speciale i form af f.eks. at konstruere en landskabsmodel, der i sidste ende, sammen med analyseværktøjet Predictive Model i GIS, skal finde frem til mulige placeringer for senpalæolitiske pladser. GIS (Geografisk Informations Systemer) definerer ethvert computerprogram der kan håndtere lagre, manipulere og hente data om geografisk information. Når data kobles til digitale kort, bliver det muligt at afdække geografiske sammenhænge i data. Predictive Model er et analyseværktøj i GIS, der kan finde frem til mulige placeringer af bopladser i landskabet ud fra kategorier opsat omkring kendte pladser beliggenhed i landskabet. Der er i den henseende, som minimum, to analyser der skal medregnes i en eventuel modellering:

1. En hydrologisk analyse og model over arbejdsområdet vil være meget behjælpelig for at fastslå, hvor stillestående og flydende vand har været i landskabet. Mange af Brommepladserne ligger ved søer, moser, åer osv., hvis de er forsvundet fra landskabet f.eks. pga. af dræning, vil en vigtig information i modellen medføre fejlagtige beregninger af topografiske variabler. På den anden side er der mange uoverensstemmelser om, hvor "fugtigt" landskabet har været.
2. Det andet vigtige element er udsyn. Udsyn er blevet tolket som vigtige parametre for Hamburgkulturen og Ahrensburg-

kulturen. Jagt på migrerende rensdyr kræver en vis forberedelse for bl.a. at komme i position.

Til slut, kan man så generalisere på pladserne og deres placering i landskabet? Til en vis grad ja, men nok med vægten liggende på de "rigtige" rensdyrjægerkulturer som Hamburgkulturen og Ahrensburgkulturen og i mindre omfang Federmesserkulturen og Brommekulturen. Men det er nok mere givtigt at opdele materialet ud fra de landskabselementer der omgiver bopladserne f.eks. bakket, slette eller ådale. Hamburgkulturen og hovedsageligt Ahrensburgkulturen ser ud til at have meget faste placeringer i landskabet og burde derfor være mulige at kunne finde. På Lolland er de fundne steder ved (Hamburgkulturen) eller på (Ahrensburgkulturen) lange bakkeformationer og med godt udsyn over sletten, i Jylland ligger de hovedsageligt omkring ådalene med godt udsyn over ådalene, men ikke altid nær de højeste bakker, hvilket blokerer en del af udsynet. Hamburgkulturen og pladserne i Ahrensburgtunneldalen i Nordtyskland ved Hamburg er placeret nede i bunden af ådalen (Hamburgkulturen) og på toppen af en markant bakke (Ahrensburgkulturen). På Lolland ser det ud til, at fundene skal findes ved eller på bakkeformationer af en hvis størrelse (min. 400 meter lang). Det har været de "nemme" pladser, for Lolland besidder også tunneldale, dalsystemer udskåret af gletsjerisen. Halsted Ådal, der stater ved Birket i nord og slutter i Nakskov fjord, er også en tunneldal. Det samme gør sig gældende ved Saksøbjerg fjord, der sammen med Flintinge Å danner en tunneldal. Vi mangler rekognosceringer i området for at få et bedre billede af rensdyrjægerens bopladser på Lolland og for at kunne afgøre, om placeringen af pladserne på Lolland kun findes på sletten på det vest- og sydvestlige Lolland.

Brian Westen er uddannet cand. mag. i forhistorisk arkæologi fra Århus Universitet, Moesgaard (2010). Interesseområdet udgør senpalæolitikum i Sydsjælland med hovedvægt på senpalæolitikum på Lolland og omkringliggende øer. Forfatteren har publiceret 2 artikler om hamburgpladsen ved Krogsbølle, Nakskov, i Lolland-Falsters Stiftsmuseum, Årsskrift 2006 og 2007.

Noter

1. Senpalæolitikum er tiden umiddelbart efter sidste istid ca. 12.500-8.900 f. Kr. og er kronologisk opdelt i Hamburgkulturen (12.500-12.000), Federmesserkulturen (12.100-11.500), Brommekulturen (11.800-10.500) og Ahrensburgkulturen (10.500-8.900). Landskabet er i alle perioder generelt opdelt i en nordlig træløs tundra-region og en central-sydlig park-tundra med dværgvækster af dværgbirk og polarpil. Under Brommekulturen forøges tilførelsen af ægte birketræer og små lunde med birkeskove etableres på gunstige steder, men en egentlig sammenhængende skov har der ikke været i Danmark. Hamburg- og ahrensburgfolket går også under betegnelsen rensdyrjægere, da det oraniske materiale kan bestå af ca. 90 % rensdyrknogler. Federmesser- og brommefolket kaldes for elgsdyrjægere, selvom det organiske materiale er meget sparsomt, og efter som der ikke foreligger organisk materiale fra Federmesserkulturen fra Danmark, er det usikkert hvad de har jaget. Brommefolket har sikkert ernæret sig af elge, men sikkert også af de rensdyr, der kunne findes på parktundraen og i de mindre skove langs søer, åer og fugtige lavninger.
2. Yngre Dryas er en klimafase, der bl.a. ved registreringer af pollen fra planter og træer og iskernedata fra Grønland har vist sig at være et globalt kuldetilbageslag. Danmark har på det tidspunkt lignet den træløse tundra, der kendes fra Sibirien, Rusland, i dag.
3. **Petersen, P. V. & Johansen, L. 1994:** Rensdyrjægere ved Sølbjerg på Lolland. *National Museets Arbejdsmark*, s. 80-97, København, National Museet, 1994.
4. **Johansson, A. D. 2003:** *Stoksbjerg Vest. Et senpalæolitisk fundkompleks ved Porsmosen, Sydsjælland. Fra Bromme- til Ahrensburgkultur i Norden.* Nordiske fortidsminder, serie C3. København: Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab.
5. **Pind, J., Grønnow, B., Ipsen, J., Odgaard, U. & Schilling, H. (red.) 1991:** *Aasivissuit. Bopladser og rensdyrjagt i det vestgrønlandske indland. Rapport fra et feltkursus, sommeren 1990.* Københavns Universitet.
6. **Wilson, A. K. & Rasic, J. T. 2008:** Northern Archaic Settlement and Subsistence Patterns at Agiak Lake, Brooks Range, Alaska. *Arctic Anthropology*, vol. 45 no. 2, s. 128-145. Wisconsin.
7. Se note 6.
8. **Spiess, A. E. 1979:** *Reindeer and Caribou Hunters. An Archaeological Study.* Studies in archaeology, New York: Academic press 1979.
9. Se note 8.
10. **Grønnow, B. 1987:** Meiendorf and Stellmoor revisited. An Analysis of Late Palaeolithic Reindeer Exploitation. *Acta Archaeologica* 56, s. 131-166, 1987 (1985).
11. Se note 5.
12. **Brink, J. W. 2005:** *Insukshuk: Caribou Drive Lanes on Southern Victoria Island, Nunavut, Canada.* *Arctic Anthropology*, vol. 42 no. 1, s. 1-28.
13. Se note 12.
14. **Grønnow, B. 2009:** Caribou Hunting Structures and Hunting Grounds of the Thule Culture in Angujaartorfiup Nunaa, West Greenland. I: Grønnow, B. (red.), *On the Track of the Thule Culture from the Bering Strait to East Greenland. Proceedings of the SILA Conference "The Thule Culture – New Perspectives in Inuit Prehistory", Copenhagen, Oct. 26th-28th, 2006. Papers in Honour of Hans Christina Gulløv.* S. 201-210. Nationalmuseet, København.

Mediehøsten

Bibliografi over lokalhistoriske udgivelser om Lolland Falster-egnen i 2009

*Af Elisabeth Kjær & Henrik Steen Jensen,
Guldborgsund-bibliotekerne*

Bibliografien bygger primært på et udvalg af registreringer fra *Dansk Lokalbibliografi: Storstrøms Amt og Danbib*. Foruden de udgivelser, som er nævnt herunder, er vi undervejs i arbejdet stødt på et betydeligt antal lokalhistoriske artikler i Gyldendals åbne internet-udgave af *Den store danske Encyklopædi*, som vi kan opfordre interesserede læsere til at lystlæse i – og evt. bidrage til på www.denstoredanske.dk. Rettelser til årets mediehøst og oplysninger om forbigåede udgivelser modtages med tak på hsje@guldborgsund.dk

Mediehøsten: bibliografi over lokalhistoriske udgivelser om Lolland Falster-egnen i 2008 / Henrik Steen Jensen. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 135-146: ill.

DK5: 01.764 Lolland-Falster Form: bibliografier

Lokalhistorisk Forening er blevet 25 år! / Asger Klüver-Jensen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 5-13: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 02.9 Emne: Lokalhistorisk Forening Stubbekøbing. Artikel skrevet i anledning af foreningens 25 års jubilæum

For 50 år siden: En stor dag i Rødbys historie: Lolland-Falsters Venstreblad den 23. juni 1959 / [Hans Chr. Bentsen]. I: Lokalhistorisk årsskrift, 39-41: ill.

DK5: 04.1 Emne: Rødby; Rødby rådhus; Michelsen, A.; Nakskov; Nielsen, Marius; 1950-1959; Købstadkommunernes Låneforening. Borgmester A. Michelsen, Rødby overrækker en check som tilbagebetaling af gæld til Nakskovs borgmester Marius Nielsen i hans egenskab af formand for Købstadkommunernes Låneforening

Stubbekøbing Avis for 100 år siden. I: Årsskrift/Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 70-71.

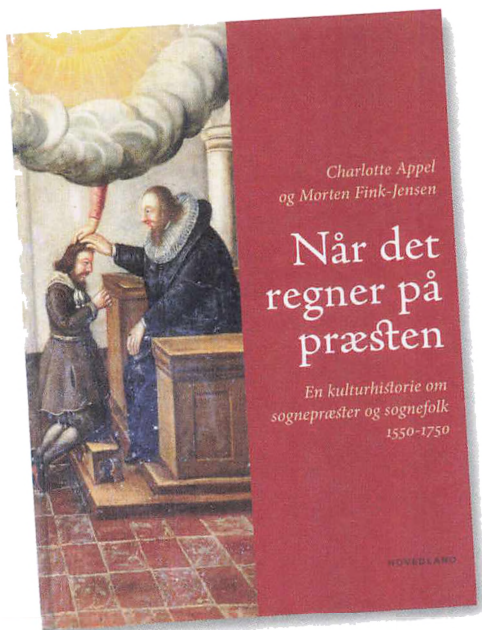
DK5: 05.1 Emne: Stubbekøbing Avis; 1900-1910. Udpluk af avisens annoncer

Falstringerne: som Thorkild Gravlund så dem / Erik Hansen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, 64-73: ill.

DK5: 13.2 Emne: nationalkarakter; historie; Falster; 1920-1929. I 1920 udgav folkemindesamleren Thorkild Gravlund bogen "Dansk folkekarakter", hvor han fortolkede danskernes forskelligheder landsdelene imellem

Afholdslogen "Hans Egedes Minde" / Karin Suhr Rasmussen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 32-35: ill.

DK5: 15.8 Emne: Stubbekøbing; afholdsbevægelsen; afholdsforeninger; 1900-1909; 1910-1919

Når det regner på præsten: en kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750 / Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen. [Højbjerg]: Hovedland, 379 sider: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 26.6; 27.63 Emne: præster; kirkeliv; 1500-1599; 1600-1699; 1700-1799. Af indholdet: En skrivende præst og hans publikum: Rasmus Hansen Reravius, præst i København og på Lolland, 1565-1582; Hverdag i sognet: Anders Pedersen Perlestikker, præst i Nakskov, 1618-1629

Vækkelse på Lolland: gudelige forsamlinger i Vesterborg og Birket sogne 1835-1840

/ Johnni Olsen. Nykøbing Falster: Lolland-Falsters Stift, 48 sider: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 27.64

Den rige kirke i Kippinge / Anne Elmer. I: Stiftsbog for Lolland-Falsters stift, 84-89

DK5: 27.67 Kippinge Emne: Lolland-Falster; Kippinge Kirke; Kippinge; hellegikilder; kirkehistorie

Af Nøbbet Kirkes tilblivelseshistorie: i anledning af 100 året for kirkens indvielse / Bjarne A. Madsen. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 57-81: ill.

DK5: 27.67 Nøbbet Emne: Lolland; Nøbbet Kirke; kirker; kirkebyggeri; 1900-1909

Forskning i Femø kvindelejr / Anne Brædder. I: Årsskrift / Museum Lolland-Falster, 17-18: ill.

DK5: 30.172 Emne: rødstrømpebevægelsen; kvindebevægelsen; lesbiske; ølejr

Folketælling 1814 for Stokkemarke Sogn: bemærk årstallet! / Thomas W. Lassen. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 82-86: ill.

DK5: 31.2 Emne: Stokkemarke Sogn; folketællinger; befolkning; 1810-1819

Udvandringen fra Maribo Amt 1850-1914 / Henning Bender. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 5-43: ill.

DK5: 32.61 Emne: Danmark; Lolland; USA; Danmark; udvandrere; danske udvandrere; udvandring

Knivdrab i Saksøbing / Rene Larsen & Erik Petersen. I: Historiske beretninger nr. 3, Saksøbing: Foreningen Forskergruppen Støvmiderne, 70-78: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 34.31 Emne: mord; Saksøbing; Østlollands Folkeblad; Sørensen, Anton (f. 17-01-1886); Berritzgård; Jeppesen, Peder (1890-); Truelsen, Josva; 1900-1909

Birket: et feudalt element i dansk enevælde / Jens Chr. V. Johansen. I: Historie (2), 1-23. Med litteraturhenviisninger

DK5: 34.7 Emne: Danmark; birketing; domstole; birkeret; retshistorie; 1670-1679; 1680-1689; 1690-1699; 1700-1799. Retssagerne ved to danske birke-ting: Skjoldenæsholm på Sjælland og Tåsinge sammenlignet med retssager ved Falster Herred i 1600- og 1700-tallet

Da den tyske artillerifourer Carl August Simon i sin skinsyge dræbte Gundslevsmedens datter / Max Hansen. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 44-56: ill.

DK5: 34.796 Emne: Simon, Carl August; Sørens datter, Margrethe; Lolland; Gundslev; kriminalitet; soldater; mord; retshistorie; retssager; 1800-1899

Falster og Østlollands Garderforening: 100 års jubilæum: stiftet 25. juli 1909. [Nykøbing Falster]: Falster og Østlollands Garderforening, 11 sider: ill.

DK5: 35.506 Emne: soldaterforeninger
Form: jubilæumsskrifter

FDF Nykøbing F. 1909-2009: 100 års jubilæumsskrift / John Hansen (red.), Gynter Meede (red.). [S.l.]: FDF Nykøbing F., 146 sider: ill.

DK5: 37.206

De svage i ånden / Marianne Eilskov Hansen. I: Stiftsbog for Lolland-Falsters stift, 108-112: ill.

DK5: 38.78 Emne: Rødbygård; Rødbyhavn; udviklingshæmmede; åndssvageforsorg; racehygiejne; 1900-1999

Helligkilder på Lolland-Falster / Heidi Pfeffer. I: Stiftsbog for Lolland-Falsters stift, 76-83

DK5: 39.3 Emne: Lolland-Falster; Kippinge Kirke; helligkilder; helbredelse ved tro; mirakler; katolicisme

Kort over Pederstrup og Schielstofte Godser under Grevskabet Christianssæde i Lolland. [S.l.]: [s.n.], 1 jpgfil, Original: Stik 42 x 80 cm, Digitalisering af udgave fra 1700? Med fortegnelse over gårdenes navne

DK5: 40.164 Pederstrup

Saksøbing guide: Saksøbing og omegn / Saksøbing Turistforening; VisitGuldborgsund. Saksøbing: Saksøbing Turistinformation, 1 kort: ill. Oversigtskort fra Nørre Alslev til Rødby. Med fagregister samt illustreret turiststeder

DK5: 40.164 Saksøbing

Nykøbing – Kroghage: [Jernbane, Falster]. [S.l.]: [s.n.], 3 jpgfiler, Original: 1 kort på 3 ark 37 x 111 cm, Digitalisering af udgave fra 1884. Med signaturforklaring

DK5: 40.164 Syd Falster

Et stjernes kud: 100 mindeværdige år / Arne Skaft Jensen (red.). Nykøbing F. Turistforening, 42 sider: ill.

DK5: 40.8 Emne: Nykøbing Falster; Turistforeningen Nykøbing; Falster; lokalhistorie; Falster; polakker; tyskere; Teaterhotellet; Marielyst Østersøbad. Et festskrift der ser tilbage på Nykøbing F. Turistforenings 100 årige historie i anledning af foreningens jubilæum. Hovedvægten ligger på de sidste 40-50 år, der har været præget af stor aktivitet. Bogen er rig på materialer, sort-hvide fotos og farvebilleder samt personhistorie, anekdoter og begivenheder

På udflygt: 85 steder i Danmark du også må se / forfatter: Lars Thomas. Kbh.: Nyt Nordisk Forlag, 175 sider: ill.

DK5: 46 Emne: Danmark; seværdigheder; naturområder; kulturhistorie. Steder og seværdigheder i Danmark, som ikke

er verdenskendte, men som man ifølge forfatteren bør se, fordi de giver en fornemmelse af landets historie eller natur, eller fordi de er spændende, flotte eller mærkelige. Af indholdet: De mange søer ved Maribo; Stenansigterne [Horbelev]

Boderupgaard: gennem tiderne og indtil maj 2009 / Ketty Lykke Jensen. [Eskilstrup]: [Ketty Lykke Jensen], 67 sider: ill.

DK5: 46.4 Boderup

Skovbjerggaard / Ketty Lykke Jensen. I: Jul på Falster, 34-39: ill.

DK5: 46.4 Byskov Emne: Byskov; Skovbjerggaard; gårdhistorie; slægtshistorie

Ønslev og Eskildstrup sogne: Falster Nørre Herred, Guldborgsund Kommune / Ketty Lykke Jensen. [Eskilstrup]: [Ketty Lykke Jensen], 193 sider: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: Eskilstrup

Frøken Fuglsang / Karen Fich, interview med Ruth Jensen. I: Årsskrift / Museum Lolland-Falster, 9-11: ill.

DK5: 46.4 Fuglsang Emne: Fuglsang Gods; Jensen, Ruth; Neergaard, Bodil; 1940-1949; 1950-1959. Ruth Jensen fortæller om sin tid som husjomfru ved Fuglsang Gods

Skovens gamle kæmper / Bent Jensen. I: Historiske beretninger nr. 3, Saksøbing: Foreningen Forskergruppen Støvmiderne, 104-115: ill.

DK5: 46.4 Guldborgland Emne: Storskoven; Oreby og Berritzgård skovdistrikt; Aalholm skovdistrikt; egetræer

Bragte godset ind i det nye årtusinde / Erik Berth, interview med Patrick Reventlow-Grinling. I: Jul på Falster, 6-10: ill.

DK5: 46.4 Krenkerup Emne: Krenkerup

Gods; landbrug; skovbrug; bryggerier; godser. Efter forskellige nedskæringer fremstår godset i dag som en moderne produktionsvirksomhed

De lollandske Alper: udflugter i et herregårdslandskab: kortlægning og formidling af et kulturlandskab 2008-2012 / Holger Berg. Maribo: herregårdssekretariatet på Reventlow-Museet. Herregård & Landskabspark Pederstrup, 34 sider: ill.

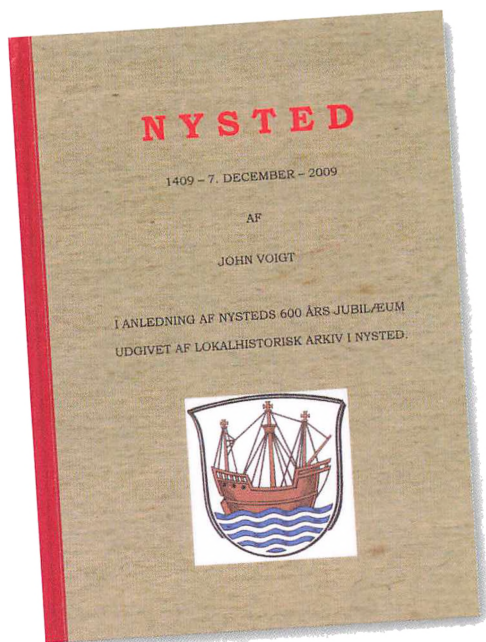
DK5: 46.4 Lolland

Det allerældste Nykøbing F.: en beretning fra Reformationens Aahundrede frit efter historiske Optegnelser. I: Jul på Falster, 52-56: ill.

DK5: Nykøbing Falster

Nykøbing slot: enkedronningernes bolig / forfatter: H. Grøndal Hansen. [Nykøbing Falster]: Halvdan Grøndal Hansen, 169 sider: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 46.4 Nykøbing Slot

Nysted: 1409 - 7. december - 2009 / af John Voigt. [Nysted]: Lokalhistorisk Arkiv i Nysted, 172 sider: ill.

DK5: 46.4 Nysted. Nysted jubilæumsskrift 1409-2009

En købmandsgård i Rødby 1935 til 1940 / Alfred Jensen. I: Lokalhistorisk årsskrift, 4-19: ill.

DK5: 46.4 Rødby Emne: Jensen, Alfred; Rødby; købmandsgårde; historie; 1930-1939. Forfatteren fortæller om de fem år han var ansat ved Frederik Carstensens købmandsgård

Kongsnesborgen / Bjørn Nielsen. I: Jul på Falster, 45 & 89

DK5: 46.4 Stubbekøbing Emne: Stubbekøbing; Kongsnesborgen; Kongens Næs; ruiner

Kridtstenskirke og ledingshavn / Bjørn Nielsen. I: Jul på Falster, 88-89: ill.

DK5: 46.4 Stubbekøbing kirke Emne: Stubbekøbing; Stubbekøbing Kirke; kirker; leding; vendere; Valdemar I (konge af Danmark); 1000-1099; 1100-1199

Stubbekøbing: indkøbsbyen for Nordfalster, Bogø og Sydmon / optaget på foranledning af Foreningen af Næringsdrivende i Stubbekøbing.[Kbh.]: Spectrum Film; [Stubbekøbing]: for Stubbekøbing Bibliotek: Lokalhistorisk Arkiv. 1 dvd (43 min.). Original fra 1943; Restaureret vhs-udgave ved Flemmeing Arnholm i 1997. Titel på dvd-etiket og omslag: Stubbekøbing filmen: 1941-1943

DK5: 46.4 Stubbekøbing

Voldstedet ved Virket: Fælles Virke / Bjørn Nielsen. I: Jul på Falster, 47: ill.

DK5: 46.4 Virket Emne: Falster; Virket; voldsteder

Væggerløse / Flemming Müthel Olsen. I: Jul på Falster, 50-51: ill.

DK5: 46.4 Væggerløse Emne: Væggerløse; landsby; billeder

Femern Bælt forbindelsen / Kasper Høhling Søsted & Lene Tønder Buur. I: Årsskrift / Museum Lolland-Falster, 40-42: ill.

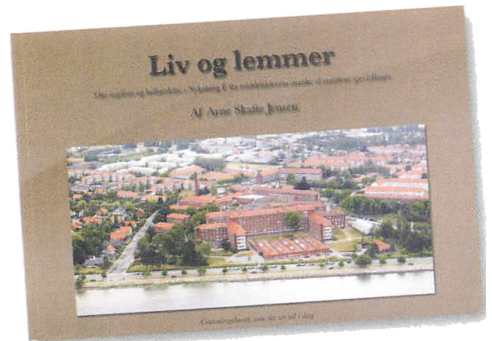
DK5: 50.1 Emne: Rødbyhavn; Rødby; Femern A/S; kulturhistorie; kulturmiljøer; Fugleflugtslinjen; arkæologi

25 fantastiske industrier / Kathrine Bjerregaard, Axel Film, Kontrabande. Kulturarvsstyrelsen. Netdokument: www.kulturarv.dk/25fantastiske/

DK5: 60.96 Emne: kulturarv; industri; industrihistorie; industrikultur; historie; Danmark. Gennem tekst og video fortælles om 25 industrikomplekser og deres historiske, sociale og kulturelle betydning for Danmark. Af indholdet: Roesukkerfabrikken "Lolland"

Influenza-epidemien: Den Spanske Syge 1918-1920 / Rene Larsen, Bo Christiansen & Erik Petersen. I: Historiske beretninger nr. 3, Saksøbing: Foreningen Forskergruppen Støvmidterne, 116-126: ill.

DK5: 61.46 Emne: den spanske syge; pandemier; Saksøbing

Liv og lemmer: om sygdom og helbredelse i Nykøbing F. fra middelalderens munke til nutidens speciallæger / Arne Skaftø Jensen. [Nykøbing F.]: Kulturmindeforeningen i Nykøbing F.: Museum Lolland-Falster, 56 sider: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 61.94

Den ufortrødne foregangsmand: Anton Melgaard (1884-1962), elektroinstallatør, R / Anton Dreijer. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 125-134: ill.

DK5: 62.315 Emne: Melgaard, Anton; Dreijer, Anton; Nykøbing Falster; uddannelse; elbranchen; installatøruddannelse; elinstallatører; 1940-1949. Form: erindringer. Om elektroinstallatør Anton Melgaard, selvstændig elektroinstallatør i Nykøbing F. og dennes rolle i elinstallatøruddannelsen

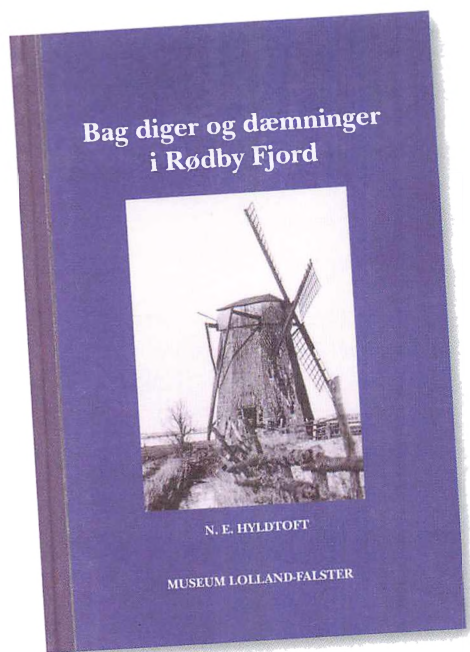
Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år: fra digevoldinger til støtteordninger / redaktører: Bent Vad Odgaard (red.) & Jørgen Rydén Rømer (red.). Århus: Aarhus

Universitetsforlag, 301 sider: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 63.09; 50.26 Emne: Danmark; landskaber; landbrug; landskabshistorie; kulturlandskaber; landskabsforvaltning; landbrugshistorie; historie; arealanvendelse. Af indholdet: Middelalderens landbrug (ca. 1050-1536) / af Helge Nielsen og Tommy Dalgaard. Med kortfattet nøgle til fortolkning af Falsterlisten i Kong Valdemars Jordebog

Bag diger og dæmninger i Rødby Fjord / N. E. Hyldtoft. Nykøbing F.: Museum Lolland-Falster, 316 sider: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 63.13; 46.4 Rødby Fjord

Inde midt i skoven ligger: ja hvad er det der ligger inde midt i Hannenov skoven? / Niels Chr. Jørgensen. I: Jul på Falster, 29-31: ill.

DK5: 63.409 Emne: Hannenov Skov; skove; voldsteder; skovhistorie; vendere

Maribo: en sjælden, men elsket ost / J. M. Buch Kristen. I: Mælkeritidende, 122 (3), 50-51

DK5: 63.7 Emne: mejeribrug; æltet ost; produktionsmetoder; historie

Smagen af kunst: på Lolland & Falster / Nethe Plenge, Ingrid Riis Hovgaard (foto). Nykøbing Falster: LOFA, 164 sider: ill.

DK5: 64.1; 70.96 Emne: dansk kunst; kunstnere; 2000-2009; Lolland-Falster. Form: kogebøger; opskrifter; billedværker. Madskribenten Nethe Plenge besøger 18 lokale kunstnere, der efterfølgende kommer med hjem i hendes køkken, hvor inspiration fra kunsten og kunstnerne omsættes til madretter og måltider

Nakskov Flyveplads: 1946-2002 / Alex Sunding (red.), Det Gamle Trykkeri, Ole Benny Helvig (tegning). Nakskov: Det Gamle Trykkeri, 27 sider: ill.

DK5: 65.83 Emne: Nakskov; flyvepladser; historie; flyvning

Der var så dejligt ude på landet...: om DSBs særtog for københavnske ferie børn 1893-1961 / Michael Preben Hansen. I: Tog i tiden, 26-47: ill.

DK5: 65.841 Emne: Danske Statsbaner; København; Nykøbing Falster; børn; ferie børn; skoleelever; sociale forhold; togrejser; jernbaner; særtog; landliv; 1900-1999

Lollandsbanen / Jørn Henriksen. I: Jul på Falster, 40-44: ill.

DK5: 65.841 Emne: Lollandsbanen; jernbaner; jernbanehistorie; historie

Gjedsør Rev med Løbene til Nysted / Stukket af E. Chr. Møller; K.D.S.K.A.. København: Kongelige danske Søkort Arkiv, 1 jpgfil, Original: Kobberstik 55 x 90 cm, Digitalisering af udgave fra 1887

DK5: 65.91

Nieuwe Pascaert van de Sond ende Beldt: Met de onder Behoorende Eylanden seer Naukeurig op gestelt en van veel Fouten Verbeert / Amsterdam: [Joannes van Keulen en Zoonen], 1 jpgfil, Original: Kobberstik 50 x 56 cm, Digitalisering af udgave fra 1756? Det trykte kort sidder i: *nieuwe groote lichtende Zee-Fakkel* / ... Claas Jansz. 1756? Efter side 28

DK5: 65.91

Situations Kaart over Nyested Bugt / Løwenørn & P.S Hiorth (tegning). [S.l.]: [s.n.], 3 jpgfiler, Original: 1 kort og 2 følgebåde, kolorerede håndtegninger 26 x 57 cm, 65 x 54 cm, 23 x 29 cm, Digitalisering af udgave fra 1803: [Følgeblad 1]: Plan og Side Tægning af Laste og Lade Broen, tilligemed den projekterede Færge Broe ved Nyested i Lolland / Forfattet i julj 1803 af Løwenørn; tegnet af P. S. Hiorth. [Følgeblad 2]: Tegning til Vageren som er foreslaaet at lægges i Løbet de Vestre Mærker, ved Nyested, på Rød sand, og af samme Facon, men mindre, på Grundene i Fehmer Sund / Forfattet i august 1803 af; tegnet af P. S. Hiorth

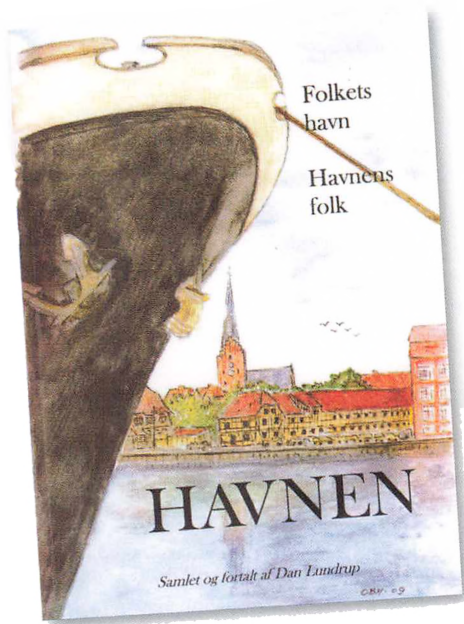
DK5: 65.91

Brug havnen: industrihavnens kulturarv / Mette Glarborg ... [et al.], NIRAS Konsulenterne, Caspar Jørgensen (red.), Kulturarvsstyrelsen (red.), Michael Lauenborg (red.). Kbh.: Kulturarvsstyrelsen, 79 sider: ill. Med litteraturhenvisninger og internetadresser

DK5: 65.94 Emne: havne; kulturarv; bevaringsværdige bygninger; industribygninger; havneplanlægning; havnearealer
Af indholdet: Nakskov havn: Nakskov Skibsværft

Havneguiden: Danmark og sydvestlige Sverige / Per Hotvedt. S.l.: Skagerak Forlag AS; Kbh.: Iver C. Weilbach & Co A/S, 307 sider

DK5: 65.94 Emne: ankerpladser; havne; lystbådehavn; sejlture; Danmark; Sverige. Af indholdet: Område 4: Storebælt – Smålandsfarvandet – Guldborgsund – Møn

Havnen: folkets havn – havnens folk / Dan Lundrup, Det Gamle Trykkeri (red.), Ole Benny Helvig (tegning). [Nakskov]: [Det Gamle Trykkeri], 64 sider: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 65.94 Emne: Nakskov Havn; Nakskov Skibsværft; havnearealer; havnearbejdere; havnevæsen; fiskehandel; arbejdskonflikter; Vestas

Lys langs kysten: danske fyrtårne fra Skagen til Gedser / Knud Peder Jensen, Knud Nielsen (foto). [Højbjerg]: Hovedland, 202 sider: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 65.95 Emne: fyrtårne; fyr; historie. Fyrtårnenes historie i perioden fra begyndelsen af 1800-tallet til første halvdel af 1900-tallet, hvor det danske fyrvæsen

blev udbygget, og tårnene havde deres storhedstid. Med faktaoplysninger og billeder af de enkelte fyrtårne. Af indholdet: Gedser Fyr; Vejrø Fyr; Hestehoved Fyr; Orehoved Fyr; Albuen Fyr

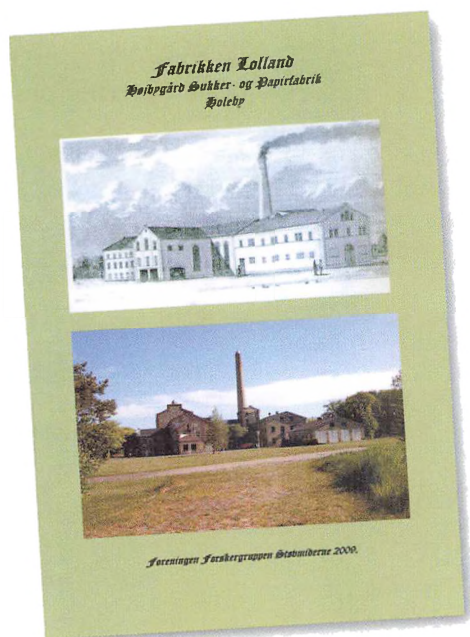
Fejøl Stubmølle: som "en bil", der er total-skadet efter et voldsomt sammenstød" / Jesper Herbert-Nielsen. I: Årsskrift / Museum Lolland-Falster, 30-32: ill.

DK5: 66.81 Emne: Vesterby Mølle; Fejø; Frilandsmuseet Maribo; stubmøller

Møller og bagerier / Anne Margrethe Kon-drup Rasmussen. I: Lokalhistorisk årsskrift, 20-29: ill. Med litteraturhenvisninger

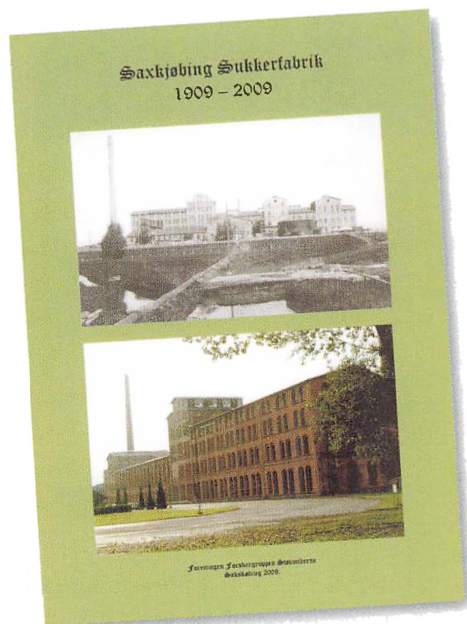
DK5: 66.81 Emne: Rødby; Holeby; møl-ler; vindmøller; bagerier; historie. Gen-nemgang af de gamle Holeby og Rødby kommuners møller med bagerier

Fabrikken Lolland: Højbygård Sukker- og Papirfabrik, Holeby / Bent Jensen (red.),

Lise Autzen (red.), Erik Petersen (red.). Saks-købing: Foreningen Forskergruppen Støvmiderne, 49 sider: ill. Med litteratur-henvisninger

DK5: 66.82; 67.6

Saxkjøbing sukkerfabrik 1909-2009 / Bent Jensen (red.), Lise Autzen (red.) og Erik Petersen (red.). [Saks-købing]: Foreningen Forskergruppen Støvmiderne, 62 sider: ill.

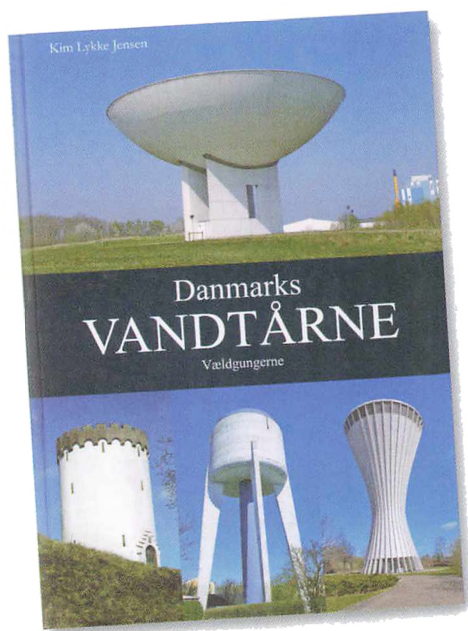
DK5: 66.82

40 år som VVS installatør / Hans Erik Niel-sen. [Rødby]: [VVS-Comfort Rødby], 25 sider: ill.

DK5: 69.47

Guldborg færgested og kro / Lisbeth Chri-stensen. I: Historiske beretninger nr. 3, Saks-købing: Foreningen Forskergruppen Støvmi-derne, 86-96: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 69.57 Emne: Guldborg; Soesmar-ke; færger; Guldborg kro; 1800-1899; 1900-1909

Danmarks vandtårne / Kim Lykke Jensen. Mørke: Vældgungerne, 224 sider, ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 69.84 Emne: Danmark; vandforsyning; vandtårne; historie. Beskrivelser og billeder af samtlige bevarede vandtårne i Danmark, samt vandtårnenes overordnede historie. Af indholdet: Gedser, banen; Gedser by; Kragenæs; Maribo; Nakskov; Nykøbing Falster, Hollands Gaard; Nykøbing Falster, Klosterstræde; Nysted; Nørre Alslev; Rødby; Saksøbing; Stubbekøbing

Et par puslespil blev lagt. Historien om restaureringen af Rødbys gamle brandsprøjter / Svend Larsen. I: Lokalhistorisk årsskrift, 42-45: ill.

DK5: 69.89 Emne: Rødby; brandvæsen; brandsprøjter; restaurering; historie. Rødby Brandmandsforening fik i 2005 tilbudt overtagelsen af Rødby Købstads gamle brandsprøjter mod at renovere og istandsætte dem, hvilket bestyrelsen sagde ja til

Større brande i Saksøbing kommune 1970-2006 / Erik Bohn-Jespersen. I: Historiske beretninger nr. 3, Saksøbing: Foreningen Forskergruppen Støvmiderne, 37-69: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 69.899 Emne: brande; Saksøbing

Kurs: havnen, højen, søen, torvet, træet: short guide / Christina Stenka Hellfach (red.) & Gertrud Oelsner (red.). [Køge]: KURS, 148 sider: ill.

DK5: 70.918 Emne: kunst; 2000-2009. Form: udstillingskataloger. KURS: Kunstmuseerne i Region Sjælland. Katalog udgivet til fem forskellige særudstillinger på fem forskellige museer, der fortolker fem forskellige topografiske elementer. Af indholdet: Kurs: Træet

Engestoftegraven og Borgø / Erik Mandrup-Poulsen. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 120-124: ill.

DK5: 71.864 Engestofte Emne: Borgø; Engestofte Kirke; altertavler; kirker; grave; middelalderarkæologi; 1200-1299

Udvikling ved Rødbyhavn for 50 år og 100 år siden / Hans Chr. Bentsen. I: Lokalhistorisk årsskrift, 30-38: ill.

DK5: 71.965 Emne: Rødbyhavn; Syltholm; Rødby; Syltholmshavnen; Fugleflugtslinien. Bygningen af havnen ved Syltholm i 1908 og 1958

Skulpturer i Nykøbing Falster / Bodil Haugaard. [S.1.]: [s.n.], [34 sider]: ill.

DK5: 73.6 Emne: dansk skulptur; Nykøbing Falster. Form: billedværker; fotografier. 39 fotografier af skulpturer i Nykøbing Falster

Snedkermesteren blev biografejer / Erik Berth. I: Jul på Falster, 20-21: ill.

DK5: 77.67 Emne: Ravn, Tage; Kino; Nykøbing Falster; biografier; 1970-1979; 1980-1989

Vejen går til Nøddebo / Preben Dabelsteen. I: Jul på Falster, 12-19: ill.

DK5: 77.67 Emne: Bio; Scala Bio; Dabelsteen, A. W.; Nykøbing Falster; biografer; historie; 1900-1999

Bolettes Brudfærd / Ketty Lykke Jensen. I: Jul på Falster, 80-87: ill.

DK5: 77.696 Emne: Skerne; dansk film; filmoptagelse; historie; Bolettes Brudfærd. Om optagelsen af filmen Bolettes Brudfærd på Falster i 1938

August Enna festkoncerter 2009: Festprogram i anledning af August Ennas 150-års dag den 13. maj 2009 / Jørgen Heiner & Heidi Pfeffer (red.). [Danmark], 20 s.: ill.

DK5: 78.08 Emne: Enna, August. Program udgivet i forbindelse med koncerter i Lolland Kommune

Neergaards salon: undervisningsmateriale for 4.-6. klasse / Maria Kull, Jan Ulrik Chrintz Juhl (red.), Ole Akhøj (foto), Finn Brasen (foto). Toreby L: Fuglsang Kunstmuseum: Storstrøms Kammerensemble, 27 sider: ill. Med litteraturhenvisninger og links

DK5: 78.9 Emne: musikhistorie; lyd; musik Form: undervisningsmaterialer Målgruppe: for folkeskolen; for 4. klasse; for 5. klasse; for 6. klasse. Om baggrunden for Fuglsang Kunstmuseum og Stor-

strøms Kammerensemble, samt om hvordan musik og lyd er blevet massekultur

Nordfalsters jagtforening: 1931-2006 / Knud Andersen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, 7-20: ill.

DK5: 79.906 Emne: Nordfalster Jagtforening; jagtforeninger; jagt

En langstrakt affære / Katrine Kølle Hansen. I: Årsskrift / Museum Lolland-Falster, 23-24: ill.

DK5: 91.15 Emne: arkæologi; Lolland; Øster Ulslev; Kartofter; langhuse; bronzealderen; jernalderen. Udgravninger i forbindelse med SEAS-NVE's kabellægning fra Saksfjed til Radsted

Statsfængslet på Nordfalster / Bo Gyldenkærne. I: Årsskrift / Museum Lolland-Falster, 44-45: ill. Museum Lolland-Falster

DK5: 91.15 Emne: Gundslev; hustomter; arkæologi; bondestenalderen; bronzealderen; førromersk jernalder

Nyt om Hoby, Lolland-Falster og Europa for 2000 år siden / Anna-Elisabeth Jensen. I: Årsskrift / Museum Lolland-Falster, 26-27: ill.

DK5: 91.517 Hoby Emne: Hoby; gravfund; GIS

Kongelige borge på Lolland og Falster / Leif Plith Lauritsen. I: Årsskrift / Museum Lolland-Falster, 52-57: ill.

DK5: 96.15 Emne: arkæologi; borge; 1200-1299; 1300-1399; Falsters Virke; Trygge Slot; Egense; Virket; Lolland; Østerborg; Vesterborg; Hejrede vold; Orebygård; Refshaleborg; Nykøbing Falster; Ravnsborg; Ålholm

Broderstrid: Danmark mod Sverige 1657-60 / K. G. H. Hillingsø. Kbh., Gyldendal, 236 sider, ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 96.2; 95.63 Emne: Danmark; Sverige; krige; historie; svenskekrigene; 1650-1659. Gennemgang af de to Karl Gustav krige 1657-58 og 1658-60, ud fra en militærhistorisk synsvinkel, med særligt fokus på slagene i København og Nyborg. Afsnit om Nakskovs overgivelse 1658 samt erobringen af Lolland-Falster og søslaget ved Rødsand i 1659

Krigen 1864: Den ulyksalige krig / Erik Petersen & Bo Christiansen. Med litteraturhenvisninger I: Historiske beretninger nr. 3, Saksøbing: Foreningen Forskergruppen Støvmiderne, 3-36: ill.

DK5: 96.6 Emne: Sønderjylland; soldaterliv; krigen 1864; historie; Jørgensen, Niels (f. 05-03-1839); felthospitaler; Berritzgård; Aalholm; mindsten. Med dagbogsuddrag af Niels Jørgensen, Engestofte

Danmarks historie: livsstil / Substanz, Thomas Bjørn Tingstrup, Troels Uhrbrand Rasmussen. [Kbh.]: Substanz, 1 dvd-video: sort-hvid og farve

DK5: 96.7 Emne: livsstil; historie; Danmark; 1900-1999. Af indholdet: Femø forbudt for mænd

Syv forskellige beretninger om sabotagen mod Lommelev Møbelfabrik / Frank V. Nielsen. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 110-119: ill.

DK5: 96.71 Emne: Lommelev Møbelfabrik; Danmark; Falster; Lommelev; besættelsestiden; sabotage; møbelfabriker; historie; 1940-1949

Hvad dagbogen fortalte! / Lisbeth Christiansen. I: Historiske beretninger nr. 3, Saksøbing: Foreningen Forskergruppen Støvmiderne, 97-103: ill.

DK5: 99.09 Emne: fiskere; kapsejlad; fiskeri; dagbøger; Guldborg; 1900-1909; 1910-1919; 1920-1929; 1930-1939

Agnete Andersens erindringer / Agnete Andersen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 54-64.

DK5: 99.4 Andersen, Agnete, f. 1925 Emne: Oure; barndom; opvækst; dagligliv; 1920-1929; 1930-1939

Ingemann Andersen: en mester i træsnit / Erik Berth. I: Jul på Falster, 48-49: ill.

DK5: 99.4 Andersen, Ingemann Emne: Andersen, Ingemann; Søllested; grafikere

Fjernt fra Bagerstræde / Hans Rostrup. I: Årsskrift/Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 40-46: ill.

DK5: 99.4 Becker, Ingeborg Emne: Becker, Ingeborg (født Rostrup); Becker, Carl Ludvig; Stubbekøbing; Nykøbing Falster; USA

Ikke fint at være fra Hammerlodden / Connie Buus. I: Jul på Falster, 58-70: ill.

DK5: 99.4 Buus, Connie Emne: Nykøbing Falster; Nørrebro; 1940-1949; 1950-1959

Eventyret om skomagersonnen fra Nakskov: August Enna / Jørgen Heiner. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 87-109: ill.

DK5: 99.4 Enna, August Emne: Enna, August; Danmark; musik; dansk opera

Som jeg husker det: barndommen på landet 1952 til 1966 / Egon Friis Hansen. [S.l.]: tell-a-story.de; Kbh.: Books on Demand, 207 sider

DK5: 99.4 Friis Hansen, Egon

Erindringer fra mit liv / Rasmus Høier; Ketty Lykke Jensen (red.). [Eskildstrup]: [Ketty Lykke Jensen], 215 sider: ill.

DK5: 99.4 Høier, Rasmus

Kunstneren Peter Ilsted / Ulla Jensen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 29-31: ill. Med litteraturhenvisninger
DK5: 99.4 Ilsted, Peter (1861-1933)
Emne: Ilsted, Peter; Stubbekøbing; dansk malerkunst; dansk grafik

Beretning om Jørgen Otto Jørgensen kaldet Maler Jørgen i Oreby 1880-1967 / Johan Jørgensen & Erik Petersen. I: Historiske beretninger nr. 3, Saksøbing: Foreningen Forskergruppen Støvmidterne, 79-85: ill. Med litteraturhenvisninger

DK5: 99.4 Jørgensen, Jørgen Otto Emne: Lolland-Falster; malere. Med uddrag af Jørgen Otto Jørgensens erindringer.

Erindringer fra den gamle skole i Bregninge / Hanne Knudsen I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 14-28: ill.

DK5: 99.4 Knudsen, Hanne, f. 1888
Emne: Knudsen, Hanne; Bregninge Skole; barndom; opvækst; skolegang; dagligliv; 1900-1909. Datter af lærer H.C.M. Corfitzen

Ø-historier fra Askø og Lilleø: Fortællinger fra barne- og ungdomsårene på Askø og Lilleø / Mie Lobedanz. Bellinge: S.n., 31 sider: ill. Med anetavle

DK5: 99.4 Lobedanz, Mie; 46.4 Askø; 46.4 Lilleø Emne: Askø; Lilleø; historie; erindringer

Minder fra Eskildstrup i ord og billeder / Preben Møller og Ketty Lykke Jensen. [Eskildstrup]: [Ketty Lykke Jensen], 192 sider: ill.

DK5: 99.4 Møller, Preben; 46.4 Eskildstrup

Uddrag af "Levnetsløb" / N.B. Nørbech. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, 55-63: ill. Med noter og efterskrift

Minder fra Eskildstrup i ord og billeder

Preben Møller og Ketty Lykke Jensen.
1990.

DK5: 99.4 Nørbech, Niels Byrgesen
Emne: Nørbech, Niels Byrgesen; lærere; 1790-1799; 1800-1899; Falster. Landsbylærer (1765-1844) på Falster og hans erindringer

Kongelig privilegeret apoteker Claus Seidelin / P. Jensen. I: Jul på Falster, 22-28: ill.

DK5: 99.4 Seidelin, Claus Emne: Seidelin, Claus; Løve Apoteket, Nykøbing Falster; apoteker; historie; 1700-1799

Erindringer fra en modstandsmand / Johan Siboska. I: Jul på Falster, 71-75: ill.

DK5: 99.4 Siboska, Johan Emne: Siboska, Johan; Nykøbing Falster; besættelsestiden; modstandsbevægelsen; den 2. verdenskrig; historie; 1940-1949

Erindringer fra mine barndomsår i Smalby: tiden 1931 til 1946 / Mogens Stub. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, 24-54: ill.

DK5: 99.4 Stub, Mogens Emne: Stub, Mogens; Smalby; landsbyer; landliv; dagligliv; 1930-1939; 1940-1949; Falster

Færgemanden Søren Ladefoged / Gustav Malmros. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 65-69: ill.

DK5: 99.4 Sørensen Møller, Søren Emne: Sørensen Møller, Søren; Grubbe, Marie; Danmark; Grønsund; Borrehus; historie; 1600-1699; 1700-1709; 1710-1719

Det blev en dejlig jul uden den store pynt / Ingrid Thorsen. I: Jul på Falster, 57.

DK5: 99.4 Thorsen, Ingrid Emne: Thorsen, Ingrid; juletraditioner

Erindringer fra besættelsen / Ingrid Thorsen. I: Jul på Falster, 46: ill.

DK5: 99.4 Thorsen, Ingrid Emne: Thorsen, Ingrid; Horreby; dagligliv; den 2. verdenskrig

Mit alfabet: historier fra et liv / af Niels-Jørgen Tortzen. [Vordingborg]: Attika, 100 sider: ill.

DK5: 99.4 Tortzen, Niels-Jørgen Journalisten Niels-Jørgen Tortzens (f. 1928) erindringer og historier opdelt i alfabetiske afsnit. Kærligheden til naturen er gennemgående, og især egnene omkring Bøtø beskrives

Mine bedste år / John Wessel. I: Jul på Falster, 76-79: ill.

DK5: 99.4 Wessel, John Emne: Wessel, John; Nykøbing Falster; 1950-1959

Slægtsbog som indeholder Bødker, Kepp, Krog, Keis, Seidelin, Sembach, Skytte, Stigel, Strange og mange flere indgiftede slægter / Ketty Lykke Jensen. Eskilstrup: [Ketty Lykke Jensen], 202 sider: ill.

DK5: 99.8

En Krag/Kragh slægt fra Falster / Ketty Lykke Jensen. [Eskilstrup]: [Ketty Lykke Jensen], 221 sider: ill.

DK5: 99.9 Krag

Slægten Nellemann og de deri indgiftede slægter / Ketty Lykke Jensen. [Eskilstrup]: [Ketty Lykke Jensen], 248 sider: ill.

DK5: 99.9 Nellemann

Skytte-slægt fra Ønslev og mange andre indgiftede slægter / Ketty Lykke Jensen, Birgitte Nielsen. [Eskilstrup]: [Ketty Lykke Jensen], 254 sider: ill.

DK5: 99.9 Skytte

Årsberetning 2010

Til årsmødet 12. april 2011

Af Ole A. Munksgaard

Samfundets årsmøde i april 2010 var henlagt til et andet sted end sædvanligvis, idet herregårdens Fuglsang og dets restaurant udgjorde rammerne for afviklingen af årsmødet. Mødet, hvor der deltog omkring 25 medlemmer, blev indledt med en kort orientering om herregårdens historie og dens rolle gennem det sidste århundrede som kulturelt og socialt samlingspunkt på Østlolland og afsluttedes med en rundvisning i herregårdens hovedbygning, hvor medlemmerne havde mulighed for at orientere sig omkring hovedbygningens indretning samt den kunstneriske udsmykning af lokalerne.

Parallelt med det obligatoriske kaffebord afvikledes generalforsamlingen, som også i 2010 blevet ledet af tidligere formand for Samfundet, Arne Heyn. Formandens beretning og årsregnskabet for 2009 blev vedtaget, og det blev vedtaget at bibeholde det årlige kontingent på 200 kr. excl. forsendelse af årbogen.

Gennem 2010 har Samfundet traditionen tro afholdt et antal arrangementer. Tilbuddet har ikke blot været arrangementer, som Samfundet har været tilrettelægger og afvikler af, men har også været arrangementer afviklet i samarbejde med andre foreninger. Antallet af tilbudte arrangementer i 2010 har dog været mindre end tidligere, idet det viste sig nødvendigt at justere på programudkastet. Årsagen til dette var, at arrangementerne ville blive for dyre med manglende tilslutning som resultat, så arrangementsudvalget valgte derfor at nedjustere antallet af arrangementer. De første to arrangementer var planlagt i samarbejde med Bevaringsforeningen for Sydlollands Kulturminde og havde begge en flot tilslutning og dermed interesse. I maj blev der foretaget en by- og havnevandring

i Rødbyhavn, hvor der fortaltes om de store planer for området i begyndelsen af 1900-tallet, men også om de mange bristede drømme. Jernskibsværftets korte historie, historien om Torvegades huse, der blev revet ned og genopført på Frederiksberg samt "Fugleflugtslinjens" betydning for byen og dens beboere var bl.a. emner for byvandringen. Det næste arrangement var en tur til Sydlolland, hvor området øst for Rødbyhavn blev afdækket. Stormfloden i 1872 og det efterfølgende inddæmnings- og afvandringsarbejde var centrale emner på turen. Som et resultat af disse emner blev der aflagt besøg ved Billitse mølle pumpestation. Turen afsluttedes ved Lundeheje havn, hvor der berettedes om havnens og fiskeriets betydning for stedet. Det sidste arrangement var temadagen om "De historiske og kulturelle påvirkninger og forbindelser over Østersøen gennem tiderne", der i skrivende stund endnu ikke er afviklet.

Hvad angår årets økonomi kan det oplyses, at primært en flot og velredigeret årbog er medvirkende til, at Samfundets økonomi er stabil. For at bevare denne stabilitet er det dog besluttet, at Samfundet skifter trykkeri. Denne beslutning har været ualmindelig svær at tage, og den bunder ikke i utilfredshed med kvaliteten af det arbejde samt den service, som vores trykkeri har ydet gennem mange år, men i trykkeomkostningerne.

Til slut kan det siges, at Samfundet har haft et godt år. Medlemsallet er fortsat acceptabelt, vi har en sund økonomi og vores arrangementer og årbogen modtages og omtales fortsat på bedste vis af medlemmerne, dagspressen samt andre historiske tidsskrifter. Derfor skal der her rettes en stor tak til de øvrige bestyrelsesmedlemmer for deres store og frivillige indsats for Samfundet.

Bestyrelsen for Lolland-Falsters Historiske Samfund

Oprettet 27. juni 1912

ÆRESMEDLEM

Fhv. skoleinspektør Arne Heyn, 4800 Nykøbing F.

Formand:

Ole A. Munksgaard, Mågevej 8, Langø,
4900 Nakskov, tlf. 54 94 81 43. oam@c.dk

Næstformand:

Palle Sørensen, Skolevej 1, Frejlev,
4892 Kettinge, tlf. 54 87 36 40.
skolevej1@mail.tele.dk

Sekretær:

Bjarne A. Madsen, Storemosevej 109,
4944 Fejø, tlf. 54 71 31 00. bam@km.dk

Kasserer:

Kim Hansen, Vestensborg Allé 57,
4800 Nykøbing F., tlf. 54 82 35 33.
kimh@tdcadsl.dk

Regnskabet føres af

Lise Klinke/Museum Lolland-Falster
Frisegade 40, 4800 Nykøbing F.
lk@museumlollandfalster.dk

Bestyrelsesmedlem:

Ina Antonsen, Nykøbingvej 65, Nørre Kirkeby,
4863 Eskilstrup, tlf. 54 43 64 28.
inboge@mail.tele.dk

Bestyrelsesmedlem:

Hans Christian Bentsen, Kløvervænget 3,
4970 Rødby, tlf. 54 60 15 14.

Bestyrelsesmedlem:

Heidi Pfeffer, Peter Freuchensvej 21 E st. 1
4800 Nykøbing F., tlf. 23 67 69 49.
heidipfeffer@mail.dk

Suppleant:

Ove H. Nielsen, Nørregade 8A,
4930 Maribo, tlf. 54 75 82 50
Ove.nielsen@mknet.dk

Suppleant:

Maria Kerkling, Alsøvej 22,
4960 Holeby, tlf. 54 60 90 08
mariakerkling@gmail.com

Revisorer

Henning Bjørn, Degneallé 14,
4990 Sakskøbing.

Bent Munck Hansen, Sønderhøj 20,
4960 Holeby

Revisorsuppleanter

Fritz Jensen, Sundvænget 3A,
4800 Nykøbing F.

Flemming Müthel Olsen, Lundevej 32A,
4800 Nykøbing F.

UDVALG

Redaktionsudvalg

Heidi Pfeffer, Ole A. Munksgaard, Bjarne A.
Madsen og Kim Hansen.

Arrangementsudvalg

Kim Hansen, Ole A. Munksgaard,
Maria Kerkling, Ina Antonsen og
Hans Chr. Bentsen.

Tilsyn med mindsten

Palle Sørensen og Kim Hansen.

Bestyrelsen for Museum Lolland-Falster

Ole A. Munksgaard.

Se også Lolland-Falsters Historiske Samfunds hjemmeside:

www.lollandfalstershistorie.dk

Love for Lolland-Falsters Historiske Samfund

§ 1

Samfundets formål er at vække og fremme den historiske interesse ved at værne om Lolland-Falsters historiske minder og synliggøre landsdelens historie. Samfundets hjemsted er Maribo.

§ 2

Formålet søges opnået gennem udgivelse af en årbog og andre historiske publikationer samt, for så vidt de økonomiske midler er til stede, ved afholdelse af offentlige møder med foredrag rundt i landsdelen, udflugter m.v. Endvidere er det et formål at søge rejst og vedligeholdt mindsten over historiske personer og steder. Samfundet ønsker et samarbejde med lokalhistoriske arkiver og museer og ønsker om muligt at støtte lokalhistoriske aktiviteter på Lolland-Falster.

§ 3

Kontingentet fastsættes på generalforsamlingen. Alle medlemmer modtager gratis samfundets årbog mod betaling af forsendelsesomkostninger.

§ 4

Samfundets bestyrelse består af 7 medlemmer, hvoraf 4 vælges i lige årstal og 3 i ulige årstal. Bestyrelsesmedlemmerne vælges ved simpelt flertal for 2 år ad gangen. Desuden vælges 2 bestyrelses-suppleanter, hvoraf 1 afgår hvert år. Der vælges ligeledes 2 revisorer samt 2 revisorsuppleanter, hvoraf halvdelen afgår skiftevis hvert år. Bestyrelsen konstituerer sig efter hver generalforsamling med formand, næstformand, kasserer og sekretær, og disse udgør samfundets forretningsudvalg. Bestyrelsen vælger en redaktør af årbogen i eller uden for sin midte. Kassereren kan ligeledes vælges i eller uden for bestyrelsens midte. Bestyrelsen nedsætter udvalg til at arbejde med samfundets aktiviteter, således redaktionen af årbogen, arrangementer, medlemshvervning med mere. Bestyrelsen kan om nødvendigt vælge interesserede medlemmer til udvalgene.

§ 5

Generalforsamlingen indkaldes via meddelelse gennem dagspressen eller ved direkte indbydelse, hvilket sker mindst 14 dage før generalforsamlingens afholdelse. Forslag, der ønskes behandlet på generalforsamlingen, skal være formanden (bestyrelsen) i hænde mindst 1 uge før generalforsamlingen.

Den årlige generalforsamling afholdes i april måned. På denne aflægger bestyrelsen (formanden) sin beretning om samfundets aktiviteter i det forløbne regnskabsår, der løber fra 1. april til 31. marts samt kassereren fremlægger det reviderede regnskab. Endvidere afholdes valg af bestyrelsesmedlemmer, bestyrelsessuppleanter, revisorer og revisorsuppleanter.

På generalforsamlingen fremlægges en orientering om samfundets kommende aktiviteter, som udsendes til medlemmerne.

Ekstraordinær generalforsamling kan indkaldes, når bestyrelsen finder grund til dette. En ekstraordinær generalforsamling skal indkaldes, når mindst 25 medlemmer skriftlig kræver dette, således at den ekstraordinære generalforsamling afholdes senest 1 måned efter at kravet er rejst.

Alle afgørelser på generalforsamlingen træffes ved simpelt stemmeflertal. Vedtagelse af ændringer af lovene og om samfundets opløsning skal dog finde sted på 2 umiddelbart på hinanden følgende generalforsamlinger. Tidsrummet mellem de 2 generalforsamlinger skal være mindst 14 dage og bekendtgørelse om generalforsamlingerne skal sendes til medlemmerne.

Ved beslutning om samfundets opløsning bestemmer den siddende generalforsamling, hvad der skal ske med de midler, som samfundet måtte være i besiddelse af.

Lovene således vedtaget på generalforsamlingerne den 13. maj og d. 2. juni 1986, den 22. april 1993 og senest den 20. april 2004 og den 12. april 2005.

Person- og stedregister

A	
Abildtorpe Mose	100
Agri Bavnehøj	17
Alaska	103ff.
Amerika	62ff.
Askø	17
Atlantehavet	62
B	
Barneholm	29
Battery Park	64
Bavnehøj	5ff.
Beldnak, Jens Andersen	77
Bender, Henning	62
Biering, Christian Henrik	66
Biering, Elisabeth Marie Sophie	62ff.
Biering, Hans Jørgen	66ff.
Biering, Jørgine Halvordine	67
Biering, Nielsine Petrine	67
Bille, Anders	26
Birket	6ff., 65, 107
Birket Bavnehøj	6ff.
Brahetrolleborg	65
Brandstrup	65
Breckling, Johannes	29, 37
Bregninge	81
Broholm	75
Brømsebro	22
Brønderslev	85
Byfogedsøen	19ff.
Bønned	75ff.
Bøtø Nor	7, 47
C	
Canada	104
Castle Garden	64
Chamberlain, Neville	57
Christensen, Christian Ludvig	62, 69
Christensen, Hans	65
Christian d. 10	61
Christian d. 2	77
Christian d. 3	19
Christian d. 4	19ff., 78
Christian d. 9	84
Cordier, Robert	36
D	
Dahl, Bjørn Westerbeek	18
Dahlberg, Erik	18ff., 34
Danmark	6, 19, 63, 101ff.
de Jong, Jan	52
Delafield Township	63
Demmin	18, 34
Denmark	72
Dronning Dorothea	75
Dronning Sophie Amalie	80
Dyhr, Kristian	88
Düren, Adam van	75
Daa, Claus	21
E	
Ejegodbugten	54
Ejer Bavnehøj	8, 17
Ejer Bjerger	8
Elben	22
Ellebjerger	98ff.
Ellis Island	64
Engelhardt, C.	15
Engelsborg	75, 77
Engesvang	84
England	71
Ephraim	71
Ernst, Johan Conrad	81
Estrup, Jacob Scavenius	84
Europa	63
F	
Falkerslev	71, 79
Falster	5ff., 43ff., 66, 79
Fehmarn	22, 24
Fejø	101ff.
Fikkelsen, Anne Johansdatter	75
Fikkelsen, Johan	75
Fiskebæk Skov	47
Flintinge Å	107
Forsgren, John E.	71
Fredericia	40
Frederik d. 2	78ff.
Frederik d. 3	29
Frederiksdal	19
Frederiksdodde	26, 34
Fribert, Lars Jacob	62
Friederichsfort	40
Frøbjerg Bavnehøj	17
Fyn	26, 65
Færgelandet	21ff., 38, 40
G	
Galten, Gitte	88
Gammelkær	101
Gedesby	48
Gedser	29, 45ff.
Gjorslev	56
Glimmingehus	75
Gorm den Gamle	10
Gottleber, Georg	29
Grimsted	19
Grubbe, Laurids	20
Grubbe, Peder	78
Grønland	104ff.
Guldborgsund	17, 51, 59
Gyldenløveshøj	8
Gyldenstjerne, Peder	78
H	
Halskov	26
Halsted Kloster	20, 36
Halsted Adal	107
Hamburg	62ff., 70, 107

Hansen, Holger	55, 58
Hansen, Ole	15
Hartland	62, 69
Heer, Christoph	28
Helleberg, Mogens	33
Helsingborg	26
Helvig, Ole Nielsen	85
Herritslev	11
Hesnæs	75
Heyn, Arne	43
Heyn, Martha	44
Heyn, Robert	45ff.
Hitler	56ff.
Hjelholt, Holger	80
Hoby	100
Hobyskov	100
Hoffmann, Georg	26ff.
Hoffmann, Gottfried	26ff.
Hohøj	10
Holeby	102
Hollænder, Claus Johansen	78
Holmquist, E.	89
Holsten	22, 24
Horbelev	75ff., 82
Horslunde	11
Hull	71
Hunseby	88
Huusman, Johan	40
I	
Ibsen, Frede	46
Igaq	104ff.
Ingemann, B.S.	66
Iowa	71
J	
Jacobsdatter, Ane Kirstine	85
Jakobsen, Terkel	84
Jelling	10
Jels	105
Jensen, Ancker	47
Jensen, Andreas	81
Jensen, Else	91
Jensen, Henrik Steen	109
Jensen, Holger	91
Jensen, Karla	91
Jensen, Kaspar	53
Jensen, Søren	84ff.
Johansen, Jacob T.	5
Johansen, Lykke	98
Jylland	22, 85
Jæger, Jørgine Halvordine	67
K	
Karl 10. Gustav	29, 34
Karstens, Lisbet	21
Kjær, Elisabeth	109
Klat, Peder	88
Knudshoved	26
Kobanke	8
Koch, Elers	81ff.
Kong Hans	75, 77
Korsør	26
Kristoffersen, Edel	15
Krogsbølle	98ff.
Kvideholm	29

København	26ff., 36, 40, 71
Køge	35
Kölling, Arent	81

L

La Pointe, D.	35
Lang, Per	75
Langeland	70
Lentel, Lucas Frederik	29
Little Denmark	70
Liverpool	71
Ljungby	82
Lolland	5ff., 62ff., 79, 97ff.
Lolland-Falster	5ff., 22, 29, 78
Lund, Poul	57
Læsø	36

M

Madsdatter, Mette	65
Manhattan	64
Manti	71
Maribo	24, 84ff.
Maribo Kloster	25
Marielyst	44
Masnedø	60
Mathiesen, Aksel	45
Meier, Matthias	23
Milwaukee	64, 68
Moberg, Vilhelm	68
Munch, Niels	79
Munkebybakke	199
Munksgaard, Ole A.	123
Müller, Libuse	15ff.
Møllehøj	8
Møllelung	7
Møller, Carl	51
Møller, Grete	51
Møn	29, 83

N

Nakskov	5, 18ff., 77, 79, 97ff.
Nakskov Fjord	20, 32, 100
Nederlandene	21
New Orleans	62, 71
New York	64
Nielsen, A. M.	54
Nielsen, Jensine Juliane	85ff.
Nielsen, Niels Edv.	49, 51
Nordtyskland	107
Norge	68
Norre	85
Nya Uppsala	63, 68
Nyborg	26, 35, 40
Nykøbing F.	43, 82, 85
Nykøbing Slot	23, 75, 82
Nylandsgård	102
Nysted	48, 62, 66, 68
Nørre Vedby	6ff.
Nørreballe	88
Nørrejylland	82

O

Obelitz, J. B. B.	44
Olsen, Ella	51
Orehoved	51

P	
Pederstrup	65, 101
Pentz, Øllegaard	24
Petersen, M.	52
Petersen, Peter Vang	98
Petersen, Thyra Marie	91
Pine Lake	63
Poulsen, Knud	22

R	
Rasmussen, Alan Hjort	75
Rasmussen, Viktor	44, 47
Ravnsborg	75, 77
Ravnsby Bakker	7
Resen, Peder Hansen	38ff.
Reventlow, Frederik Christian Ditlev	65
Richmond	63
Rosenkrantz, Erik	22ff.
Rosenkrantz, Palle	19
Rostock	81
Rud, Borchart	20, 24
Rudbjerggaard	24
Ruse, Hendrik	37, 40
Rødby	70, 89

S	
Sadolin, Hans	79ff.
Sakskøbing	24
Sakskøbing Fjord	107
Salt Lake City	71
Sanpete Valley	71
Schiørt, Hans Jacobsen	24
Schlesien	28
Sehested, Christen Tommesen	25ff.
Simmerbølle	70
Simonsen, Herman	29, 36
Sjælland	26
Skelby	43ff.
Skovgård	102
Skørtinge	79ff.
Skåne	22, 75, 82
Slesvig-Holsten	70
Slotseng	105
Snøde	70
Spring City	70ff.
Stavreby	17
Steensen, Christoffer	19
Steensen, Niels	28
Steenwinkel, Oluf	25
Stensø	22, 31ff., 38, 40
Stockholm	29
Stoense	70
Stokkemærke	62, 67, 88, 100
Store Vejlø	36
Storemose	101
Stubbekøbing	66, 75
Svinglen	100
Svinsbjerg Lunder	11
Sydfalster	44
Syddolland	85
Sæddinge	85
Sølbjerg	97ff.
Sølbjergvej	97ff.
Søllested	5, 36
Sønderjylland	105
Sørensen, Rasmus	65, 68

Sørensen, Rasmus	70ff.
Sørupgård	77

T	
Tallsjön	63
Tesdorpf, Edward	53
Tietgen, C. F.	53
Tim	82
Tingsted	77
Tingsted Å	54
Toft, Kresten	49
Torkildstrup	66, 78
Torslunde	70
Torstensson, Lennart	22
Træholm	32
Tyskland	19
Tågense	48, 58
Tågerup	70
Tåstump Lund	83

U	
Ulbjerg	12ff.
Ulfstand, Jens Holgersen	75ff.
Ulfstand, Niels Oluf Holgersen	77ff.
Ulfstand, Oluf Holgersen	75ff.
Ulfstand, Sidsel	75ff.
Ulricksdal	51
Unonius, Gustaf	68
Urne, Christoffer	20
Urup, Axel	21, 26ff.
Utah	71

V	
Vahlers, Karl Christian	91
Vendelboe, Christen	25
Vesterborg	65, 100ff.
Viborg	84
von Ahelfeldt, Frederik	36ff.
von Barnewitz, Frederik	26
von der Lippe, Jochim	78
von Mardefeldt, Conrad	18
von Pappenheim, Jost Frederik	22, 25ff.
von Passow, Hartvig	24
von Pufendorf, Samuel	34ff.
von Westen, Michel	78
von Weszomstein, Baltazar	76
Vorherre, Peter	88
Vålse	79

W	
Waukesha County	63
Westen, Brian	97
Wiinggaard, Georg	88
Wisconsin	62ff.

Y	
Yding Skovhøj	8

Ø	
Øresund	22
Østerby	101
Østersøen	58
Østlolland	44

Å	
Ålholm	22
Århus	44
Åstrup	66

